

STUDIA LITTERARIA

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKEINEK KIADVÁNYA**

TOMUS XXVIII.

REDIGUNT:

I. BITSKEY ET A. TAMÁS

**TANULMÁNYOK A 16–17. SZÁZADI
MAGYAR IRODALOMRÓL**

**DEBRECEN
1991**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Imre Mihály: A Querele Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében</i>	9
<i>Heltai János: Ki az Itinerarium Catholicum szerzője?</i>	49
<i>Bitskey István: Pázmány, Szántó, Bellarmino</i>	61
<i>Lőkös István: Zrínyi és Gundulic</i>	68
<i>Győri L. János: Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoltár-magyarázataiban</i>	79
<i>Gömöri György (Cambridge): Hunyadi János és Mátyás a 16–17. századi angol történetírásban</i>	91
<i>Koltay Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig</i>	99
<i>Vadon Lehel: Az amerikai puritanizmus irodalma Magyarországon</i>	115

INHALT

<i>Mihály Imre: Zur Genese der Topik Querele Hungariae in der Dichtung des 16-ten Jahrhunderts</i>	9
<i>János Heltai: Wer ist der Autor des Itinerarium Catholicum?</i>	49
<i>István Bitskey: Pázmány, Szántó, Bellarmino</i>	61
<i>István Lőkös: Zrínyi und Gundulic</i>	68
<i>János L. Győri: Die Exempel in den Predigttexten von Mihály Tofeus</i>	79
<i>György Gömöri (Cambridge): János and Mátyás Hunyadi in the English Historiography of the 16–17. Century</i>	91
<i>Klára Koltay: Reception of Perkins and Ames in Hungary till 1660</i>	99
<i>Lehel Vadon: American Puritan Literature in Hungary</i>	115

Évkönyvünk 1990-es számával eredeti tervünk szerint Bán Imre professzor 85. születésnapját szeretnénk volna köszönteni, a neves irodalomtudós életműve előtt kívántunk volna tisztelegni azzal, hogy az általa is kutatott témakörökből állítottunk össze önálló kötetet. Sajnos, szeretett professzorunk előbb távozott az élők sorából, mintsem kiadványunk megjelenhetett. Így már csak szellemét idézhetjük, s az ő emlékének szenteljük tanulmánygyűjteményünket. A 16. századi magyarországi latin poézis eszméi és műfajai, a hitviták filológiai rejtélyei, Pázmány, Zrínyi, a puritanizmus, a prédikátorok exemplumai: mind-mind olyan témák, amelyekben tőle igen sokat tanulhattak nemcsak közvetlen tanítványai, hanem mindazok a szakemberek, akik írásait olvasták, könyveit tanulmányozták. A jelen kötet valamennyi szerzője hálával és tisztelettel gondol ezért Bán Imrére, s azt reméli, hogy emlékének megőrzéséhez leginkább a felsorakoztatott témák további kutatásával, irodalmi múltunk részleteinek mind alaposabb feltárásával járulhat hozzá.

Bitskey István

A QUERELA HUNGARIAE TOPOSZ KIALAKULÁSA A 16. SZÁZAD KÖLTÉSZETÉBEN

Kiváló eredményeket elérő, úttörő eszme- és formatörténeti vizsgálatokat végző művében Tarnai Andor már 1969-ben indítványozta 16. századi költészetünk speciális témakörének beható vizsgálatát: „A mohácsi csatavesztés és főleg Buda elfoglalása után a hazaiak tudatában a „gazdag föld” motívumához, latin verselőknél és magyar énekszerzőknél egyformán, egyébként is a gyász, a panasz, a romlás (luctus, querela, ruina) még részletesen feltárandó képzetei tapadtak.”¹ Dolgozatunk a fentebb kívánt és javasolt téma megközelítésére vállalkozik abban a reményben, hogy Tarnai Andor megállapítását filológiai vizsgálatokkal hitelesítse, értékelését árnyaltabbá tegye. Vizsgálódásunk elsősorban a kor latin nyelvű költészetére koncentrál, azonban a hazai szerzők mellett szükséges a kortárs humanista költők külföldi képviselőinek műveit is áttekinteni.

I. 1.

1537-ben jelenik meg Wittenberghen Nicolaus Schirlentz kiadásában *Paulus Rubigallus Querela Pannoniae ad Germaniam* című verses műve. A 306 soros vers három részre tagolódik. Első része tulajdonképpen Melchior Acontiusnak, Rubigallus wittenbergi költőtársának verses ajánlása.² A második rész ugyancsak itteni költőtárs: Arcturus Phrysius tizenhat soros dedikációja, részben a főtéma bevezetése. Ezt Rubigallus prózai ajánlása követi, amelyet Petrus Hyldebrandushoz, a királynő selmecebányai alispánjához intézett 1537 májusában. Kéri párlfogóját, álljon továbbra is mellette, és minden lehetséges eszközzel támogassa szerencsétlen hazája ügyét, amiért szerzője verses művét is megírta. Rubigallus tényleges műve 284 sornyi disztichonból áll.

A szerző körmecebányai eredetű szász, eredeti nevén *Paul Rothan*, latinositott formájában Paulus Rubigallus. Családja áttelepült Selmecebányára, ő maga innen indult wittenbergi peregrinációra; 1536-ban subscribál az egyetemen. 1537-ben itt jelenteti meg művét. 1540-ben a császári küldöttség tagjaként megfordul Konstantinápolyban. Úti élményeit, tapasztalatait írja meg *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani* című verses beszámolójában, amelyet ugyancsak Wittenberghen jelentet meg 1544-ben. E kötet is több részből áll, maga Philipp Melancthon ír hozzá ajánló epigrammát. A kis kötet utolsó verse: *Satyriscus ecloga*, amely vergíliusi imitatio, de az ókori témát hazai körülmények közé helyezi: „...adiunxit eclogam, ...in qua...pastorem Carpathium, statum regionis suae deplorantem et a grege suo propter periculum, quod a Turcis imminabat, discedentem finxit. Poesis Vergilii bucolica in Rubigalli persona imitatore[m] invenit neque tamen sententia viros Turcarum periculo perterritos, et de patria migraturos a Rubigallo illusos esse repelli potest.”³ 1550-ben Selmecebányán találjuk, itt a bányahivatal főtisztviselője. Többször megfordul ezután is Németországban, ahol a török elleni küzdelemhez akarja megnyerni a veszedelmet fölismerőket. Itthon is szervezi ezt a harcot, ezért el is nyeri a császári és királyi tanácsos címet, jelentős vagyont kap a császártól. Csatlakozik a hitújításhoz, lutheranus lesz; 1577-ben már nem él.⁴

Querela Pannoniae...c. műve Caspar Ursinus Velius Querela Austriae című terjedelmes versét tekintette műfaji és formai mintájának.⁵ Ursinus Velius a század első harmadának tevékeny és mozgalmas életű humanistája, akinek életútja, működése rendkívül szorosan

kapcsolódik a magyar történelemhez és szellemi élethez. Tudományokban, irodalomban igen képzett, szerteágazó kapcsolatai vannak a legkiemelkedőbb európai körökkel, alkotókkal: megfordul Rómában, Bolognában. Legtöbbet Bécsben tartózkodik: Erasmus barátságával dicsekedhet, vele állandó levelezésben áll.⁶ A bécsi udvarban császári költő és történetíró. Erazmista magyar barátai között találjuk Thurzó Jánost és Szaniszlót, Jacob Pisót, Szalkay Lászlót, Ferdinánd 1527-es székesfehérvári koronázásán ő mondja az egyik dicsőítő szónoklatot.⁷ Mélyen fájlalja a magyar királyság bukását, a rázúduló megpróbáltatásokat; tervezett és elkészült művei „a mohácsi vész utáni sötét korszaknak megfelelően csupa panaszok és a gyilkos vész leírásai”.⁸ Az 1529-es Bécszet támadó török ostrom és az 1532-es újabb fenyegető hadjárat rémületében írta *Querela Ausztriae* c. művét, amelyben Austria allegorikus alakja folyamodik segítségért nővéréhez, Germaniához.⁹ Az allegorikus jelleg kialakításában – láthatóan – inspirálták Erasmus művei. (*Querela Pacis, Laus stultitiae*). Az irodalmias verses forma ugyanakkor politikai hevületű, konkrétságú, ahol a szorongatott Austria kétségbeesetten hivatkozik a már prédául esett Magyarországra: maga is így járhat, ha segítség nélkül marad. Emelkedett hevületű retorikával sorolja föl a barbár ellenség rettentő pusztításait, de mégis bizakodó: segít a Szent Római Birodalom és hős császára. Ursinus megtartja az epistola fikcióját, hiszen címe szerint is *Querela Austriae, sive Epistola ad reliquam Germaniam*. A declamatio, exclamatio és lamentatio hangneme jellemzi végig Ursinus versét, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy imitatio és aemulatio elveit alkalmazva Vergilius, Ovidius műveit kövesse számos helyen.

Rubigallus is megtartja a levélforma jellemzőit, ennek formulái főként a kezdésben és a befejezésben jelennek meg:

En tibi, qua careo, Germania, mitto salutem,
 mittere si tamen hoc, quo caret, ulla potest...
 Hinc tibi, quod de te posco, Germania, dicam:
 vive diu et foelix tempus in omne vale!¹⁰

Pannónia végig egyes szám első személyben beszél, sokszor monológyszerűen önmagát mutatja be, szenvedéseit sorolja föl, de gyakran vált dialógusra formailag: szavait Germaniához intézi egyes szám 2. személyben. Germania a hatalmasabb, idősebb nővérként jelenik meg (Soror), különösen az evokatív fordulatoknál bukkan föl ez a megszólítás. Visszatekintve szomorúan emlékezik meg arról, hogy már háromszor három évet töltött be a fénylő Phoebus tűzokádó lovaival mindent megvilágítva, mióta vérengző fegyvereivel országában pusztít a géta. Itt nyilván nagyjából a Mohács óta eltelt évekre gondol. Különösen fájdalmas ez a pusztulás, hiszen Pannónia hajdan maga is hővelkedett vítézi erényekben, most földidei ezek emlékéit. A vers több pontján használja ezt a szerkesztési elvet, felsorolja a múlt értékeit, mellette pedig a jelen gyötrelmeit részletezi, ezzel drámai feszültségű értékalkotás válik uralkodóvá e szerkezeti egységekben. Még fájdalmasan közeli a mohácsi csatavesztés emléke, az áldozatul esett király, Lajos is előbukkan a múltidézésből.

Et quamvis alias armis quoque saepe petebar,
 non tamen est regnis facta ruina meis.
 Quin potius saevus nostris a finibus hostes
 armata potui cogere saepe manu...
 At nunc, heu, miseram quae me tam noxia fata
 laedunt nec solito me quoque more premunt.

Nam meus ut cecidit saevis Ludovicus in armis
pro patria pugnans proque salute mea,
perpetuo iacui sic tempore semper ab illo
a Mahometigenis undique cincta Getis,
que me continuis nimium, proh Iuppiter, armis
dum laedunt, vires diminuere meas.
Namque opibus nullis satiati sanguine fuso
gaudent et ferrum commaduisse suum.¹¹

Ezt a rettenet képei követik, szenvedéllyel és stiláris erővel jeleníti meg a vad martalóc ellenséget és a kiszolgáltatott védtelenek szenvedését közel ötven soron keresztül. Áldozatul esnek a barbár pusztítás során ifjak és öregek, anyák és csecsszopó gyermekeik. Az anya karóba húzva látja gyermekét, de még az anyja méhében rejtőzött is kimetszi a szörnyeteg. A férfiakat pedig barom módjára terelik végzetük felé, szerte a láthatáron a kiomlott vértől vöröslik a föld.

Vidi ego captivos a saevo duriter hoste
carnificis caesos more perisse viros.
Vidi ego de nostro quam saepe cruore rubentes
amnes et tinctum sanguine quodque solum.¹²

A pusztulás, szenvedés már-már fokozhatatlan örvényébe vezetnek Pannónia szavai, innen nyújtja kezét, szavát küldi esdeklően segítség után. E módszer visszatérő szerkesztési elv, még két esetben él vele Rubigallus: megnyitja, megmutatja a gyötrelmek mélységeit, innen hangzik el a szemrehányás és kétségbeesett könyörgés. Elpusztítják az ősök emlékét, csontjaikat kihányják koporsóikból, templomaikat, isteneik kegyhelyeit földulják. Már a *virtus* és a *hűség* is kiköltözött az emberekből, mindkettlen gyászruhában, üzötlen ismeretlen utakon bujdokolnak. Sz szenvedéseinket hallván még az istenek lakóhelye, az Olympus is felnyögni látszik:

Ipsa etiam virtus nigro vestita colore
pulsa per incertas errat ubique vias.
Hancque fides sequitur magno concussa dolore,
quae lachrymis ullum nescit habere modum...
Saepe etiam totus, qui sydera gestat, Olympus
est visus nostris ingenuisse malis.¹³

Bárcsak megengedné a zord végzet, hogy visszatérhetnének a hős Hunyadiak, s maga a dicső Mátyás. Rajtad áll Germania, adsz-e segítséget a bajban lévőnek, hiszen nővére vagy. Mennyiben nem segítesz, család vagy, magad is bűnössé válsz Pannónia szenvedéseiben. A vers második fele újra meg újra igyekszik fölkelteni Germania lelkiismeretét, de nem riad vissza a korholástól, keményebb bírálattól sem. Erre minden oka megvan Pannóniának, hiszen oly sokszor oltalmazta saját testével, vitéz katonáival nővérét, ezért várhatja most el a viszonzást. Pedig ha nem segít, gőgös érzéketlenségével nemcsak szenvedő nővére kerül végveszedelembe, hanem vele Germania is. A történelem bizonyítja, ezzel az ellenséggel csak összefogva lehet eredményesen szembeszállni, ha késlekedünk, mindkettlen elpusztulhatunk.

Tu modo praevalidas, Germania, collige vires
quodque potes dirum perdere, perde genus.
Ah nimium cessas nimiumque oblita tuorum
et mecum perdis teque tuosque simul.
Namque ego si tantis fuero depressa ruinis,
haud quaquam post me salva superstes eris.¹⁴

Legutóbb is Pannónia önfeláldozó hősiessége űzte vissza a támadót Germania közeléből, a szerző itt nyilván Kószeg 1532-es bátor helytállására céloz.

Tum quoque me vidcas, quae te, germana, tot annis
inter defendi vulnera, tela, faces.
Nam tua terribilis peteret cum regna tyrannus,
a Ditis nomen qui regione tenet,
protinus est nostro tunc pulsus milite retro,
linquere et Austriacos ille coactus agros.¹⁵

Pannónia azonban nemcsak bőven ontott véráldozatával érdemli ki Germania segítségét, de a föld egykori és részben még most is meglévő gazdagsága utalmat kíván. A 16. századi irodalom és politikai publicisztika egyik gyakori toposzaként a „gazdag Pannónia” képet rajzolja föl 30 sorban Rubigallus: *fertilitas Pannoniae*. A világ számos mesés gazdagságú országát múlja fölül e föld. Kővérebb földjei vannak mint Krétának, Libyának, itt bővebb a termés, Epirus lovait fölülmúlják az itteniek. Erdői, mezői vadban gazdagok, folyóiban halak sokasága uszkal, hegyeit pedig a legdrágább és leghasznosabb fémek erei hálózzák be.¹⁶ Ezt a gazdagságot kell megvédelmezni, ez mindenkit megindít.

Sed citius verno potero tibi tempore flores
singula quam numeris, crede, referre meis.
Quam melius poteris praesens haec cuncta videre
atque horum dulci commoditate frui!
His igitur moveare bonis, miserere tuorum,
nemine quos hostis nunc prohibente premit.¹⁷

Hiszen más nemzetek sokaságában már fölébredt a könyörület és segítő szándék, küldik az európai nemzetek katonáikat: jönnek a bajorok, svédek, a harcós franciák, szászok, thüringiaiak, hesseniak, brandenburgiak, de a helvétek is. Vannak közöttük távoli ibérek, tiroliak, belgák, frizek, morvák és sziléziaiak, hős csehek; hogyan hiányozhatnának hát közülük éppen a soror fegyveresei? Ragadj hát fegyvert, győzni fogsz, hiszen a szerencse támogat és maga a hatalmas Juppiter.

Huc properent omnes, quos alluit Ister et ingens
Rhenus in hesperiiis montibus ortus aquis.
Talibus hinc venias collectis undique turmis,
in Mahometigenum mox ruitura genus.
Et vinces, praesens nam te fortuna iuvabit,
annuet et coeptis Iuppiter ipse tuis.
Tu modo crudelem, Germania, perde tyrannum,
teque meo serva corpore, meque tuo.¹⁸

Belső széthúzás is fokozza a gyötrelmeket, reménytelen fájdalmában Pannónia nővére lábaihoz veti magát.

At quia civilis me nunc discordia frangit,
ante tuos cogor maesta iacere pedes.¹⁹

A befejezés mégis bizakodó, segítsége nem csak a szenvedőnek hoz enyhülést, de jóléteményével Germania örök hírnevet és dicsőséget szerez magának.

Rubigallus műve főként ókori irodalmi hagyományokat, mintákat követ. *Miloslaus Okál* kritikai kiadása meggyőzően dokumentálja, legfőbb ihletője Vergilius (*Aeneis*, *Georgica*), Ovidius (*Tristia*, *Epistulae ex Ponto*, *Metamorphoses*, *Fasti*). Azonban meghatározó minta volt Ursinus Velius már említett *Querela...*-ja is, 48–50 sora szolgált imitációs mintául.²⁰ Keresztény fogalmak alig bukkannak föl benne, meghatározó mitológiai figurái antikok; az emberi világ történéseit fortuna és a fatum igazgatja, vagy Juppiter, de nem a Gondviselés. Egyszer ugyan fölbukkan a keresztény hit szenvedése is, mint a megpróbáltatások egyike, de csak négy sornyi terjedelemben.²¹ Pedig a magyarság XVI. századi ábrázolásaiban és önjellemzésében igen gyakori a *defensor fidei* minősítés. A másik kedvelt, elterjedt toposz is módosul itt, a *propugnaculum Christianitatis*; ezt itt nem emlegeti a szerző, Pannónia maga mellett legjobban mindenkor Germaniát védelmezte.²² Nyilván azért alkalmazza itt ezt a szerkesztői eljárást, ennek tükrében még szégyenteljebb és hűnösebb, ha Germania közömbös marad. Kiemelkedően fontos a század nemzeti önszemléletében a *bűnösség tudata* és annak meghatározó volta, e komponens itt egészen jelentéktelen.²³

1545-ben újabb Rubigallus verseskötet jelenik meg Wittenberghen *Epistola Pannoniae ad Germaniam recens scripta* címmel.²⁴ A kis kötet több részből áll. Legelső *Iochimus Camerarius* nyolc soros disztichonban készült ajánlása *Pannonia afflicta Germaniae* címmel. Ez igen határozott felszólítás, hallgassa meg a nővér Germania a szorongatott testvér panaszát; Istennek tetsző dolog a vad tyrannus ellen harcolni, de ha elutasítja a jogos panaszt, féljen, mert rá is lesújthat a büntető fatum (...si dura negas iustas audire querelas, tu quoque ne videas mox tua fata, cave!).²⁵ *Gyalui Torda Zsigmond* húsz soros disztichonja követi ezt. Istennek tetszőt végez Germania, ha segít a bajba jutottnak, hiszen ezért kapta a hatalmat. A harmadik rész Quirinus Schlachernak szóló verses ajánlás, aki selmechányai előkelőként Rubigallus támogatója. A 40 sornyi disztichon, párbeszéd a szerző, Quirinus és az allegorizáltan megjelenő Pannónia között. A szerző széttétkint a Kárpátok legmagasabb ormairól, és szemé előtt megjelenik a *szomorú asszony* (*loemina moesta*): Pannónia. Sötét gyászruhája vérrel mocskolt, kábult vérző sebeitől, szomorú arcán panaszló szavak sokasága. A szerző bátorító szavaira megtörtén válaszol, szülőanyámnak, Európának vagyok elhagyott gyermeke.

Europae sum nata meae deserta parentis,
nomina Pannoniae fractaque scepra gero.²⁶

Menj Germaniába és panaszló szavaimmal együtt add át ezt a levelet nővéremnek (...ecce, sorori suprema reddas scripta notata manu.)²⁷ Bőven hullottak könnyei és kért, hogy menjek utamra. A szerző ezt követően ígéretet tesz, a legmagasabb pártfogókat igyekszik megszerezni, ehhez Quirinus közbenjárását kéri. A negyedik rész (264 sor) a tulajdonképpeni levél, amit Pannónia bízott a szerzőre: *Pannonia Germaniae*. Ellenséges

végzet sanyargatja az országot, tán a csillagok haragja szövetkezett? A legdurvább sziklát is kivájják a lágy hullámok és a vas is elkopik, de az én sok-sok könnyörgésem téged nem lányít meg. Durvább vagy a sziklánál és a vasnál, de a kicsinyeit gondozó vadaknál is. Te pedig a legközelebbi, véreddel rokon testvért hagyod galádul cserben. Hová tűnt régebbi nagyjaid korábbi vitézsége? Fölbukkan a védőpajzs-gondolat, de megint csak Germaniára vonatkoztatva.

Ipsa ego ceu *scutum* certe me saepius hosti
obici pro te tristia bella gerens,
quaeque tuis nocitura viris fera tela putavi,
excepi vitae prodiga facta meae
atque ita te multis defendi fortiter annis,
passaque te propter plurima, plura tuli.²⁸

Ennek bizonyítására 40 soron keresztül terjedelmesen, részletezően felsorolja a nikápolyi csatát követően vívott törökellenes hadjáratokat, ütközeteket. Különösen büszkén emlékezik vissza a Hunyadiak sikereire, a felsorolást Lajos halálával zárja. Viszontlátjuk a Querela...szerkesztési módját: a magyarság százötven éve vívott, egyre drámaibb küzdelmét mutatja be, ezt látva még vádlóbb a testvérnek hitt soror érzékellen közönye.

Me tamen, ah, linquis, linquis tam turpiter illos
sanguine servarunt qui tua regna suo.²⁹

Az epikus felsoroló rész után lázasan ajzott hevületű képek mutatják be a pusztítást tollal megörökítő és kardot forgató Pannóniát.

O utinam vultus scribentis et ora videres,
quaeque fluunt oculis flumina missa meis!
Scribimus et calami dextra vice ducimus hastam,
sanguine purpureo quae tepefacta madet,
materiamque vagae caesorum duriter umbrae
dictant, ingrata teque subinde docent.³⁰

E képsor a 16. század irodalmában oly gyakran megjelenő *sententia*, az „*Arte et Marte est dimicandum!*” egyik változata. Mintegy a szimmetriatengely másik oldalán (a magyar hősi múlt felsorolását követve), felsorakoznak a jelen pusztulásának részletes képei. Ezt azonban az allegorikusan megjelenő Pannónia magára vonatkoztatott reflexiója zárja, mintegy az előző tárgyias képáradat lírai nézőpontú összegezése: *haec facies nostra est, haec sunt, germana...*³¹ Kemény bírálata, haragvó számonkérés következik, amihez Rubigallus fölhasználja a *germana* (édes nőtestvér) és a *germanus* (testvéri) szavak kínálta szójáték lehetőségét, hiszen azok nagyon hasonlítanak Germania elnevezésére.

Sed qui *germana* es, merui quia plurima de te
iusta querela mea est, impia causa tua est.
Non haec *germanae*, sed convenit ista novercae
res fera, montivagis nec satis apta feris.
Deseris immeritam, linquis, *germana*, sororem,
oppressa qua non salva manere potes.³²

Vádoló fölkiáltásokkal tagolt gondolatmenet követi ezt, panasz és már- már gyűlölet váltja egymást: Germania nemcsak durván közönyös, olykor fegyverrel maga is szorongatja a szenvedőt. Pedig szörnyen meglakolhat ez a gőgös testvér, hiszen a végzettől, a szerencsétől vezérelt mulandóság mindent lebír: leomlanak a régi városok magas tornyai-falai, tönkrezúzza ez a legyőzhetetlennek hitt királyok birodalmát. Én magam is hatalmas voltam egykoron és most könnyörögve lábaidhoz hullok; de jegyezd meg, a csillagokba írt végzet szerint magad is elpusztulsz. Ha kebledben a sziklánál is durvább szív dobog, nem segítesz rajtam, de halálom után írd a sírkövemre: Amíg élt, harcolt a vad gétával, fegyveres kezével védte Germaniát, de az magára hagyta a szenvedőt. Pedig meg kellene fontolni a Sibylla szavait: leomlottak a régi birodalmak, császárok, pápák dicsősége gyorsan elmúlt. Most egyedül Károly (nyilván V. Károlyról van szó) hatalmas birodalmától remélhetjük a menedéket, a törökkel szembeni védelmet. Oly hatalmas birodalmat hozott létre, mint Augustus óta még senki, uralma alatt visszatérhet az arany évszázad („*aurea saecula*”), ahol kegyesség, egyetértés virágzik, porba sűjli a barbárt, s népeinek új Augustusa lehet.

Rubigallus műve – akárcsak a korábban ismertetett – újra alkalmazza az imitációs technikát; legfőbb mintája most is Ursinus Velius, de gyakran folyamodik ismét Vergiliushoz (Aeneis), Ovidiushoz (Tristia, Epistulae ex Ponto, Metamorphoses, Fasti). A választott szituáció is magyarázza, fájdalmas hangú leveléhez kézenfekvő ovidiusi minta a *Heroides*.³³ Világszemlélete is hasonló az előzőhöz, a humanizmus elveit alkalmazkodik; most is a fortuna és fatum törvényei jelölik ki az emberi világ mozgásterét, a Gondviselés nincs jelen ebben a erőterben. Ugyancsak hiányzik a nemzet egészét átható bűntudat, Rubigallus szemléletét bizonyosan formálta a XVI. században óriásivá duzzadó *török-irodalom*; ennek ekkor még főleg külföldi mintái vannak.

A kötetke két utolsó verse *Georgius Rotaller* műve, a szerző wittenbergi ismerőse.³⁴ Az első vers közvetlenül kapcsolódik Rubigallus művéhez: *In Querelam Pauli Rubigalli carmen*.³⁵ A 32 soros disztichon Rubigallus verséhez igazodó *adhortatio*, amely nagyjából megismétli az előbb bonyolultabb kompozícióval, epikus részletességgel kifejtett szituációt. Pannónia és soror Germania párbeszéde zajlik, de nem egyes szám első személyben, hanem auktoriális formában. A másik vers (*Ad Paulum Rubigallum*) dicséri a szerzőt, hogy művével is szorongatott hazáján szeretne segíteni.

I.2.

1544-ben jelenik meg Krakkóban *Hieronymus Vietor* nyomdájában a *Pannoniae Lucus. Quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliiqve funesti casus deplorantur* című verseskötet.³⁶ A latin – néhány kivétellel görög – nyelvű antológia 88 verset tartalmaz. Szerzői a magyarországi és az ehhez szorosan kapcsolódó bécsi, krakkói latin nyelvű humanista irodalom költői-versei. Közöttük van Joachimus Camerarius, Georgius Logus, Joannes Langus, Georgius Vernerus, Lazarus Bonamicus, Valentinus Ecchius, Clemens Janicius, Anselmus Ephorus, Stanislaus Glandinus, Johannes Rosinus, Ludovicus Brascianus, Caspar Ursinus Velius, Joannes Antonius Cassoviensis. A szerzők közül többen tartoznak a bécsi egyetemi-udvari *erazmista csoport*hoz, magával Erasmussal ápolnak jó kapcsolatot: így a már említett Ursinus Velius, J. Camerarius, a hazaiak közül pedig J.A. Cassoviensis. Többségük azonban közvetve is kapcsolódik az erazmizmushoz, hiszen jó néhányan *Thurzó Elek* és *Thurzó Szaniszló* legszűkebb szellemi környezetéhez tartoznak, mint V. Ecchius (Eck), Ursinus Velius, Georgius Logus, G. Verner. Márpedig a *Thurzók* erasmusi szelleme közismert.³⁷ A kötet szerzőinek többsége igen tájékozott a magyaror-

szági eseményekben, arisztokrata, sőt királyi-császári udvarban forgolódnak, beavatottak; néhányan a nem- magyarok közül hosszabban is Magyarországon tarózkodnak. Így Joannes Langus, G. Logus, Ursinus Velius kerül szoros kapcsolatba a magyar eseményekkel, eddigi költői munkásságuk is kötődik ide.³⁸ A kötet költőinek eszmei világát, formakultúráját is viszonylagos homogenitás jellemzi, amit ebben az esetben még fokoz az azonos témaválasztás. A kötet jelentőségét növeli, hogy Magyarország sosrdöntő másfél évtizedének (1526–1544) történeiscire reagál és először dokumentálja ily koncentráltan: a luctus, a ruina, querela nem egyetlen történelmi esemény irodalmi kísérő jelensége immár, hanem nagyobb hódításra rendezkedett be literatúránkban. Az antológia elogiumokat, epitaphiumokat, epicediumokat és elégiákat, epigrammákat tartalmaz; e műfajoknak szinte mindegyike tartalmaz querela-szerű jellemzőket.

A kötet három nagy témakörre oszlik, ami egyben kronológiai sorrendet is alkot. Először a mohácsi csatavesztésre vonatkozó versegyüttest olvashatjuk, ebben megjelenik II. Lajos, maga a csata, a csatasík, Mária királynő, a csatában elesett illusztris személyek sora és családjaik. Második csoportba a mohácsi csata utáni török hódítás katonahőseit sirató versek és az elesett várakat, városokat kifejező allegóriák kerültek. Harmadikként e humanista költőcsoport legfőbb arisztokrata pártfogóinak sírversei következnek (Brodarics István, Thurzó Elek, Thurzó János, Thurzó Szaniszló). Lajos királyt 5 vers is siratja: J. Camerarius, G. Logus, J. Langus, G. Vernerus (utóbbtől kettő) tollából.³⁹ Camerarius elégiájában a „*puer humatus Pannonum*” egyes szám első személyben panaszolkodik szomorú sorsáról, méltatlan szenvedéseiről, haláláról, de személyes sorsán túl, a király halála után megnyílt a török számára az út: *Patefacta est ianua furori Turcico*. Az 1540-es évek tájkákára már rég kialakult és az európai közvéleményben elterjedt a megállapítás: Magyarország a keresztény Európa védőpajzsa, királyai pedig már hosszú ideje büszkélkedhettek a *defensor fidei*, vagy *Christianitatis* kitüntető minősítéssel.⁴⁰ Várakozásunk ellenére most mégsem a hit hőse és mártírja jelenik meg a róla írott versekben, hanem az ifjú, akit élete virágjában ragadtott el az ostoba végzet. Áldozata pedig *hazájáért* vállalt, félelmét legyőzte; ezzel azonban megszerezte a *hírnév dicsőségét*, ami egyedül biztosíthatja számára az örök ifjúságot.

Aeternum at iuvenem Ludovicum *haec fama* manebit,
Pro patria in patria non timuisse mori.⁴¹

J. Langus versében is szülőhazájáért harcolt a hős király, azt fegyverrel védelmezve; és bár rövid élet szabatoit számára, holtában annál nagyobb *dicsőséget* nyert el.

Armis defendens patriam regnumque paternum,
Barbariem contra rex Ludovice gravem...
Ergo quo brevior vivo tibi contigit aetas,
Hoc ita defuncto *gloria maior* erit.⁴²

Ugyancsak Langus közösen is elsíratja a mohácsi ütközet hőseit, áldozatuk értelmét, megdicsőülésüket a hasonló értékek elnyerésében látja. *Vitézségük híre* felhat a magas Olymposra és annak *dicsősége* szétárad az egész világra, emlékművük pedig zarándokhely lesz.

Inclya sed *virtus* magnum conscendit Olypnum,
Ingens et toto fertur in orbe *decus*.

Finibus his igitur monumenta locanda venirent...⁴¹

Laskói Jeromost ugyan balvégzete rabolta el, de holtában dicsőbb lesz, mint *Ulysses*, fölülmúlja az argoszi és trójai vezéreket.

Sarmaticus iacet hic, Lascae lux gentis, Ulysses,
Maior Ulysse etiam, si quis Homerus erit.
...Iliacum superans Argolicumque ducem.⁴⁴

Fama, gloria, virtus, decus –, ezek mind a *reneszánsz szekularizált értékvilágához* tartoznak, megszerzésükre csak a kiemelkedő nagy személyiségek képesek.⁴⁵ A *Luctus Pannoniae* kötet szerzői szerint a mohácsi hősök – közülük némelyek kiugró mértékben – ezeket szerezték meg. A hit hőseinek kijáró babért azonban csak nagyon ritkán emlegetik egy-egy főpapról szólván, legtöbbjüknél meghatározó erkölcsi indítékként az amor patriae, defensio patriae, salus patriae, gloria patriae, honos patriae vagy egyszerűbben csak csak pro patria szerepel. Joggal föltételezhetjük, hogy a kötet elmélyült reneszánsz műveltségű költői-versszerzői ezen értékeszményeket érvényesítették itt is; a hazaszeretetet törökellenes indítéka pedig kiemelkedően fontos szerepet játszott *Erasmus* politikai gondolkodásában.⁴⁶

A második verscsoportban bukkannak föl az elesett városok-várok panaszainak hangot adó művek. Mindegyikük a panasz-síralom valamilyen formájában jelenik meg. Három vers is fájlatja Buda elvesztését, az utolsó első személyben lamentál (Hiszen még csak három éve, hogy pogány kézre került a magyar királyok büszkesége!). Eltűnt a büszke város régi dicsősége, hajdan császárok-királyok szülője volt, most szerencsétlenségre jutott.

O lux, o magnum nostrae decus incluta Buda,
Pannoniae, o regum, Caesaridumque parens.
Siccine te cerno (sed iam nec cernere fas est)
Siccine te miseris interiisse modis.⁴⁷

Ha most visszatérne az elysiumi mezőkről Budára Lajos, Zsigmond császár vagy Mátyás, ott már nem találna pannon polgárokat, az övéit. Fájdalmában elhagyná azt s újra az alvilág elysiumi mezőit választaná. Pécs is virágzó szabad múltját siratja, amit a török súlyos igája váltott fel.

Floruimus *quondam*, quum res invicta maneret
Pannoniae, sed *nunc* fana sepulta sumus.
Vita fuit nobis sub sacris libera Christi,
Imposuit gravius funere Turca iugum.⁴⁸

Buda elfoglalásával Pannonia fejét metszette le a török, Esztergommal pedig a szívét vágta ki. Székesfehérvár (Alba Regia) korábban nővérenek, Nándorfehérvárnak (Graeca Alba) a szenvedésén szomorkodott, de most út is ugyanazok a láncok szorongatják. Míg korábban királyi székvárosként az uralkodók csontjait fogadta be, most maga vált halottá.

Regia barbariae nunc servio turpiter Alba,
Quin iam sum potius triste cadaver ego.
Omnis cum dulci spes libertate salutis,

Visegrád vára régebbi győzhetetlenségére emlékszik vissza, s arra, hosszú ideig a koronának adott menedéket. A bemutatott versek külön-külön, változó nézőpontból adnak hangot a querela-szerű alaptónusnak, mindezt azonban egyetlen vers vállalja kifejezni, ahol az allegorizáltan megjelenő Pannónia egyes száma első személyben sűríti immár meghatározó létállapottá a panaszt. A *gáyszólv* asszony szavaiban múlt és jelen, pusztulás és virágzás áll egymással szemben.

Pannonia de se

Illa ego, quae quondam palmis redimita locavi
 Multa trophaea foris, multa trophaea domi.
 Nunc vultus foedata meos, laniata capillos,
 Funeribus titulos, et monumenta loco.
 Optima pars nostri periit, succurrite cives,
 Nec sinite, ut pessum, quod mihi restat, eat.⁵⁰

I.3.

1558-ban jelenik meg Bécsben *Zsámboky (Sambucus) János* *Dialogi Duo Platonis, Alcibiades Secundus Et Axiochus c.* műve.⁵¹ A dialógusok után verses függelék áll: *Pannonia ad Germaniam*. Az 54 soros distichon Pannonia panasza német nővéréhez. Zsámboky is levélformát használ, bár ez csak a kezdés és befejezés formuláira korlátozódik és csökkenti a kifejezés személyes jellegét (*Qua careo dudum, Germania, mitto salutem... Sic valeas semper, grata sic pace fruatis: Sospite me venient omnia lacta: Vale.*). Fájdalmas fölkiáltással irányítja legközelebbi szomszédja figyelmét gyötrelmeire. Elmúlt a régi dicsőség, a rám zúduló végzetet talán az ellenséges csillagzatok hozzák. Állandóan a mohamedánok vad háborúja fenyeget, fegyveres kézzel most is les rám; a mi hőseink bárcsak képesek lennének föltartóztatni a vérszomjas martalócokat. Ezt a múlt földidézése követi, amely azonban lényegesen különbözik a korban megszokottól. Meglepő állítása szerint a legöregebbek sem emlékeznek török fenyegetésre. Így aztán a múlt rajzából kimaradnak a hősi erények, mint másutt annál inkább megjelenő attributum. A múlt inkább valami mítikus mértékű és méretű *zavartalan idill*. Olyan, mint Vergilius és Theokritosz költészetének legnyugodtabb pillanatai. Megelevenedik az eclogák világa: kövér legelőkön nyáj legelészett békésen; nyugalma még farkas támadása sem zavarta meg.

Semper eram florens, hospes nec ab hospite laesa,
 Quaeque suo stabant tempore tuta loco.
 Tondebat pecus in laetis mihi pabula pratis,
 Nil terrebat ovis, agmina nulla lupus.⁵²

Hajnalban mezőre vezette nyáját a gazda, pásztorsípot fújva idűztek, gyakran Sylvester és Phyllis módjára énekeltek. A nép a jól művelt szőlőskertekhez indul, s nem fél semmilyen csalárdságtól sem.

Rusticus ad solitum laetior ivit opus,
 Eduxit pecudes, choreas meditatus avena;

Sylvestri cecinit Phyllida saepe modo.
Ad vineta tulit gressus bene culta popellus,
Nec metuit positas vinitor insidias.⁵³

Most minden megváltozott, fortuna szeszélye rajtunk, rettent a tegzes ellenség, fölprédálja a megművelt földet, mindenütt csak a fegyverek zaja harsog. Engem már elhagytak fegyveres vitézeim, így saját csalárdságom nyomorít.

Ille pharetratus me semper territat hostis,
Barbarus excultos depopulator agros.
Arma sonant passim: superest nihil undique pacis,
Haud cibus hic fessis sumitur absque; metu.
Sed quid agam? mihi deficient viresque; manusque;
Et propriis dudum sum labefacta dolis.⁵⁴

Régebben én magam vittem másoknak segítséget, de most magamra hagynak. Nővérem, hozz segítséget a földön elterülőnek, hiszen megteheted, sértetlen vagy. Hajdan én is a te ékességed voltam; nyújtsd hát a kezed Germania, ne pusztíts rajtunk még többet. Sereged pedig vezesd a gonosz hódító ellen.

Zsámboky műve nagyon erősen hellenizálva irodalmiasítja a magyar múltat, pontosabban igen ahistorikussá teszi, csak a múlt-jelen szembenállás marad meg *elvontan*. Idillt idéző soraiiban pedig mind hangulatilag, mind motívumokban, képekben, frázisokban Vergilius imitálja. Mivel azonban a múlt idillje inkább állapot, amelynek fönntartásában nem érezzük az emberi erőfeszítést, elvesztése sem olyan drámai. Az idill védelmezésére sem jelenik meg igazán hősi erőfeszítés, így szükségképpen hiányzik innen a küzdelem pátosza. Pannónia szavait olvasva úgy érezzük, tényleg rászorul mások segítségére, ezek a pásztorok nem lehetnek igazi fegyverforgató ellenfelei a hitelleneknek. Távoli is van ettől a világtól a Gondviselés kormányzó akarata, korrigáló gondoskodása, de lakói sem várnak segédelmet, erkölcsi energiájukat tőle alig származtatják, ezért azlán büntudat sem nyomaszítja őket.

II.1.

Az eddig tárgyalt művek is bizonyítják, hogy itt egy folyamat zajlik, kialakul egy homogenitással rendelkező, formulákat építő „panaszirodalom”. E folyamat serkentő tényezői között találunk eszmetörténeti jelenségeket is az esztétikai, irodalom- és formatörténeti tényezők mellett. Meghatározó eszmetörténeti tényező a keresztény világ harca – ezen belül kiemelkedő mértékben Magyarországé – a *hódító törökkel*. E hatalmas küzdelem legdrámaibb fejezete éppen egybeesik Európában a reneszánsz irodalom elterjedésével és a reformáció térnyerésével. A rá adott publicisztikai, irodalmi válasz – noha igen sokat merít a középkori hagyományokból – így szükségképpen főként a reneszánsz esztétikai elveit követő formakultúra jegyében születik meg. Az európai *török-irodalom* igen sok műfajban szólal meg, találunk ebben történeti éneket, krónikát, röpiratot, prédikációt, imádságot, zsoltárt, látomást, retorikus prózában frott szónoklatot, szenvedélyes exclamatiót, tárgyilagosabb értekezést, verses exhortatiót. Már a XV. században születik történetfilozófiai magyarázat, amely a régebbi keresztény hagyomány aktualizálása. A kereszténység egyetemes romlása büntetést kíván, s a romló erkölcsök miatt a török az Isten haragjának büntető vesszeje. E művek jelentős része közvetlenül is szolgál propagand-

disztikus célokat. Az elsők között itt is megtaláljuk *Aeneas Silvius Piccolomini*, *Tractatus de bello Thurcorum et Hungarorum* c. műve 1470 körül retorikus prózában fejtegeti a szorongatott magyarság érveit.⁵⁵ 1488 körül jelenik meg *Paulus Nivivius (Schneevogel)* *De ungarorum ruina a turcis perprassa* c. műve.⁵⁶ A továbbiakban is sok külföldi szerzőt találunk e témakör alkotói között, bár magyarok is megjelennek. Vannak olyanok, akik a török-magyar háborúk körüli eseményekben diplomáciai feladatokat vállaltak, valamilyen mértékben maguk is a politika alakítói. Az így született művek – érthető okokból – a legközvetlenebb politikai igény kielégítését is vállalják; aktualizálnak a jelenre, s az ehhez leginkább megfelelő műfajt választják. Tekintve, hogy ezek legtöbbször retorikus prózában írott oratio, amelyeket adott szituációban el is mondtak az arra illetékes hallgatóságnak, nyomtatott formájukban is megtartják az élőszóbeli tulajdonságot. E humanista műveltségű főpapok, diplomaták között találjuk Veteési Lászlót, Macedóniai Lászlót, Hieronymus Balbust, Frangepán Ferencet. Szónoklatukat a támadó török veszedelem valamely kritikus időszakában mondták el a pápai udvarban, vagy valamelyik birodalmi gyűlésen, – segítségért könyörögve.⁵⁷ Ezek többségében még uralkodik a keresztény egységre apellálás, ahol a magyarság véráldozata megkívánja a hittestvérek segítségét; szerzőik Magyarországot a *propugnaculum Christianitatis* szerepkörben értelmezik. Ervelésükben mindenütt nagy szerepet szánnak a török pusztítás drámai bemutatásának, a szenvedések fölötti *panasz elmondásának*.

Maga *Erasmus* is kifejti álláspontját e tárgyban, 1530-ban írott *Ullissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII* c. röpiratában. Konceptiója szerint a kereszténység még nem vette le régóta szaporodó vétkeit, erkölcsi hibáit, márpedig ezek büntetésére küldte az Úr a törököt a megromlott Európára, különösen a szerencsétlen Magyarországra. Az erkölcsiiben megújuló keresztény Európa sikerrel vívhat igazságos harcot a vad barbárral; ennek másik előfeltétele az igazi keresztény *concordia*.⁵⁸

Olyannyira általánossá vált e szónoklattípus, hogy a korszak elméleti retorikái szükségnek találták külön tárgyalni. Így *Ph. Melancthon* *Retorica* című művének 1542-es kiadásában az oratio *genus deliberativum* fajtája egyik legalkalmasabb témájául a szerző a török elleni háború választását javasolja.⁵⁹ Főlsorolja e beszédípus szerkezeti részeit, a tárgy kijelöléséről (*propositio*) szólva hangsúlyozza annak szükségességét, aminek hatásossága bővítéssel (*amplificatio*) fokozható. Az uralkodók számára nincs méltóbb, szükségesebb és Istennek jobban tetsző háború, mint amelyet a török ellen indíthatnak. Hiszen az szemünk előtt támad kegyetlen hadjáratokkal a kereszténységre. E javasolt feladat erkölcsi szempontból kifogástalan (*honestum*), hasznos (*utile*), szükséges (*necessarium*) és lehetséges (*possibile*). A beszéd fölépítésében kellő számú *locus communis* kell föllásználni. E háború jogossága mellett érvelhetünk azzal is, ha fölfokozott szemléletességgel mutatjuk be e vad nép pusztításait, kegyetlenségét; részletezzük a legyőzöttek számtalan szenvedését, és külön szólnak az életben maradók várható újabb megpróbáltatásairól. El kell murasztalni a kötelességüket elmulasztó fejedelmeket, a gondolatmenetet ajánlatos megfelelő, meggyőző történelmi példákkal földúsítani.

Csakhamar megjelennek a verses művek, ezek nagyobb része is alkalmi szerepet vállal; némelyikük nem más, mint megverselt szónoklat vagy prédikáció. A kisebb tehetségű versszerzők mellett nevesebb alkotók is megszólalnak e témakörben: *B. Hassenstein*, *J. Damianus*, *A. Tranquillus Dalmata*, *J. Bockenrode*, *J. Camerarius*, *J. Herold*, *G. Eder*, *M. Schrott*; de maga *Ulrich v. Hutten* is megírja a maga *Exhortatoria-ját*, *Ad Principes Germaniae, ut bellum Turcis inveniant* címmel 1518-ban.⁶⁰ Leghuzzóbban mégis azok a szerzők hallatták szavukat, akik vagy – más nemzetiségű létükre – nagyon közelről

szemlélték az eseményeket (osztrák udvarban élő, de intenzív magyar kapcsolatokat fönntartó humanisták), vagy magyarországiak lévén, részesei voltak a magyarság sorsának. A *Luctus Pannoniae* kötet kapcsán már emlegetett *J. Langius* 1539-ben jelenteti meg *Ad Iesum Christum Dei filium, Pro Christianis contra Turcas. Elegia* c. művét.⁶¹ A hexameterben (carmen heroicum) írott mű valójában verses oratio, mint ezt maga a szerző is elismeri, amikor a belső címlapra az Oratio műfajmegjelölést használja. Noha címe szerint elsődlegesen Krisztushoz intézett a vers, az igazi címzett sokkal inkább az *egész kereszténység*; ehhez is illik inkább az oratio. A keresztény egység nevében szorgalmazza az összefogást, miközben a pogány ellenség pusztításait is emlegeti; legtöbbször természetesen Magyarországot, amely ennek leginkább kárvallottja. 1557-ben jelenik meg a Flandriából idevetődött humanistának, pozsonyi iskolai rektornak *Hungariae ad omnes Sacri Romani Imperii ordines pro subsidio aduersus Turcam conferendo, Supplex Oratio* c. műve. Arnoldus Gerardus Draskovics György pozsonyi prépost hívására érkezik hazánkba; carmen heroicum-ban írott műve az oratio megjelölés ellenére vers. Hungaria 454 soron keresztül beszél egyes szám első személyben.⁶² A külhonból érkezett szerző igencsak járatos lehetett a magyar viszonyokban, de jól ismerhette e panaszműfaj jellemzőit is, mivel tehetséges, gyakorlott versszerzőnek mutatkozik opusa alapján. Noha címe szerint műve is közvetlen politikai célokat szolgáló *adhoratio*, mégis nagy szerepet játszik benne a publicisztikai közvetlenséget csökkentő, esztétikai érdekű irodalmi törekvés. Éppen e kettősség párhuzamos érvényesülése jellemzi művét. E kettősségből következően az egyes szám első személyű lírai pozíció nem érvényesülhet csorbítatlanul, a reflexivitás újra meg újra megőrzi a benyomuló epikai anyagon; ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy az epikus jellegű részek a választott egyes szám első személyű pozícióból következően lírizálódní igyekeznek. Így aztán pseudo-lírai és pseudo-epikus kettősségű átmeneti formációk is jelen vannak a mű egészében, mindez még interferál a föl-fölbukkanó agitatív politikai jelleggel. Hungaria elhagyatott királynőként jelenik meg, aki könyörögve ömlik a birodalmi rendek lába elé.

Afflicta, Hungaricas sedes *Regina* reliquj,
Et iaceo ad vestros debilitata pedes.⁶³

Fölsorolja a korábbi dicső korszak jellemzőit, szembeállítja a jelen nyomorúságával.

Qualis eram quondam! totum cantata per orbem,
Semper florenti conscripienda statu.
Tunc, ad iusta tamen si quando lacerarer arma
Marti cedebant obuia quaeque meo.
Vicinos domui populos, et regna subegi,
Amplificans regnum Mare favente meum.
Sed vigui, partes iam nunc distracta per omnes,
Hosti, quem potui uincere, cedo manus.⁶⁴

Hosszasan korholja és buzdítja a keresztény testvért a győtrődő védelmezésére; a romlás okát a gonosz fátum föllülkerelkedésében látja. Van azonban remény a sikerre a keresztények egyetértésével, hősi vitézséggel, hiszen a mieink Krisztust hordozzák a szívükben: Effigiem Christi pectora nostra gerunt.⁶⁵ Bármily tájékozott is ügyeinkben Gerardus, magyar szerzőtől elképzelhetetlen optimizmussal bizakodik a keresztény egység csodatévő, újból Jerikó falait döntő erejében, közeli sikerében.

Nil desperandum est, Christo duce, et auspice Christo,
Qui strauit muros Iericho uasta tuos.
Qui toties hostes trivit, spoliisque fidelem
Gaudentem populum duxit ovante manu.⁶⁶

Magyar szerzőket is találunk a török-irodalom inspirációját követve, hiszen nekik volt leginkább mélységesen életszerű-sorsszerű e témakör kifejezése. Még az elkerülhető bukás előtti utolsó pillanatban, 1523-ban adja ki *Nagyszombati Márton* Opusculum ad regni Hungariae proceres c. terjedelmes, disztichonokban írott költeményét. Nándorfehérvár 1521-es elvesztésének riadalma váltja ki belőle konkrétan az aggódó-buzdító költeményt (Carmen exhortatorium.) Kardos Tibor megállapítását idézhetjük róla: „Nem egyéb, mint klasszikus versmértékben előadott, helyenként erősen lírai röpiart. Elejétől végéig megőrzi a declamatio műfajának műfaji jeleit.”⁶⁷ Legterjedelmesebben a török pusztítás bemutatásával foglalkozik, nem kíméli olvasóját a borzalmak képeitől sem. Áttekinti a múlt hősi küzdelmeit, keményen bírálja nemességünket a török elleni küzdelem és összefogás elmulasztásáért. Pedig megvannak az ehhez szükséges eszközök. A műveltség, a kultúra fölényének tudatában beszél megvetéssel a barbár hordáról; a török kétségkívül remélt kiűzése utáni holdog béke természeti és emberi idilljével fejezi be művét. Noha komorabb részeiben querela-szerű jellemzők bukkannak föl, mégsem ez válik uralkodóvá, mivel kioltja ezt a harmóniát hozó végkifejlet.

Ugyancsak ez a török-irodalom a fő forrása *Sylvester János* két művének is. 1544-ben jelenik meg Bécsben a verseskötete, amely két művet tartalmaz, az első a *De bello Turcis inferendo elegia* c. 456 soros disztichon; a második a 79. zsoltár parafrázisa: *Psalmi. Deus venerunt gentes etc.*⁶⁸ *Balázs János* meggyőzően bizonyította, hogy *Sylvester* művét erősen befolyásolta *Nagyszombati Márton* műve és *Erasmus* szemlélete.⁶⁹ *Sylvester* munkája is szónoklat, sőt valóságos szónoki remekmű.⁷⁰ Ezt a jellegét nem is akarja álcázni, hiszen a lapszálon közli a szónoklat éppen soron következő részét (exordium a re ductum, propositio, narratio, újabb propositio, confirmatio: ennek részei – Ah honesto, Ah utili, A facili, A necessario; confutatio, majd peroratio). A belső címlapon még pontosabbá teszi szándékát: Ad principes christianos...consultantes. Harcos adhortatio a mű nagyobb része, amely föl hívja a főembereket, fejedelmeket a rájuk nehezedő felelősségre, s ebben kétség-telenül *erasmusi* elveket követ.

Fegyverrel harcolni hazájáért a deréktől
mindig szép tett volt, s mindig kegyes is...
S most a török kiűzése az isteni munka az összes
jámbor császár és más fejedelmek előtt...
Meg kell védeni hát a hitet, törvényt, tudományt, a
tiprott országot s benne az Úr juhait.
Hajdan a nép vezetői, de legfőképp maga Krisztus,
tényleg pásztorként jártak a népünk előtt.⁷¹

Dramai képsorok mutatják be a tengernyi szenvedést, mindennek kiváltó oka részint az észtelen *Fortuna* és kegyetlen *Lachesis*, részint az egész kereszténység bűnössége. Jóllehet a humanizmus szemlélete *Sylvester* művében még mértékadó, megjelenik mellette a *wittenbergi történelmszemlélet értékrendje*.⁷² Már az *Elegia* is tartalmaz jócskán ilyen elemeket, uralkodóvá ez a zsoltárparafrázisban lesz. Hiába antikizál, s vonultatja föl

serkentő példaként a legkiválóbb ókori hősöket, *mindent elöntő bűnök* szögeznek sorsához a magyarságot. Átalakul az érvelés logikája: a mindenható Gondviselés az egyetlen törvényhozó, aki rettentő erővel sújt le a hűtlen, bűnös nemzetre, aki atyái sorozatos vétkei miatt is szenved. E büntetés eszköze a török s hiába vonulnának ellene a hősök erejével a vitézek; csak az Úr *irgalmában* és a magunk *bűnbánatában* reinénykedhetünk. A 79. zsoltárt egyébként is szívesen használta föl e wittenbergi szemlélet mondaniaválójá kifejezésére, mint azt *Conrad Cordatus* és *Georgius Purkircher* művei bizonyítják.⁷³ Valószínű, hazai impulzust sejtethetünk abban, hogy az Elegia saját *bűneink mellett, de bűnbánatra is buzdítva, a zsidóság sorspárhuzamait* sorolja föl; ebben Farkas András nevezetes versét követi. Azonban nem a wittenbergi szemlélet adja önmagában az Elegia végszavát, még az erasmusi- humanista remények kapnak esélyt.

Most könnyű is lenne, bizony, fegyverrel előzni
 Krisztus népeinek innen a vad törököt.
 Mert hisz az Úr (aki másutt is harcol, s aki itt is
 okkal küzdene) majd jönne segíni tudom...
 Akkor az Isten is ott lesz, s hátor fáradozástok
 fényes eredménnyel majd betetőzi kegye.⁷⁴

1551-ben jelenik meg 424 sorból álló dísztichonban írott költeménye: *Querela Fidei*.⁷⁵ Ebben is erasmusi mintát követ, a *Querela Pacis* műfaji elődjét.⁷⁶ A vers a megszemélyesített Fides egyes szám első személyű panaszja az őt ért sérelmek miatt. Ebben Sylvester – Erasmusszal együtt – nagy hagyományra támaszkodhatott, hiszen a késő-középkor, korareneszánsz irodalmában több szerzőnél is találunk hasonlót. A *Conradus de Montepuellarum* tollából származó *Planctus ecclesiae in Germaniam* c. querelában ugyancsak megszemélyesített női alakban jelenik meg a síró kereszténység, aki hajdan isteni segítségű volt, virágokkal vetekedő, ma nyomorult szenvedő: múltját és jelenét hasonlítja össze hosszasan.

Filia formosa Domini, flens sto lacrimosa
 Prepubicanda rosa, fleo nunc pallens odiosa...⁷⁷

1471-ből való *Berenguier del Hospital* Planctus c. verse. A mű szerzője Jeruzsálemben jár s itt a világ legszebb leányát látja sírni. Mikor kiléte után tudakozódik, meghallja, hogy az nem más, mint maga a Kereszténység (Christianitas) akit a pogányok galádul megkínoztak. A gyászoló leány felsorolja mindazokat az országokat, amelyek valaha őt tisztelték, szerették, keresztény hitet vallottak, de most mind török kézre kerültek. Hát így kell szenvednie és meghalnia egy hercegnőnek? – kiáltja és haját, ruházatát szaggatva síránakzik.⁷⁸ Igen közel áll a felsorolt párhuzamokhoz Sylvester műve, a Fides az egész kereszténység fájdalmas visszatekintése, de mostani önmagán is végignéz, *királynő* volt hajdan,

Illa ego quae quondam sublimi uertice summa
 Sydera pulsabam nomine clara FIDES.
 Et toto regina simul celebrabar in orbe,
 Magno ancillarum concomitate grege.
 Sublimis solio, diademate splendida fulvo,
 Regnis fulta piis, ac ditione sacra.⁷⁹

Arannyal, ezüsttel ékesítették az egész világon, ő maga a koronázott: szent királyoknak adott koronát. Hiába van üdvözítő ereje, az ostoba emberek ellene támadtak ezernyi formában, s most boldogtalanná tették a világot. Ezért könyörög a fejedelmekhez, segítsék a nyomorultul földön heverőt.

Ergo vos oro, vos inquam Regesque, Ducesque,
Me adfectam tantis cladibus, eripite...
Obductam squaloribus (sic!) his detergite frontem
Atque iacentem me tam misere, erigite.
Atque comis laceram defendite, veste decora
Nudatam (dolor heu, heu mihi) contegite.
Nec sinite ut uastum pereat mea fama perorbem
Qua celebris cunctis gentibus orbe fui.⁸⁰

II. 2.

A század derekától e folyamatban jelentős változást érzékelhetünk; ennek egyik meghatározó körülménye, hogy a protestáns irodalmi közegekben a *wittenbergi történetiszemlélet-történetfilozófia* meghatározó érvényűvé válik, hiszen a számba vehető szerzők is kivétel nélkül valamelyik protestáns felekezethez tartoznak. Ez azonban nemcsak az eszmetörténeti tényezők megváltozását jelenti, hiszen ez esztétikai-formatörténeti szemléletváltással is jár. Ez ugyan nem vegytisztán jelenik meg, hanem még sokszor keveredik a humanizmus látásmódjával. Ezt példázza *Georgius Purkircher* két műve.

1565-ben jelenik meg Bécsben *Pannonia lugens* című 212 soros disztichonban írott szerzeménye. A szerző I. Ferdinánd halálára írta versét, s azt az elhunyt uralkodó szellemének ajánlotta: *Divi Ferdinandi I. Romanorum Imperatoris et Hungariae regis etc. Manibus Sacrum.*⁸¹ Noha a vers formailag Ferdinándot sírató naenia, legalább ennyire meghatározó jellemzője, hogy Pannónia a császár mellett *önmagát síratja*. Hiszen Pannónia szerencsétlenségének csak egyik – bár különlegesen fájdalmas – oka az uralkodó halála. A hosszabb költeményt a reneszánsz kedves mesterkedő *ekhós verse* vezeti be, ahol Ferdinánd szelleme felel minden sor végén a gyászoló Pannóniának. A gyászdal az állhatatlan szerencsére panaszkodik (*Instabilis fortuna suus mutatur ut orbis...*), amely kiszámíthatatlan; hiszen egyszer bőkezűen adományozó, tékozló, másszor elveszi a legkevésébbet is. Peldázza ezt az én esetem is, Pannóniáé, hiszen a világ díszje voltam, mostanra pedig legnyomorultabbja lettem.

Deliciae mundo fueram, non dignior ullus
Non fuit in toto pulchrior orbe locus.
Fabula stertenti nunc spector ludicra mundo,
Est miser in toto nec magis orbe locus.
Bella vigent nostris plusquam ciuilia campis,
Undique spumanti terra cruore madet.⁸²

Soha senki olyan kegyetlen ellenség nem volt mint a török, ezeknek a kutyáknak én már sok esztendeje a prédájuk vagyok; His ego sum canibus multos iam praeda per annos, Tuta nec a radiho dente medulla manet. Ferdinánd bölcs kézzel kormányozta országait, türelmemel, ha kellett olykor, fegyverrel fékezte meg a vakmerőket. A Pannóniára törő törököket

a birodalom más részeiből hozott erővel verte vissza; mint az atya, mikor látja, hogy gyermekei közül a beteg szorul különösen kíméletre, segítségre. Ferdinánd volt a haza atyja, az én váram, gyűlöletmeimben is biztos gyámolom. Halálával rám is veszedelem vár, még több. Gyászszoljatok hát, gyászoljon az egész világ: az emberek és a természet is. Hatalmas erejű képsorban szólal meg a planctus.

Plangite nunc montes, omnis iam palleat arbor,
Echo lugubres fingere disce sonos.
Flumina iam lacrymas moesto duplicate susurro,
Languida nec vestros praecipitate gradus.
Rura suos luctus geminent, singultibus agri
Edite tristitiae publica signa piae...
Italiae pulchras surgunt lamenta per urbes,
Dillaniat crispas Roma superba comas.
Conqueritur civem lugens et Iberus adustus,
Et sua pullato vellere membra tegit.⁸³

A fájdalom miatt: mikor fog megrendülni a gigászi Alpok, mikor omlanak le mind a tornyok, a templomok; mikor fog az Aetna kínjában kénköves tüzet okádni? Pannónia szomorú haraggal inti polgárait; ne egymás ellen harcoljanak, hanem a haza ellensége, a török ellen forduljanak. Isten látja, mily megpróbáltatások érték Magyarországot, ezért böles örállókat rendelt, akik kivezethetik innen az országot; ehhez segítőkét az egyesített nyugati fejedelmektől remél. Bűnös ugyan a nemzet, magára vonta ezzel Isten haragját, de remélhet bűnbocsánatot és irgalmat.

Funde preces, precibus mollescit numinis ira,
Una fides, unus ciuibus insit amor.⁸⁴

A belső hűnök inkább *célszerűtlenek*, mintsem végzetesek, hiszen következményük a széthúzás, az erőtlenség. Purkircher jól követhetően, de az imitált minta meghaladására is törekedve – követve az aemulatio gyakorlatát – latin költők nyomában jár. Legtöbb példája ókori: Ovidius *Tristia*, *Ars amatoria*, *Metamorphoses*; Vergilius, *Aeneis*, *Georgica*, *Bucolica*; Horatius, *Lucretius*, *De rerum natura*; néhány helyen pedig Cicero. Azonban a kortárs neolatin költő, *Rákóczi Márton* is mintái között szerepel.⁸⁵ Purkircher műve csak kis részben eredeztethető a wittenbergi szemléletből, hiszen a Gondviselésnek fontos kiegészítője a fatum és a fortuna, és csak korlátozott mértékben érvényesül az isteni kompetenciába tartozó hűn-irgalom-bűnbánat mechanizmusa. Annyiban viszont távolodott a humanizmus morális értékreidőjtől, hogy a laus, fama, virtus, gloria *már* nem képezi a nemzet attributumát, ezek önálló visszanyerésére nem is látja esélyesnek. Annyiban is még a humanizmus örököse, hogy főként ókori szerzők műveit imitálja, részint műfajválasztásával. Részint a humanizmus műfajelmélete szerinti elegia, ugyanakkor a *panegyricus* jellemzőit is mutatja; ezt kívánja Ferdinánd dicsérete.

1556-ban újabb művet ad ki Purkircher: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes, etc.* címmel. A hővített cím egyértelműen jelzi: a wittenbergi történefilozófia világába lépünk, ahol már a Gondviselés, és csakis a Gondviselés szól Dávid király zsoltárából, a könyörgő főhász sem irányulhat máshová, csak az Úrhoz, hiszen „Öröködbe Uram pogányok jöttek, És szent Templomodot megferteztették.” Ez a mű már a török halálús szorításában vergődő magyarság protestáns artikulációjú könyörgő panaszsa: Carmine redditus, pro Hungaria

gravissime cum Turcis conflictante. Ennek már nem lehetnek ókori írók- költők, ennek csak a Szentírás lehet a forrása, maga az isteni kinyilatkoztatás; ennek mintája a Liber Hymnorum. Legközvetlenebb mintája a címadó 79. zsoltár, ennek közel 60 sorát imitálja-parafrázálja szövegszerűen, de frazeológiájában, stilisztikájában az egész vers ezt követi, alapvetően a *biblicitás* válik meghatározójává. Többször fölbukkan a nagy szenvedő-panaszolkodó, *Jeremiás* szavai visszhangoznak, különösen a Lamentatio Ieremiae soraihoz fordul.⁸⁶ Néhány sora a 21. és 63. zsoltárt visszhangozza. Már csak nyolc sornyi jut az ókori auktorok emlékének: Vergilius, Aeneis, Georgica; Ovidius, Epistulae ex Ponto, Metamorphoses; Horatius egy-egy sora. Purkircher a vers fölé írta: Hungaria loquitur; Hungaria egyes szám 1. személyben beszél. Szavai már nem Germania soror-hoz szólnak dialógusszerűen, vagy monológ formájában, nem is az olvasóhoz, nem is monológ, hanem végig az Istenhez intézett *könyörgés*, váltakozva a *querelával*: *Sancte parens...DEUS*. Már nem ragyogó királynőként jelenik meg, hanem alázatos könyörgőként, *mint egy gyülekezet szószólója, papja*. Purkircher műve retorikailag most is szervezett, azonban már nem *oratio*, hanem *concio*, ami inkább a homiletika eszköztárát kívánja. Múltjából Hungaria is inkább azt tartja számon, és emlékeztet rá, ami egyértelműen keresztény erény, a reneszánsz értékvilágához tartozó profán erények elhomályosulnak. Istennek emelt templomainkban aranyozott oszlopok emelkedtek, e templonokban e te dicsőséged válhatott híressé, itt mindenkinek Krisztus neve volt az ajkán.

Scis Deus auratis ut erant mihi templa columnis,
 Scis tuus hic fuerit quam celebratus honos.
 His alios alii de religione (sic!) docebant,
 Omnibus hic Christi nomen in ore fuit.
 Nunc sunt in spurcas furum mutata cloacas,
 Proque; aris turpes inveniuntur harae.
 Hic Christum contra blasphemos ore nefando
 Eructant, scelus est et meminisse, sonos.⁸⁷

A legfájdalmasabb, a hit veszteségeinek számbavétele után, a világi értékek romlása fölött tart szemlét.

Marmorae steterant ubi summis turribus aulae,
 Occupat hunc isto tempore caula locum.
 Omnia desertis videas immixta ruinis,
 Et rudera in pulchris ubibus ampla videt...
 Aspicias in patidis nudata cadavera campis,⁸⁸
 Cernis ut haec turpes esca saginet aves.

Az egész mező már a kiontott vértől tajtékzik, nincs aki eltemetné a szerencsétleneket, de a rég eltemetetteket gyalázatosan kiforgajtja sírjukból a vad ellenség. Gonosz szomszédaim gyalázatos gúnyolódással fogadják szenvedéseimet, segítséget azonban egyikük sem hoz. A 69. sortól meghatározóvá válik a zsoltár eredeti gondolatmenete, a bűn-bűnbánat-bűnhoesánat mechanizmusa válik döntővé. Nemesak egyenlően vagyunk Isten előtt bűnösök, de a magyarság még többet vétkezett bűnével, amiért a büntető Úrtól bűnhődnie kell. Könyörülj azonban rajtunk, Uram, hiszen még bűnbánatra is csak segítségeddel vagyunk képesek, de a mi szenvedéseinkben Krisztus sebei is fájnak. Azonban könyörülj rajtunk, hiszen mi a te nyájad vagyunk. Elesttségünket látva a mi ellenségeink gonoszul kérdezik:

hol van a te segítő Istened? Hozz nekünk Uram gyorsan segedelmet, elhat hozzád a mi panaszolkodásunk.

Auxilium cito fer, cunctando destitues me,
Ut nimium pauper sim, Deus ecce vides....
Tu Deus es nisi nostra salus, largire salutem,
Non me sed nomen respice quaeso tuum.
Libera sim Duce te, meae et obliviscere culpae,
Nominis inde tui gloria maior erit.⁸⁹

Évilági erőtlől nem is kér, nem is remél segítséget, így önmaga sem alkalmas a pogány elleni védekezésre, erre csak a bűnbánat és bűnbocsánat megszerzése után van esélye. Ezért aztán szót sem ejt a nemzet – másutt olyannyira méltányolt – *korábbi katonai erényeiről*. Isteni segítséggel azonban minden veszteségét visszanyerheti az ország, a magyarság; a befejezés Krisztusnak, mint vezérnek a segítségül hívása.

Aut cupiunt penitus saevos extinguere Turcos,
Aut pro, Christe, tua religione (sic!) mori.
Adsis, Christe, tuis, et eos in praetia ducas.
Te Duce quis nobis hostis obesse volet?⁹⁰

Itt már nyomát sem találjuk annak a föltétlen és reményteli várakozásnak, amellyel a Habsburgokra tekintett. Ebben vélhetően szerepet játszott a megjelenés évének keserves történelmi tanulsága: 1566-ban elveszíteni kényszerült az ország Gyula és Szigetvár várát, az udvar legkisebb segítségét is nélkülözve. Ugyanennek a műnek Purkircher német nyelvű változatát is elkészítette: *Der 79. Psalm Davids, Herr es find Heyden in dein Erbe gefallen.*⁹¹ A cím után illesztett mondat elárulja, milyen szándék is vezérelte a szerzőt: *in diesen (sic!) Krieggleuffen wider den Türcken gantz nötig zu singen*. Azzal, hogy a török ellen vívott háborúban Purkircher felettébb szükségesnek tartja a zsoldár éneklését, nem egyéni ízlését juttatja kifejezésre. Ez mélyen ágyazódik a wittenbergi történetfilozófiába, már Luther legfontosabb törökellenes prédikációiban (Heerpredigt wider den Türken, 1529; Vom Kriege wider die Türcken, 1529; Vermahnung zu Gebet wider den Türken, 1541.) alap gondolat a *bűnbánatra való felhívás*. A bűnbánat és bűnbocsánat elnyerésének fontos eszköze a könyörgés és imádság, amely történhet prédikáció de legalább ennyire *ének formájában*. A wittenbergi szemlélet erre egyik legalkalmasabbnak éppen a 79. zsoldárt tartotta.⁹² *Károlyi Gáspár* 1563-ban (Purkircher műve előtt három évvel!) Két könyv...c. művében így ír: „Annakutána ez is szükség, hogy az Istennek éjjel és nappal könyörödjünk, hogy vegye le haragját rólunk, rontsa meg az pogányokat, adja az mi régi szabadságunkat, mint régenten az próféták is könyörgöttek. Kiket mi es követhetünk, és élhetünk azon könyörgéssel. Szent Dávid könyörgése az ellenség ellen. Zsolt. 79.”⁹³ Ezt követően a 79. zsoldár prózai – rövidített – változatát közli. Ugyanaz a szándék fejeződik ki Károlyi, mint Purkircher zsoldártfeldolgozásában. Ennek tükrében is föltétlenül igazat kell adnunk *Turóczi-Trostler Józsefnek*, amikor a kereszténység (fokozottabb mértékben a magyarság) törökellenes küzdelme erkölcsfilozófiai megítélésének humanista és protestáns irodalmi változtát egymástól elkülöníti: „A humanizmus elhomályosítja a gondolat (u.i: hogy a kereszténységet-magyarságot nem a fatum, hanem bűneitért a Gondviselés sújtja a törökkel, I.M.) erkölcsi vonatkozásait, a „tragikus vétség” magvát, inkább csak arra szorítkozik, hogy *esztétizálja, heroizálja a küzdelmet és eseményeit*. A reformáció viszont

újra etikai tartalmat önt a heroizmusba, újra jogaiba iktatja a bűn és bűnhődés dialektikus folyamatát...”⁹⁴ Ezt bizonyította P. Rubigallus, J. Sambucus, G. Rotaller, A. Gerardus műveinek sora, a Luctus Pannoniae kötet költeményei, amelyek az esztétizáló-heroizáló látásmód jellemzőit hordozzák; míg J. Sylvester és G. Purkircher munkái már részben a wittenbergi szemlélet irányába mozdulnak el.

II.3.

Az előzőekhez hasonló átmeneti jelleg, kettősség tűnik föl – még a humanista látásmód dominanciájával – *Kassai Dávid Zsigmond Elegia Pannoniae gravissima pestilentia conflictantis* című, 1577-ben Wittenbergben kiadott 298 soros disztriehonjában.⁹⁵ Éppen 1577-ben ér a szerző Wittenbergbe, amikor itt szerkesztik a Szikszai Fabricius Balázst búcsúztató lugubrációs kötetet, ebbe szánta Elegia-ját, amely önálló kötetként is megjelent. A vers azonban csak formálisan kapcsolódik Szikszai Fabricius búcsúztatásához, legfeljebb hat sora vonatkoztható erre, lényegében attól független. A szerző jeles műveltséget szerzett peregrínus, aki tehetséges versszerzőként az iskolai penzum fölé emelkedett költői alkotásaival.⁹⁶ E verses panaszirodalom egyik legkomorabb, legreménytelenebb művét írja meg, s ebben eltér mindkét eddig emlegetett típustól, hiszen a *humanista típus* nem adja föl a keresztény szolidaritás, vagy a jobbra forduló szerencse reményét, esetleg a német birodalmi segítség vágyát, esélyét; a *protestáns típus* pedig a bűnbánat után garantált segítséget kap a Gondviselés erőitől. Pannónia egyes szám I. személyben beszél jobbára monológ formájában, ez azonban többször áldialógus formát ölt: szavait gyermekeihez, a szomszédos Germaniához intézi, néhányszor *önmegszólító jelleggel* saját magához fordul. A királynői múltú Pannónia már-már mitológikus méretű hősi kor elvesztésén jajong, minél fájdalmasabb a jelen és közelmúlt vesztesége, annál erősebben nagyítja föl a múlt értékeit, ha kell, átlépve a historikumból a *mitológizált fantazmagória* világába. Olyan volt, aki hajdan birtokolta a számára legtöbbször jelenlévő értékeket: életet, hírnevet, győzelmet, legyőzhetetlenséget, az erőt, dicsőséget, uralkodást, ragyogást, fegyvereket, királyi ékességet, a leghíresebbek ismertségét, a leghatalmasabbnak volt sokszor győztes ellenfele. Mind-mind olyan fogalom ez, amely a reneszánsz értékvilág csúcsán helyezkedik el.⁹⁷

Vita mihi dubia est, inter vitamque necemque
 Ambiguo vitam tramite lapsa traho,
 Magna mei dudum sub terras ivit imago,
 Vix levis en restat nominis umbra mei,
 Omnia perdidimus vitam, famam, arma, triumphos,
 Omnia, Dii quoniam sic voluere, iacent.
 At meminí quondam summis invicta Monarchis,
 Aemula Romanae foemina gentis eram ...
 Tunc ego regnabam, nec toto foemina mundo
 Nomine quae claro me superaret, erat.
 Invictas gentes tunc vinci posse docebam,
 Saepé quibus solo nomine terror eram.
 At nunc illa mei celeberrima nominis, eheu,
 Gloria, pro vili, sub pedibusque iacet.⁹⁸

Egykor féltek tőlem a szomszédaim, egész Ausztria rettegett vilézeimtől; sápadt, izgatott arccal látta az én birodalmam gazdagságát és erejét. Európa-szerte féltek katoná-

intől, nem tarthatta vissza őket Ibéria, Noricum, Moesia, Thracia, Gallia, Görögország, sem a pelasgok, illírek. Széttétekintve Phoebus magas égi pólusai alatt sehol, senki nem volt nagyobb a világon. Tetteim, győzelmeim jogán származott hozzám az egykori rómaiak hatalma, hatalmasabb nép sem lépte át sohasem az Alpokat.

Quid mihi nunc prodest? terrarum nota per orbem,
Clara quod invicto foemina Marte fui,
Saeva prostravi bellacibus agmina turmis,⁹⁹
Inque fugam victrix millia multa dedi...

Pannónia szereptudatában, hivatástudatában is *kettősség fejeződik ki*, hiszen mérhetetlen módon fölfokozott katonai erőnei, sikerei a múltban is kettős irányultságúak voltak.¹⁰⁰ A heroikus-esztétizáló nézőpont igényei szerint küzdelmét fűtötte önmagában a *virtussal* megszerezhető *fama* és *gloria*, *decus* becsvágya, azonban ennek érvényesítése megegyezett az égiek várakozásával, akiknek szolgálatában szegődve is vívta harcát, mindig a legjobb ügyek mellé állva. Ezzel a mozzanattal morális többletet kap a virtus kiválósága, hiszen értékét innám emeli a mások védelméért vállalt áldozat és kockázat. (Nem véletlen, hogy amikor szerzünk szemlét tart a dicső múlt fölött, az legalább két rétegben jelenik meg. Amikor először a virtus-fama-gloria-decus jegyében idézi azt, a kalandozások kora jelenik meg, illetve egy ahistorikusan pontatlan, önkényes vízió. Amikor azonban már az erkölcsi indíttatású küzdelem múltját idézi, akkor a török elleni harc emlékei kerülnek előtérbe.) Az etikai nézőpont szerint értelmezett szereptudatában vitézi erőnei biztosították a másokért – a szomszédos Austria, és az egész kereszténység – vállalati rendkívüli áldozatot. Hiszen én voltam az, aki gyakran hozott néktek segítséget, a véremmel teremtettem néked (Ausztria) nyugalmat, fegyveres kézzel, sebekből vérvön én vertem vissza a pogányt. Testemmel voltam oltalmadra *védőfalként*, legyőzhetetlen *bástyaként*.

Illa ego sum, pro te quae tot violenta subiui
Praelia, funestas conseruique manus,
Quae caput obieci pro libertate torum,
Quae tibi vicino murus in hoste fui.
Teque velut *vallum* non expugnabile texi,
A male pacatis ne premere Getis.¹⁰¹

Pannónia ebben a harcában is a legtöbbet tette, többet minden népnél, hiszen a *világ üdvösségéért* visel háborút, hozván akkora áldozatot az *igaz hitért*, amekkorát még egyetlen nép sem.

Dum procul Europae populantem regna Tyrannum
Persequor, invicta sustineoque manu,
Terrarum gentes dum protego fortibus armis,
Fidaque *pro mundi* bella *salute* gero,
Obiectoque mei quasi corporis arma repello,
Regibus, imperiis, arma minata necem,
Totque triumphatas animosis viribus urbers
Affero, depulsis eripioque Getis,
Denique tot *vera pro religione* (sic!) labores
Natio quot potuit nulla tulisse, fero.¹⁰²

Pannónia szereptudatában így keveredik *Bellona* és a *defensor fidei* keresztényi kettőssége. Most mégis a legszörnyűbb pusztítás lesz urrá rajtam; s bőségesen zúdulnak Pannónia szenvedésének képsorai. Városaim lángolnak az ellenség gyűjtogató tüzétől, a mezőket holttestek borítják, a patakok, folyók vértől megáradva kicsapni készülnek medrükből. A punok nem végeztek ilyen pusztítást Latiumban! Soha nem látott sebességgel az örvöngő pusztítás dühöng bennem, városaimban halál és betegség járkal, körülöttem megölt gyermekeim rothadó tetemei fekszenek; a népek szétfoszlanak, mint a könnyű árnyak. Mintegy 90 soron keresztül hömpölyögnek a képek, olykor látomásokba átsapva; gyakran bukkan föl nyílt, vagy lappangó mitológiai utalás, ahogyan stílusán is átüt latin auktorok alluziója.¹⁰³ De miért kell szenvedni? Két okát tudjuk meg ennek. Maga Pannónia is csak gyanítja az egyiket: talán az égiek vad haragja, kiismerhetetlen szeszélyük sújt le, ugyan-úgy, ahogy hajdan naggyá tett.

Quid faciam? qua spe nitar? quo lumina flectam?
Unde petam fessis perditā rebus opem?¹⁰⁴

Hiába aposztrofálta korábban úgy önmagát, mint aki a világ üdvösségéért visel háborút, s aki a legtöbb áldozatot hozza az igaz hitért, most mégsem a *Gondviselést* tartja léte irányítójának, helyette a *fatum* és *numen* könyörtelen, kiismerhetetlen akarata dönt. Nem élvezi a Gondviselés rendkívüli áldozatot méltányoló pártfogását sem.

Ante meos oculos horrendae mortis imago,
Ante meos oculos ultima fata iacent,
Totque mei passim, carissima pignora, nati,
Extremum fati qui subiere diem...
Dum loquor, inmithi crudescit sidere fatum,
Auget et aerumnas tempus et hora meas...
Nescio quid diris portendunt nubila fatis:
Me miseram, quam me *sors inimica* manet,
Stat gravis anxietas, stat Pallida mortis imago,
Materiam luctus angulus omnis habet...¹⁰⁵

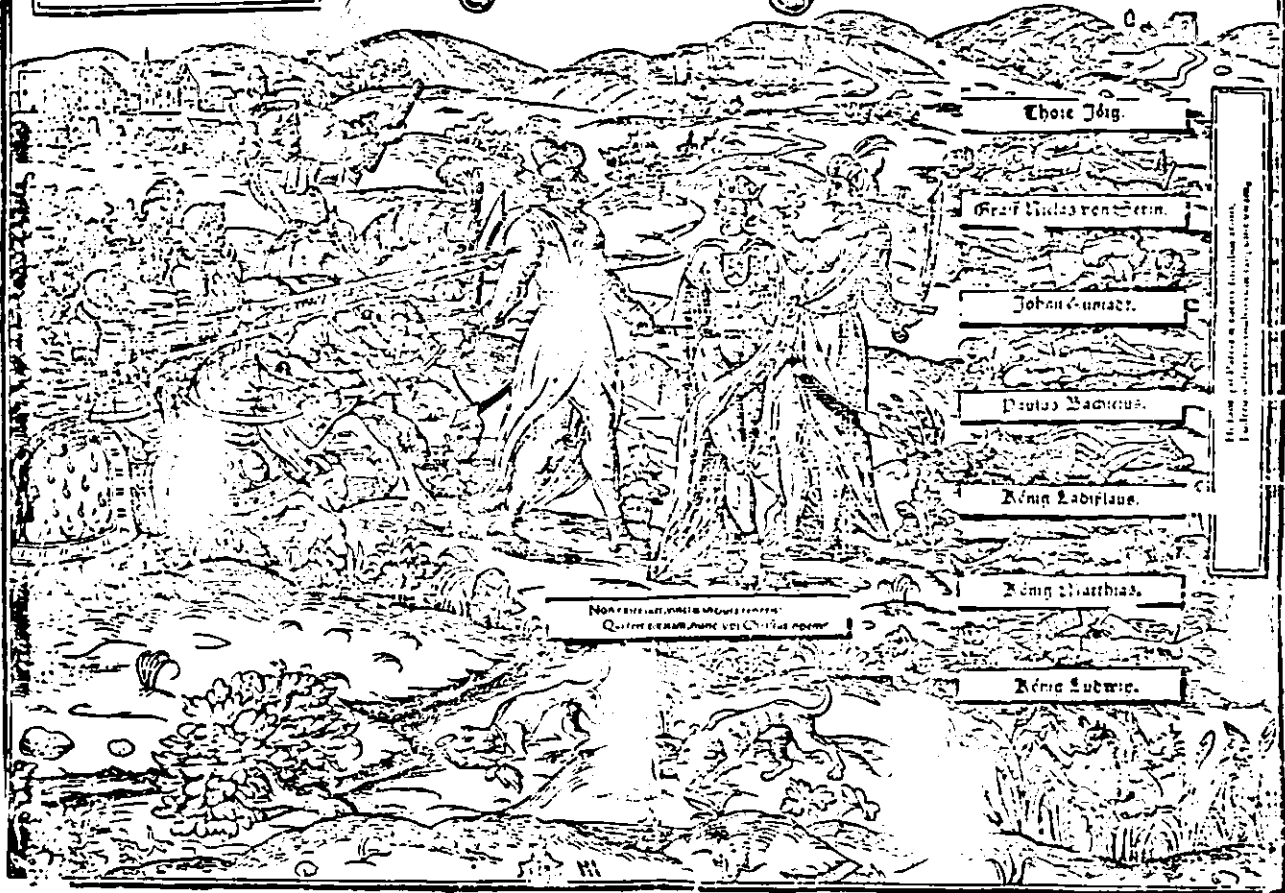
Szörnyű szenvedéseimnek oka tán bűncimben van? Valamely bűneimmel rászolgáltam az isteni bosszú vad haragjára? Fegyveres jobbommal az istenek hajlékát megszenstelenítettem, vagy lán megszaggattam azok köntösét; netán elutasítással megsértettem az égiek vallását?

Qua metu culpa tam saevam numinis iram?
Quae conitularunt in caput astra meum?
Num mea coelestes temeravit dextera sedes?
Num mea vis templis insidiata fuit?
Anne ego diripui derisis pallia Divis?
An laesi sprete religione (sic!) Deos?¹⁰⁶

Esetleg örvöngő tervvel az égiek ellen gigászok módjára vad csatát vívtam; netán esztelen módon halandó létemre a nagy istenekhez hasonlónak akartam látszani, átírva a sorsot? Pannónia nem zárja ki, hogy közülük valamiben vétkes, amit a kegyetlen harcokban

Sed non Turca in tali letabere factis:
Te max ad peras Germanos itea vocavit.

Invocavit per Christum in hoc anno 1582.
Excelsam Dei Tuncam in ista

Chose Jôig.

Grâf Nicolas von Sotin.

Johan Guinard.

Deputé Macours.

Rôij Ladislaus.

Rôij Matthias.

Rôij Ludwig.

Non est in ista materia
Quædam sunt qui in ista materia

In ista materia
Quædam sunt qui in ista materia

Johann Nel, Germánia a töröktől savygartott
Hungária segítségére siet, 1582.

követhetett el, ezt azonban nem a keresztény bűnfogalom szerint értelmezi, még csak kilátásba sem helyezi, hogy bűnbánat, vagy bűnbocsánat követhetné. A halhatatlan istennekkel szemben elkövetett halandói hiba is sokkal inkább vált ki Pannóniában nyugtalan-ságot és szorongást; ez közel áll az ókoriak *hübrisz* fogalmához.

Num contra coelum furialibus effera ceptis
Saeva Giganteo praelia more tuli?
Num volui demens humana in sorte, videri
Sanguine magnorum nata virago Deum?
Meque abiurata mortalis origine stirpis
Transcripti summo facta superba polo?¹⁰⁷

Szenvedéseinek másik okát a másoktól várható segítség elmaradásában látja, legfőképpen Austria bűnös ebben. Égiektől és földiektől elhagyatva csak a reménytelen pusztulás várhat Pannóniára. Már nemcsak gyermekei hullanak a romlásba, de a hajdani királynői alak is. Teste sorvad, haja csapzott, fejedelmi öltözéke rongyos; hücsúzik egykori országa szeretett tájaitól, halálra készül, ahová magával hucolja a végzet.

Nate, parum faustae pulcerrima (sic!) gloria matris
Tam cito solamen nate parentis ubi es?...
Lingua ubi facunda est? ubi corpus? ubi inclyta virtus?...
Imminet heu vitae magna ruina meae:
Iam color omnis abiit, macies in corpore toto est,
Aspicias, matrem vivere, nate, neges,
Non mihi pectendus cura est praebere capillos,
Non libet aurata corpora veste tegi,
Non viridi frontem iuvat exhilarare corona...
Auriferi montes, gelidacque in montibus umbrae,
Consciaque extremi funeris ora, vale.
Rura valete, valete amnes, sylvaeque, lacusque,
Oppidaque, et fluviiis moenia cincta suis,
Cara vale tellus, quam tot per secula fovi,
Tuque, sed o longo tempore, nate, vale.
Este mei memores Reges, summiq[ue] Monarchae,
Terrarum quotquot maximus orbis habet.
Vos ego, dum vixi, felici robore iuvi:
Mox eadem, quae me, vos quoque fata trahent.¹⁰⁸

II.4.

A *Querela Hungariae* toposz a XVI. század utolsó negyedére olyannyira ismertté, elterjedté vált, hogy országunktól távol élő, külföldi szerző munkásságában is találkozunk földolgozásával. 1581-ben jelenik meg Münchenben a *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeinen Christenheit in Europa isonderheit des Teutschen Keyserthums...c.*, igazi reneszánsz pompájú, metszetekkel zsúfolt hatalmas kötele. Szerkesztője s jelentős részben szerzője *Martin Schrott*.¹⁰⁹ Schrott harcias protestáns szerzőként részt vett a korszak vallási küzdelmeiben, költői működésével populárisrá tette a *Meistergesang* eredményeit, több művével igyekezett mozgósítani a német közvéleményt a török el-

len.¹¹¹ E kötetben két verse és egy fametszet tartozik tárgyunkhoz. Első a *Lachrimabilis miserandae, et multis modis afflictæ Hungariæ ad Germaniam, Querela* c. 230 soros latin verse. Ennek a szövegébe ékelten találjuk *Johann Nel* folio nagyságú fametszetét, ezt a latin vers német nyelvű párdarabja követi *Das Ungerland an alle ehrliebende Teutschen wider den blutdürstigen Türcken* címmel. A két vers – noha a latinak nem lükkörképe a német – és a metszet tematikus egységet alkotnak. A fametszet kiemelkedő műtörténeti jelentőségére mostanában hívta föl a figyelmet *Galavics Géza*: „A 16. század utolsó harmadának leginkább reprezentatív műalkotása, amely a magyarországi török háborúk egész addigi szakaszát kívánta egyetlen képi ábrázolásban összefoglalni... Ez a... fametszet *egyedül áll* a... 16. századi képzőművészeti alkotások között. Ezek legtöbbször ugyanis egy adott eseményhez kötődik, mondanivalóját annak kapcsán fogalmazza meg, s még ha általánosabb jelentésre törekszik is, ábrázolásával meghatározott időhatárok között mozog. E fametszet művésze másként közeledett témájához.”¹¹¹ J. Nel tehát allegorikusan szerkesztett kompozíciójával általános érvényű képi kifejezést talált. A fametszet jelentőségét növeli, hogy szorosan illeszkedik a két vers témaköréhez, a *Querela Hungariæ* toposz *egyetlen ismert ikonográfiai változata*.¹¹² A kép középpontjában a koronás, ruhától már részben megfosztott királynői alakot, Hungariát látjuk. Megbilincselten és láncra verve török martalócok fogságában szenved, mellén az ország címere. A törökök egyike a szenvedő haját tépi, másik láncot teker teste köré; két karját már levágták, melyek ott hevernek a lábai előtt és kutyák marcangolják. A török ellen vívott küzdelem hősei is jelen vannak a kompozíció jobb oldalán, kiterítve itt fekszenek: *Thury György*, *Zrínyi Miklós*, *Hunyadi János*, *Bakics Pál*, *Ulászló* és *Mátyás király*, legalul pedig lován a *Csele* patakba hanyatló *Lajos*. Középen és jobbról háború pusztította lāj, bitófák, kízóeszközök; balról gazdag lāj, békés város, fölragyogó napkorong: ez *Germania*. Innen páncélos lovagok közelítenek a fogoly kiszabadítására.

Schrott művei annyiban is érdekesek számunkra, hogy belőlük egy birodalmi nézőpont érvényesülését ismerjük meg. Lássuk először a latin nyelvű verset! A szerző egyes szám első személyben beszél el, hogy igazi lány, pompás tavaszi idillben sétálgat a természetben. *Zephyrus* simogatja, madarak zenélő hangja hallatszik, a sétáló műzsák csapatját követve az *Ister* partján elterülő *Bécs* várfalaihoz, tornyaihoz érkezik. A fűbe heveredve azonban komor gondolatok rohanják meg, tépelődő monológ indul meg benne: *Incepi mecum tristi sic dicere corde... Jaj, semmi sem állandó e világon, a gonosz szerencse* olykor tetszése szerint felemeli a gonoszlevőt és lesújtja a becsületest. Van-e vadabb, gonoszabb nép a töröknél, a szerencse néki mégis galádul kedvez; háborúiban anyaként támogatja azt, de velünk irgalmatlan mostohaanyaként viselkedik, javainkat elrabolja. Elragadta *Lycurgus* egykori városát: *Spártát*, a *Márvány-tengert*, *Hellespontust*, *Konstantinápolyt*, *Rhodos* szigetét. De talán mindennél gyalázatosabb, ahogyan *Pannóniát* elragadta. Míg e pusztuláson borongott, képzeletében földidézte a török ellen küzdő magyar hősök végtelen sokaságát, *Mátyás király* árnya tűnik előbe. A nagy király szelleme szól hozzá, az *elysiumi* mezőről érkezett, ahol együtt van azokkal a hősökkel, akik a legtöbbet áldozták hazájukért fáradalmakkal, sebekkel, halállal: *Ad me conversus tum sic Rex optimus inquit. Mátyás* felsorolja az *elysiumi* mezőkre érkezett legkiválóbb törökverő hősöket. Bizony a birodalmi német szemlélete állítja össze ezt a furcsa névsort, amiben találunk három német-római császárt és mindössze egyetlen magyart. Az pedig már egyenesen groteszk, hogy a dicsért hősök sorában *Mátyás* egyik legádázabb ellenfelét, *Frigyest* említi elsőként; a másik kettő *Miksa* és *V. Károly*. Bőséges dicsérrel ugyan, de csak egyetlen magyar hőst nevez meg: *Zrínyi Miklóst*.

Illic degit (u.i: az elysiumi mezőkön, I.M.) Serini Comes, Illyriqve Toparcha,
Nicoleos, patriae vindex, formido Getharum,
Qui occubuit validis, sed non sine sanguine in armis
Turcarum...¹¹³

Mátyás most azért tért vissza, hogy szemügyre vegye, mily szörnyű is a pusztulás, a virágzó birodalom helyén már csak városok romjait találja, vagy olyanokat, amelyek török kézre kerültek.

Iluc veni, ut regnique statum, patriaeque ruinam
Aspicerem. Ah quantum a regno mutata priore
Pannonis ora, ego quam moriens in pace reliqui
Florentem, trucibus nunc praeda latronibus illa est.
Nunc ubi *Buda* urbs ampla, viris opibusque superba,
Quae mihi Regalem viventi praebuit aulam?
Imperio nunc Turca premit, delubra prophanus
Eruit, aut turpes alios convertit in usus,
Quondam ubi coelestis vulgavit dogmata verbi
Mysta pius, Christoque sacer, nunc impius illic
Dogmata falsa scriit, Christoque aduersa Mahometus,
De Phlegetontaeo quem lurida mater Averni
Semine conceptum Cocyti ad fluminis undas
Edidit, Eumenides enutrivere nefandae,
Uberaque admorunt Stygio distenta veneno. ¹¹⁴

Áldozatul estek, vagy barbár kézre jutottak Székesfehérvár, Belgrád, Thracia, Bosnia, Dalmatia, Illyria, Cyprus és Szigetvár. A felsorolás azonban elárulja, hogy Schrott még ha Hungaria veszteségeit is fájlalja a Mátyás szájába adott szavakkal, szemlélete mindig szétfeszíti a sajátosan magyar, nemzeti nézőpontot, általános keresztényivé szélesedve. Mátyás hosszú adhoratiója következik, amelyben keményen elmarasztalja, felelősségre vonja a Birodalom főembereit, fejedelmeit, amiért oly bántó, kegyetlen közönnnyel szemlélik Hungaria pusztulását. Ebben sajátosan kettős nézőpont érvényesül, részint magyar szemmel vádolja a részvéttlen testvért, a szomszédot, részint német szemmel fájlalja az ott dühöngő egyenetlenséget, széthúzást, aminek szításában dühvel marasztalja el Rómát. Látható, ki-kiesik a Mátyás alakjában vállalt szerepből, az elbeszélés, panaszolkodás, vádolás egyes szám első személyű pozíciójából, néha jobban aggódik a birodalmat sújtó pusztító viszály miatt, mint Hungaria sorsán. Pedig titeket is fenyeget az ellenség, hiszen az mindenkit igájába akar hajtani; ti még nem ismeritek: olyan az, mint a libiai ofozslán, mindig prédára áhítozik. Alvilági szörnyek gyűlöletes mérge van benne. Serkenjetelek végre, német főrendek; Bacchusnak hódolók vagytok, lusta bujaság tart bennetek fogságában. Hozz segítséget az elhagyatottak, emeld fel a lehanyagolt, szabadítsd meg *láncaitól*, mert így kívánja a testvéri szeretet és Krisztus hite.

Suppetias fer desertae, *releaque iacentem*,
Hostilique iugo pressam, *ferrique catenis*
Exime, nam fraternus amor sic exigit, atque
Indubitata fides Christi...¹¹⁵

Rudolf császárhoz könyörög, segítse meg vergődő országát. Hiszen milliányi értékem volt és ma is van számtalan, amit a török rabolt el tőlem és 20 soron keresztül sorolja föl Hungaria egykori természeti gazdagságát. Ez a máshonnan is jól ismert toposz: *fertilitas Hungariae*.

Ipsa ego sum, quae olim, dum res stetit integra regni,
Vicenis auri argenti et ditissima terris
Commoda mille dedi, quae nunc habet omnia Turcus.¹¹⁶

Messze földön nem volt gazdagabb ország, gabonája, borai jobb volt sokakénál, az Ister, Tibiscus és a Sava ezüstszínű halaktól csillogott. Ásványkincsekben India, Hispania, Thracia, Lydia gazdagságával vetekedett. Hegyei, tavai, erdői gazdagságuk mellett szépségükkel tündököltek, amiket békés falvak és városok ékesítettek. Ezt kellene megvédenetek, s ti most mégis bűnös álmotokat alusszátok. A szenvedő Hungaria rajzában itt kerül legközelebb J. Nel metszetének motívumaihoz.

Et dormitis adhuc, nec tanta pericla videtis,
Quae vos circumstant: pressae miserescite plebis,
Quam turca in vinculis cohibet ferrique catenis...
Ecce venit passis et sanguinolenta capillis
Pannonia, et mutilata manus, truncataque plantas
Flebilis ora movet, vestrum terraque voluta
Auxilium implorat, *pressae miserescite matris*;¹¹⁷

Schrott itt tovább is folytatja a kép cselekményét az áhított irányba: az alélt szenvedő, megpillantva a segítséget, maga is leigázói ellen tud fordulni.

Gens victa Tyranno
Subiuga cum medio conspexerit obvia bello
Christiadum vexilla, animis conversa paratis
Vobiscum coniunget opes, contraque Tyrannum
Convertet vires, veteresque iuvabit amicos.¹¹⁸

Biztosak lehetnek a győzelemben, mert Isten a maga táborát hozzátok helyezi és vitézeket ad a küzdelemhez a magasságból. Immáron bizodalmat láplálva: a nagy király arnya elenyészelt a levegőben; biztosan visszalért a kegyes hősök közé az elysiumi mezőkre.

Schrott verse azért is tanulságos, mert így párhuzamba állíthatjuk a toposz hazai és külföldi változatát. Noha Schrott szenvedélyesen elkötelezett protestáns szerző, mégis lényeges különbség van az ő látásmódja és a hazai protestánsoké között, annak ellenére, hogy választott tárgyak ugyanaz. A vers egészét föltétlenül a reneszánsz jellemzői határozzák meg: kompozíciója, szerkezete az áttékintett művek között talán a legbonyolultabb. (Mitológiája, szellemidézése, ókori irodalmi alluziói, imitációs technikája). Protestantizmusa ellenére Schrottnak esze ágában sincs, hogy érvényesítse a wittenbergi történetfilozófia konzekvenciáit. Magabiztosan reméli a Gondviselés segítségét, annak ellenére, hogy végig kitart a török veszedelem gonosz fatumtól való eredeztetése mellett. Bűn-bűnbánat-bűnbocsánat nem játszik szerepet e folyamatban, a török itt nem a Gondviselés büntető vesszeje. Az ellene folytatott küzdelem is eredményesnek látszik a keresztény

szolidaritás eszközeivel, az isteni segítség többletével megtoldva. Schrott műve is arra figyelmeztet, *Benda Kálmán* megállapítása érvényes ebben az esetben is. Noha szerzőnk protestáns, mégis a küzdelem esztétikus, heroikus vonásait domborította ki. A magyar protestantizmust ugyan erősen inspirálta a német törökellenes irodalom, mégsem annak mechanikus átvételéről van szó. Az erősen teológiai-morális szemlélet sokkal mélyebben áthatja a magyar protestantizmus irodalmát, amelyben a bűn meghatározó értékkategóriává növekszik, s ez a specifikum már a magyar körülmények folyománya.¹¹⁹ Hazai szerzőinknél a protestantizmussal való mély, elkötelezett azonosulás egyre inkább kizárja e toposz irodalmi kifejezésének reneszánsz változatát.

A német nyelvű vers lényegesen egyszerűbb felépítésű, mint latin párja, sokban hasonlít a mohácsi csatavesztést követő időszakban megjelenő „schönes neues Klaglied”, Klaglied, Sendbrief, Klagschrift, Klage műfajokra.¹²⁰

Ezek aktualizáló publicisztikai igénytelenségét azonban a toposz több elemével igyekszik irodalmivá nemesíteni, terjedelme 139 sornyi. Sajátosan vegyíti az előző vers szerencsét-fátumot és Gondviselést érvényesítő kettősségét, de itt annyival furcsább, hogy Istennek panaszodik a szerencse állhatatlanságáról.

Ach Gott wie unbestendig ist
Das Glück auf Erden zu aller Frist,
Es thut sich oft ver ändern zwar,
Welchs ich an mir befinde wahr...¹²¹

Ungerland egyes szám első személyben beszél hol monológyszerűen, hol pedig Istenhez intézve szavait. Először fölidézi rendkívüli termékeny országát, amely különösen Mátyás király uralkodása alatt vált hódításokkal hatalmassá.

Ich Ungerland ein Königreich,
Wie solchs bewust ist menigleich,
Vorzeiten meine fruchtbarkait
Man hat gepriesen weit und breit,
An Traid, an Viech, an grüner wait,
An Gold, Silber, desselben gleich,
An vilen Wassern gantz Visch reich:
Under König Matthia zwar
Im höchsten auffnemen ich war,
Der oft mit hölde muthund hand
Dem Tüerken thet groß widerstand,
Sein reich erweittert mit dem schwert...¹²²

Most azonban minden a visszájára fordult (Jetzt aber hat sichs alls verkehrt...), szembeállítja a nagyszerű múltat a nyomorult jellel, a török pusztítással. Tétélesen felsorolja a magyar (azonban hasonlóan az előző vershez: az európai keresztény) veszteséget: Buda (Ofen), Stulweissenburg (Székesfehérvár), Griechischenweissenburg (Nándorfehérvár), Fünfkirchen (Pécs), Jula (Gyula), Sigeth; Dalmatia, Croatia, Wallachey, Misia, Thracia, Sibenbürgen, Moldavia, és még számtalan ország esett a barbár hódító áldozatul. Pedig a hős Mátyás – akinek dicsőhíre elhatott az egész világra – vitézül védelmezte meg országát a hódító ellen. Később is voltak ugyan az országnak hős védelmezői, a felsorolásban azonban itt meghökkenően nagyot hibázik Schrott, úgy tudja, Mátyás királynak volt a fia

Hunyadi János (Nyilván összekeverte a két Hunyadi kronológiáját a történelmünket csak felszínesen ismerő jámbor, rokonszenvező poéta!) Említi még Ulászló és Lajos királyokat, Zrínyi Miklóst (akinek dicséreténél néhány sor erejéig elidőz) és Thury Györgyöt; így Bakics Pál kivételével felsorolja mindazokat, akiket kiterítve ábrázol a fametszet. Más vonatkozásban is igazodik a metszethez, két esetben is említi gyöttrő *bilincseit* és a béklyózó *vastáncsait*. Miután felsorolta a korábbi védelmezőit, fölajdul mostani védtelenségén:

Jetzt ist niemand dem mein elendt
Zu herzen geh...
Und steh jetz in höchster gefahr...
Ich bin betraugt auff allen seiten,
Und niemand wil für mich streitten,
Niemand thut sich mein nemen an,
Drumb muß ich hic verlassen stahn,
Geschlagen hart in eysen bandt...
Mancher der ligt in schwärem band,
*Mit ketten hart geschmidet an...*¹²³

Németországhoz könyörög, mint nővéréhez, hiszen a *török véreb* nem ismer könyörületet. (Der Bluthund der grausam Tyrann)¹²⁴ Könyörgését megismétli immár Rudolf császárhoz fordulva. Magyarország törökelleni küzdelme hasonlatos Dávid és Góliáth harcához, de Isten is támogatja a keresztényeket, ha a német főemberek és fejedelmek nem haboznak segítséget nyújtani.

II. 5.

A *Querela Hungariae* toposz latin nyelvű változatának életrajzában fontos fordulat jele *Rákóczi Márton* verse. 1556-ban jelenik meg Prágában *Elegiae et epigrammata ad aliquot Nobiles et Doctissimos Viros, Mecaenatesque fidelissimos* c. verseskötet.¹²⁵ Már a címlapon bejelenti, hogy fontos verses függelékét csatolt az előkelőségeket magasztaló elogi-umokhoz. Jeremiás próféta siralmaának olyan parafrázisát, amely ebben a mostani időben fölöttébb hasonlít a töröktől sanyargatott szerencsétlen pannóniai nép nyomorúságához: *Addita est praeterea Lamentatio Ieremiae Prophetiae, quae hoc tempore quadrat ad aerumnas Pannoniorum, et gentium a Turcis oppressarum*. Magának a versnek is igen hosszadalmas címet adott: *Querimonia Hieremiae Prophetiae in Captivitate Babylonica, quae accidit propter impietatem, et crudelitatem Manassis, Regis Iuda, Cum abducerentur tribus a Nabuchodonosor*. Az 50 sornyi hexameter a wittenbergi történet szemlélet tömény kifejezése. Felépítése igen egyszerű: végig az Úrhoz intézett panasz és könyörgés többes szám első személyben (csak nélküly mondatban vált át egyes szám első személyre). A gyülekezet hangja ez, vagy papjáé, a költő meg sem kísérli, hogy egyéni módon megszólaljon; tulajdonképpen Jeremiás siralmai 2–3–4–5. fejezetéből parafrázálja a szerző művét. A bűnbánatra való fölhívásnak és a bűnbocsánat elnyerésének lehet fontos segítője a *könyörgés*, ezt kívánja meg a wittenbergi szemlélet; csak ennek van esélye a török ellen. Olyannyira a könyörgés általános gesztusa a meghatározó, hogy a vers szövegében nem is szerepel a török veszedelem, ezt csak a verseskötet címlapján olvasható – már idézett – megjegyzés fejezi ki. A vers egészére jellemző az *ahistorizálás*. Amíg a toposz korábbi változataiban (kivéve Sambucust) egyértelműen a magyar történelem jelent meg a maga konkrét emlékeivel, eseményeivel, ez itt teljesen átalakul. Legtöbb esetben a részletesen

fölidézett, heroikusan küzdő múlt jelent meg kronológiai sorrendet tartva, a nemzet nagyszerű áldozataként mutatták be ezt a szerzők, kiemelkedő hősokeket büszkén felsorolva. Ebben a küzdelemben a magyarságnak volt küldetése, hősi méltósága, amely világi érényekben gyökerezett; egy keresztény közösség tagjaként méltán érezhette úgy, hogy korábbi önfeláldozó – egész kereszténységet védő – segítségéért most számíthat mások pártfogására. Rákóci versében sajátos redukció jellemzi a történetsemleletet: általában csak az jelenik meg a történelemből, ami párhuzamos a Biblia historikumával, a zsidóság történetével. A magyarság történelme mintegy föloldódik a Biblia történetiségében, erősen elbibliásodik.^{125/a} Míg korábban a múlt igen értékgazdag volt sok árnyalattal és jelentéssel, most mindössze egyetlen hipertrófiásan fölnagyított jelentés marad minden egyebet kioltva és elfedve: gonoszul vétkeztek a mi szüleink, akiknek a bűnei és büntetései ránk maradtak.

Ah, male peccarunt nostri, Deus alme, parentes
Quorum peccati nos quoque poena manet.¹²⁶

A múlt kizárólag teológiai-erkölcsfilozófiai megítéltetésűvé válik. Így a nemzetnek egyedül önmagának kell szembenéznie saját bűnhődésével, az isteni bosszúállással; azt mások át nem vállalhatják, de segítőkészen nem is könnyűíthetnek rajta. Itt a fegyvereknek, vagy akár milyén heroikus elszántságnak nincs esélye a bűnhődőn segíteni, magának nincs ereje, erre büntudata sem sarkallja, beletörődően másoktól sem várja ezt el.

Hei mihi, nec, qui nos liberet, ullus adest...
Ah vae, sunt nobis numina laesa Dei.
Propterea nostri sunt omnia plena doloris
Pectora, nostra nigror lumina caecus habet.¹²⁷

Hosszasan sorolja föl a szenvedés képeit panaszolkodó hangnemben, ezzel azonban nem mások együttérzésének megszerzése a célja, hanem az isteni irgalom elnyerése. Sajátos kettősség alakul ki ebben a folyamatban: a szenvedés és életöztön fokozó, érzelmileg hitelen szenvedélye és a büntudat fékező ereje: csak ezek elfogadása vezethet isteni irgalommal a bűnbocsánathoz. Csak ez a szándék fogadtathatja el a szenvedések kimondását, a szenvedések heroikus-esztétikai indítékú megjelenítésének itt nincs helye. Jeremiás síralmai 5. fejezetére alapozza a szenvedések felsorolását.

Extera gens opibus nostris elata superbit,
Diripuit nostras gens aliena domos.
Pupilli sumus, atque suo plebs oiba parente,
Maesta sedens plangit facmina quaeque suos,
Communis precio nobis divenditur unda...
Quin etiam nostris ferrum cervicibus hostes
Intentant, miseris nec datur ulla quies.¹²⁸

Bőségesen találunk azonban olyan részeket, is amelyek a bibliai szöveg alig átköltött változatai.

Nostra cutis, sicut elibano tenuata, nitescit.
Mole sua torsit quam rabiosa fames.
Turpiter ex Sion nostras rapit impia matres,

Et potitur Iudae natio virginibus...
 Defecere Patres portis, proiecta senectus
 Exulat, et leges victaque iura silent...
 Exulat et iuvenum pulcherrima turba, suisque
 Pulsa choris, studio est ceu spoliata suo,
 Musica non illi est, dulces non cura Camoenae,
 Cum sisciplina concidit omne bonum...
 Ergone sic capitis nostri sublata corona est?¹²⁹

Mivel ennyire ragaszkodik forrásához, ezzel le is mond az önálló *kompozíció és formateremtés* lehetőségéről. Módszere már nem a humanizmus imitatio-aemulatio elveihez igazodik; Rákóci verse is a dekomponálódás, elformátlanodás jeleit mutatja. A humanizmus szemléletmódjára, formakultúrájára itt már csak versformája, a *disztichon* emlékeztet. Sajátos híbrid jön így létre, a továbbiakban a querela wittenbergi protestáns változata soha nem használ antik versformát anyanyelvű variánsaiban.¹³⁰

Rákóci műve a jelek szerint összefügg az 1552-es nagy török hadjáráttal. Ehhez a korabeli magyar nyelvű költészet emlékei is kapcsolódnak, hiszen 1552–53-ból két hasonló verset is ismerünk: *Jeremiás Próféta siralmas panaszkodása, és Jeremiás prófétának könyörgéséből*.¹³¹ Mindkét vers ismeretlen szerzője Jeremiás siralmi 5. fejezetét költi át, szemléletükben, szándékukban, szerkezetükben, stílusukban Rákóci művének ikerestvérei – magyarul. A közös ihlető körülményeken túl, nagyon is elképzelhető, hogy a három vers szövegszerű összefüggésben is áll egymással – ami nemcsak az azonos forrásból adódik, hiszen Rákóci műve 2–3 évre követi a másik kettőt. A toposz gyökeres átalakulását bizonyítja a két magyar jeremiád; noha mindkét esetben a magyarság panasz-kegyetlenkedése szól, Magyarország nem jelenik meg allegorizáltan, de a nép, vagy ország identifikálásáról is lemondanak. Lemondanak, mert belőle csak azt tartják fontosnak, ami a jeremiási szituációval megjeleníthető. Elliomályosulnak a *nemzeti attributumok*, azok érdektelenné válnak a bűnbocsánat megszerzésének teológiaiailag modellezett, eschatologikus folyamatában. A magyarság itt elveszíti történelmileg kialakult *világi szereptudatát*, lényegének nem ez a meghatározója, hanem a nemzeti meghatározottságtól, etnikai értékiszemlélettől független *képesség a bűnbocsánat elnyerésére*. Csak akkor esélyes, kecsesítő a bűnbocsánat megszerzéséért vívott küzdelem, ha magunk is minél inkább „jeremiásivá” leszünk, azzá hasonulunk. Ez azonban azzal a veszéllyel jár, hogy túlzottan – helytől, időtől, társadalmi közegtől elszakadva – absztrahálódik a querela, történeti-nemzeti-ideológiai meghatározottságából, teológiai-morálteológiai meghatározottságává párolódik. Mérsékelt formájában persze ennek van hozadéka: ez a látásmód lekoptatja a toposz korábbi változatainak (a humanista ágon) epikusan részletező, túlzóan „krónikás” jellegét, modellszerűvé fesszesedik a szerkezet. Hasonló tulajdonságok jellemzik ugyancsak az 1550-es években keletkezett *Magyarország siralma* c. verset; csak címével azonosítja a helyszínt, időt, a mű szövege ezt nem tartja szükségesnek. Utalások persze itt is vannak, de a szerző feleslegesnek tartja a további azonosítást.¹³² Érezhették is a szerzők, kötet szerkesztők a sajátos hiányt, s mivel a művek elhárították a szövegszerű azonosítást, ezért legalább a címmel, vagy a cím helyett álló kommentáló szavakkal igyekeztek pótolni azt. Így vélhetően ezt a *Várdi énekeskönyv* összeállítója is, amikor a „Szükség keresztyeneknek tudakozni...” kezdetű jeremiádos hangvételű ének elé – cím híján – ezeket írta: „Causae recitantur flagelli, quibus Deus totam Ungariam a multis temporibus flagellavit.”¹³³

A toposz fejlődéstörténetének következő szakasza a tizenöt éves háború időszakára esik. Ebben a periódusban immár a magyar nyelvű változat a meghatározó, a latin nyelvű csak szórványosan bukkan föl. A latin nyelvű humanista szemléletű variáns pedig végképp elenyészik a költészetben, hogy majd annál erősebben bukkanjon fel immár *retorikus prózában, prédikációkban* a 17. században, mind latin, mind magyar nyelvű alakváltozatban.¹³⁴ A 16. század utolsó évtizedében és a századfordulón keletkező verses művek alkotói valamennyien protestánsok és szemléletüket a wittenbergi történetiszemlélet látásmódja alapvetően meghatározza, a konfesszionális azonban alig jelenik meg. E korszak műveiben is meghatározó a toposz jeremiád-szerű változata, bár ez módosul az 1550–60-as években tapasztaltakhoz viszonyítva.

Hegyi Pál Magyar országnac panaszsza c. 56 soros versében és a *Cantio Optima* címűben is Magyarország és a nemzet mint egy gyülekezet közössége jelenik meg.

Egesz életünknek minden idejében,
Diczérünc mindnyájan *szent gyülekezetben*,
Magasztallyuc neved szép éneklésekben,
Öröc Isten czac légy velünc mi igyünkben...
Siralmass panassal *Magiar országnac*
Halgazd megh Istenem te fiaidnak,
Christus Jesusban giült *szent egyházadnak*.¹³⁵

Utóbbi – a zsidósághoz hasonlóan – a magyarságot is választott népnek tudja:

El uetéd előled *kedues népedet*,
Töle el fordítad *szent szemeidet*,
Igen el feleited te hiueidet.¹³⁶

Gyarmati Imre Cantio Pulchra-ja is a zsidó néphez tartja sorsunkat hasonlatosnak.

Iay azért immar en szogeny feiemnek,
Mert dolgom ugy lön, mint az sidu népnek,
Kik nem engednek te *szent fölsigednek*...¹³⁷

Az ekkor született művekben a nemzet újra harcoss, katonai erények birtokosa; igaz, a küzdelem célja Isten káromlói ellen irányul, s nem immanens nemzeti érdek. Hasonlít ez valamelyest a védőbástya gondolatra, noha az jóval magabiztosabb és dinamikusabb, ezt a defenzíva határozza meg. A nemzet fegyvert is azért fogott, hogy az isteni igazságot oltalmazza, annak megsértőivel szembe szálljon. Ezen képességei kibontakoztatásának csak a *theodicea folyamatában*, értékrendjében van létjogosultsága.

Igaz áldott Isten Könyörüly miraytunc,
Kic te *szent nevednek oltalmaert vivunc*,
Es az töled völt hírért névért baylunc,
Hazánkért árvákért, özvegyekert vivunc...
...Kic az te *nevedért forgunc mostan hadban*,
Szegeny néped mellett *támagy fel hadunkban*.¹³⁸

Kezd visszalopakodni a *múlt* is, ha nem abban a krónikásan részletező formában is, ahogyan a humanista változatnál tapasztaltuk. Inkább a *jelen értékellentétéként* jelenik meg, elveszíti történelmi definiáltságát; inkább a Pannónia/Hungaria fertilis (termékeny Hungaria) korábban bőségesen részletezett gazdagságának törmelékei bukkannak föl.¹³⁹ Különösen Gyarmati Imre verse alkalmazza ezt az eljárást.

...Sok népeimtől mert megh foztattatam,
Sok városimtól pustaua marattam,
Sok faluimtól, marhamtul meg ualtam...
Most de hol uagion nagy io hirem, neuem,
Hol élőbeni nagy io remenységem,
Hol feidelmem, nagy io erősigem?...
Regen hatarom szelliel terül uala,
De most egy darab, mert mind el pustula,
Régen ep uala, de most csak galléra,
De szöt annakis immar csak az fottia.¹⁴⁰

E múltra tekintő, s azt a jelennel szembeesítő szerkesztői eljárás olyan művekben is előkerül, amelyek nem teremtik meg a querela zártabb kompozícióját, a panasz-formula a hosszabb epikus kompozíciónak csak részmozzanata marad. Így van ez *Wathay Ferenc* verses művének egyik fejezetet nyitó kezdőstrófájában.

Aldott Magyar nemzetli keues maradekia,
Regen Europeanak ky ualall Czillagia,
Auagi ez Wilagnak, Tüköre s Szazloia,
Az io tiztesseges Hirnek kyuanioya.¹⁴¹

Hungaria királynői allegorikus ábrázolásának már csak ritkán lelhetünk a nyomára, Gyarmati Imrénél ennek a határozott emlékét láthatjuk.

Giazban öltözék szegeny Magyar orszagh,
Az földre burult mert nagy sidalmassagh,
Ó rea szallot iszoniu pusztasagh,
Az ó orcaian gialazat, szidalom.¹⁴²

Az egész nemzetet terhelő *bűntudat* továbbra is a versek többségét meghatározó jellemző marad, ennek hosszadalmas kifejtése erősen *moralizáló jelleget* kölcsönöz e műveknek. E tulajdonság általában a szerves, feszesen kialakított kompozíció ellenében hat, sokszor okoz terjengősséget, a didaxis igényei a poétikai megfontolások fölé emelkednek. Kivételt csak Hegyi Pál műve képvisel, amely teljesen mellőzi a bűntudat kifejezését, a pogány itt nem is Isten büntető vesszeje, a magyarságot sújtó szenvedések oka pedig homályban marad.

Költészetünkben éppen a 16–17. század fordulóján alakul ki a *politikai líra*, aminek rendkívül bonyolult fejlődési folyamatában korábban teológikus fogalomkörök, értékek laicizálódnak és válnak lassan alkalmassá világi érdekeltségű mondanivaló kifejezésére. Fontos alkotóelemei e folyamatnak természetesen a 16. század epikus alkotásai, katonanépek, vitézi versek, ezek azonban – ritka kivétellel – megmaradnak a verses epika

fogságában, alig jutnak el a *zárt, lírai formációkig*. A *Querela Hungariae* toposz áttekintett fejlődése éppen arra figyelmeztet, hogy politikai líráknak e panasz-formula lényeges előzménye és követve a század eszme és formatörténeti változásait annak végkifejlete a magyar nyelvű politikai lírába torkollik.

A latin nyelvű humanista toposznak a századfordulón születik még egy verses változata. Főléleszti a királynői allegorizálást, azonban szinte már epigrammává tömöríti mondandóját *Filiczki János* *Hungaria c. verse*.

Quo mea maiestas? quo cessit gloria? quo me
Detrusit fatum et saeui horrida Numinis ira?
Quae *Regina prius*: totum celebrata per orbem,
Victricique manu natorum septa potentum,
Incedebam: eadem nunc heu solioque soloque
Et sobole avulsa, (quam partim sustulit ensis:
Partim triste iugum premit) afflictissima linquor!
Cur non posse queri saltem licet? an quoque fatis
Cautum: ne liceat casus lugere nefandos?¹⁴³

Csaknem ugyanebben az időszakban keletkezett *Rimay János* nevezetes verse is: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, s fogyássán. Rimay műve egy nagy költő tudatos alkotása, amely következő évszázadokra ad fontos sugallatot politikai költészetünk számára, ezt azonban úgy teszi, hogy maga is alapvető *szintézist teremt*. Összegezi azokat a fejlődéstörténeti előzményeket, amelyeknek kihontakozását és alakulását a *Querela Hungariae* toposz humanista és protestáns ágának bemutatott folyamatában szemlélhettük.¹⁴⁴ Művének költői többlete éppen annyival nagyobb a korábbiakénál, amennyivel az ő alkotói képességei meghaladják a művelt humanisták és hitük, hazaszeretetük lázában égő protestáns értelmiségiek megbecsülendő, ám olykor szerény talentumát.

IV.

1948-ban jelenik meg *Erns Robert Curtius* nevezetes könyve: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* címmel. Különösképpen a *Rhetorik* és a *Topik* című fejezete hozott új fordulatot az európai irodalomelméletben és irodalomtörténetírásban. A toposzkutatásnak máig is legtöbbször hivatkozott alapműve, szerzője megállapítása szerint: „Der Geist braucht Formen, um zu kristallisieren.”¹⁴⁵ A szellem eme kristályosodó hajlamának, formákba kívánczolásának több lépcsőfoka van. Az első már régen számon tartotta a retorika elmélete Arisztotelész és Quintilianus óta. Eszerint a toposz az érve formája (argumentorum sedes), az érvek meghatározott helyeken találhatóak, azokon a „közhelyeken”, amelyeket a szónoknak, íróknak rendszeresen meg kell vizsgálni. Az érvelés közheyei, az „érvelés képletei”, vagy az „érvek általános formái” igen összetett, de koherens paradigmát alkotnak; az évszázadok folyamán állandó készletük alakul ki. Ezt *formális toposznak* is nevezzük, másként *Gemeinort*, *Gemeinplatz*.¹⁴⁶ A szónoki beszéd vagy írásmű elkészítésénél is szükséges bizonyos toposzok kialakulása. Curtius elkülönít nyitó és záró toposzokat (Exordialtopik, Schlussstopik), ezen belül számos változatot tart számon (az írói szerénykedés, a figyelemkeltés fordulatai, színtelt szerénység, az alkotói kicsinyesség). Egyik leggyakrabban szereplő toposz a természet együttérzésre vagy részvétre való hívása (Naturanrufung). A formai toposzok eredetileg üres formulák, amelyeket bármilyen tartalommal feltölthetünk, az évszázados használat során azonban megindul bizonyos

formai toposzok *állandósuló taralommal* való feltöltődése, így nemcsak egy megformálási lehetőség, hanem az általa kifejezett tartalmi mozzanat is elindul az állandósulás útján. Ilyennek találja Curtius a vizsgáltó beszédet (Trostrede), vizsgáltó levelet (Kondolenzbrief). Vizsgálatai szerint azonban nem lehet minden toposzt a retorika fajtáiból levezetni.¹⁴⁷ Vannak olyan toposzok, amelyeket Curtius *Historische Topik*-nak nevez, ezek meglete egészen az ókortól kezdve nyomonkövethető az európai irodalomban. Ilyennek tartja az Elysium, a földi paradicsom, az aranykor toposzát (Wunschträume, Wunschzeiten).¹⁴⁸ Itt egy gondolati mag válik állandóvá és hagyományozódik, azonban a hagyományozódás oka inkább eszmeiségében rejlik, közülük egyik-másik az emberiség *archetypusainak* C.G. Jung által vizsgált mélyrétegeibe kapaszkodik. Ehhez tartozik a felfordult világ (Verkehrte Welt), az ifjú képében mutakozó aggastyán (Knabe und Greis), az örökifjú szépségű idős nő (Greisin und Mädchen). Különösen ez utóbbin vannak számunkra fontos tanulságai. Mind a pogány, mind a zsidó-keresztény hagyomány ismeri ezt az „Idealgestalt”-ot, amelyik általában az ember és az istenségek (Isten) közötti térben foglal helyet. Megjelenik Boethius *Consolatio philosophiae*-jában, Vergiliusnál (Fama), Claudianusnál (dea Roma, dea Natura), Rutilius Namatianusnál (Dea Roma), az ókeresztény irodalomban és Petrus Compostellanusnál a kereszténység, az egyház képében (die Kirche als Greisin erscheint). A toposzkutatás újabban a hasonló képződményeket *tartalmi toposznak* vagy *közhelyetoposznak* nevezi, vizsgálatát az eszmetörténet kompetenciájába sorolja elsődlegesen.¹⁴⁹ E toposzok mint konstans elemek, sztereotípiák, klisék viselkednek, ezek érvényessége azonban történetileg erősen meghatározott, csak igen ritka esetben beszélhetünk tényleg archetypusokról. Hiba, ha a tartalmi toposzt csupán egyetlen jelentésűnek vagy funkciójúnak minősítjük, mert az nyitott lehet esetleg más toposzok irányába, de a tartalmi toposz természetesen formai toposzok kifejezőképességét is felhasználhatja.¹⁵⁰

A *Querela Hungariae* toposz földértéséhez a 16. századi latin nyelvű költészetnek mintegy 3500 sorát vizsgáltuk meg behatóan. A siratás, siralom, panasz formulája mind a zsidó-keresztény, mind az ókori irodalomban egészen ősi formákban megjelent, egyetemes emberi jellemzőinél fogva nyugodtan sorolhatjuk a jungi értelemben vett *archetypusok* közé. E formulának mind egyéni, mind kollektív változatát kimunkálja a zsidó-keresztény, de az antik irodalom is, utóbbi inkább individuálisan átélhető gazdag formai, műfaji változatait honosította meg. Archetipikus jellegéből következik, hogy valamilyen formában minden korszak folyamodik ennek hagyományrendszeréhez. A török veszedelem magyarországi állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társadalomlélektani körülményeket teremt, ahol fokozottan juthat szerephez e korszak irodalmi mondandóinak kifejezésében a gazdag hagyományú panasz-formularendszer, sőt sok új mozzanattal bővül. A történelmi körülményekből következően a *kollektív fenyegiettség* érzete válik meghatározóvá. Történik ez éppen a 16. században, amikor irodalmunkban a humanizmus és a reneszánsz, majd a reformáció lesz döntő tényező. Így szükségképpen a reneszánsz formateremtő elvei, annak hagyományválasztó mechanizmusa alakítja ki az irodalmunkban megjelenő panasz-formulákat. A korszak műveiben kibontakozik egy tendencia: már nem a történelmileg konkrét – egy-két, sok – panaszszituációt akarják kifejezni (mohácsi csatavesztés, Buda, Pécs, Székesfehérvár vagy akármely város, vár eleste, kiálló személyiségek halála), a querela egyetemes érvényű, időhatárok közé nem zárt, általános létállapotná tágul. Az alkalmi műfaj fokozatosan túlnő korábbi egyedi funkcióján. A toposzt elindító és életben tartó szerzők nem nagy költők, műveik egyenként általában nem kimagaslóak, együttesen azonban mégis kimagaslóan fontos *költői hagyományt* hoznak létre. Mivel hátterét a reneszánsz irodalom adja, így rendkívül sok formai invenció áll rendelkezésre, s ezt ez a latin nyelvű költészet föl is használja. Kiterjed ez a szerkezeti

retorizáltságtól a nyelvi retorizáltságig, de ezt bizonyítja az imitációs-aemulációs technika, a néhol bonyolultabb szerkesztés, kompozícióteremtés, allegorizálás, mitologizáltság, képalkotás, esetleg mikrostruktúrák szintje is.

Toposzunkat igen dinamikussá változtatta korán kialakított szerkezeti modellje: múlt és jelen szembeállítás a s az erre épülő *értékközvetítés*, ez gondolatilag, de formateremtő invencióként is igen ternekenynek mutatkozik.¹⁵¹ Mivel toposzunk erősen ideológikus töltetű, érthető, hogy magához tudja vonzani és beépíteni a korszak hasonlóan ideológikus jellegű toposzait. Így jelenik meg Kassai Dávidnál, Rubigallusnál, Gerardusnál, Schrottnál a *védőbástya*, a *termékeny Pannónia* Schrottnál és Rubigallusnál is mindkettejük műveiben. Fontos még megemlíteni a Curtiusnál Greisin und Mädchen-nek nevezett toposzt, hiszen a királynői Hungaria innen származik (Kassai Dávid, Gerardus, Luctus Pannoniae, Filiczki, Rubigallus). A természetnek való panaszkodás is jelen van Purkirschernél (Naturanrufung), amint formai toposzok érvényesülését is nagy számban figyelhetjük meg (Nyitó, záróformulák, levélfordulatok, etc.)

A toposz magyar nyelvű változata majdnem teljesen lemond a latin nyelvű által kimunkált formai hagyományok eredményeiről, más hagyományt választ, azt is erősen leszűkítő, szegényítő jelentéssel; miáltal a 17. század elejére eljutott a formai kifulladás határáig; innen emelte aztán gyökeresen megújítva saját alkotói magaslátára Rimay János.

JEGYZETEK

1. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp, 1969, 39.
2. RMK III. 323 A továbbiakban minden Rubigallus-idézet a kiritikai kiadásból származik. Pauli Rubigalli Pannonii *Carmina*, Edidit Miloslaus OKÁL, Bibliotheca Teubneriana, Leipzig, 1980.
3. OKÁL, VIII.
4. Uo.: Praefatio
5. Casparus URSINUS, *Querela Austriae, sive Epistola ad reliquam Germaniam, Augustae Viendelicorum*, MDXXXII. APPONYI, Hungarica, I. 239. BAUCH, Gustav, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinand's I. und Erzieher Maximilian's II. Ungarische Revue 1887, 1–43, 201–240.*
6. Prózaí művei megjelentek: Casparis Ursini Velii, *De Bello Pannonico, Libri Decem...* Studio et opera Adami Francisci KOLLARII, Vindobonae, 1762.
7. KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, BP, 1934. 47, 49, 79–80.
8. KLIMES, 87.
9. BAUCH, 206–210.
10. OKÁL, I, 11.
11. Uo.: 3–4.
12. Uo.: 5.
13. Uo.: 5–6.
14. Uo.: 7.
15. Uo.
16. A gazdag Pannónia toposzáról, vö. TARNAI, i.m. passim
17. OKÁL, 9.

18. Uo.: 10.
19. Uo.: 11.
20. Uo.: 3–10.
21. Uo.: 11: Crede mihi, res est plus quam miserabilis illa, (Doctrinae matrem vincula tanta pati, / at multo gravior res est, quod dogmata Christi) a saevius prorsus sunt temerata Getis.
22. Vö. TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*, „Egyet. Phil. Közl.” 1936, 297–351.
23. Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története, Bp, 1937, passim*
24. RMK III. 366.
25. OKÁL, 41.
26. Uo.: 43.
27. Uo.
28. Uo.: 45.
29. Uo.: 47.
30. Uo.: 47–48.
31. Uo.
32. Uo.
33. Uo.: 48–53.
34. Uo.: 52–53.
35. Rotaller mindkét verse önálló verseskötetében is megjelent 1546-ban: Hesiodi Ascracii Opera et dies, elegiaco carmine reddita... Eiusdem Epigrammatum Liber, Francofurti. A kötet G.1121 jelzet alatt a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található Debrecenben, 55a–55b.
36. RMK III. 356. Ennek későbbi kiadását használtuk: *Pannoniae Luctus*, kiadta WESZPRÉMI István, Posonii, 1799, (Jelölése a továbbiakban: PLW)
37. Vö. WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból*, Bp, 1878.; WOTKE, Karl, *Der Olmützer Bischof Stanislaus Thurzó von Bethlenfalva (1497–1540) und dessen Humanistenkreis*, Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 1899, 336–388. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp, 1941.
38. KLIMES, i.m. passim. Joannes Langus 1539-ben adta ki *Ad Iesum Christum Dei Filium, pro christianis contra turcas. Elegia* c. disztichonos versét, melyben a főszereplő Hungaria, szemlélete hasonló a Luctus Panthoniae látásmódjához. (APPONYI, Hungarica I.272.) Ugyancsak tartalmaz hasonló részleteket UNCIUS Leonhardus *Poematum libri septem De rebus Ungaricis* c. 1579-es kiadású disztichonos epikai műve. (APPONYI, Hungarica I. 474.)
39. PUKÁNSZKY Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény*, in *Mohácsi Emlékkönyv*, 1926, Bp, 277–295. A Mohácsról szóló német irodalomban is kedvelt hős volt az ifjú király és özvegye.
40. TERBE, i.m.
41. PLW, i.m. 4.
42. Uo.
43. Uo. 5.
44. Uo. 22.
45. Vö. KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században*, in *Pallas magyar ivadéka*, Bp, 1985, 41–59.

46. TRENCSENYI-WALDAPFEL, i.m. passim
47. PLW, i.m. 21–22.
48. Uo.: 30.
49. Uo.: 31.
50. PLW, címlap
51. RMK III. 451.
52. A következőkben a sorok számát adjuk meg: 15–19.
53. Uo.: 20–24.
54. Uo.: 29–34.
55. APPONYI, Hungarica I. 41. (Rövidítése a továbbiakban APP.H.)
56. APP.H. I. 53.
57. APP.H. I. 276, 277, 279, 75, 87, 108, 121, 162, 282.
58. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp. 1958, 336–350.
59. Corpus Reformationum, Melancthonis Opera, Kiad. C.G. Bretschneider-H.E. Bindseil, Halle, 1834–60, XII, 445–448.
60. APP.H. I. 129, 130, 256, 284, 125.
61. APP.H. I. 272.
62. APP.H. I. 344.
63. Itt is a mű sorszámaikat adjuk: 5–6.
64. 35–42.
65. 70.
66. 100–104.
67. A renaissance Magyarországon, Bp, 1961, kiad. KARDOS Tibor, 669–670.
68. RMK III. 354.
69. BALÁZS, i.m. 336–349.
70. Uo.:342.
71. Magyar fordítását adja: *Janus Pannonius-Magyarországi Humanisták*, Bp, 1982, kiad. KLANICZAY Tibor, 348.
72. Átfogó bemutatása: KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe*, Theológiai Tanulmányok 75. Debrecen, 1943, Kiny. is.
73. KATHONA, i.m. passim
74. KLANICZAY, 1982, 352, 358.
75. RMK III. 394.
76. BALÁZS, i.m. 350–358.
77. KUSCH, Horst, *Einführung in das lateinische Mittelalter*, Berlin, 1957, 664.;
vö. még: MANITIUS Max. *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*,
Dritter Teil, München, 1931, 110, 852–853, 934–935, 995.
78. GYÖRNYI János, *A kereszténység védőbástyája*, „Minerva,” 1933. 1–5. 73–75.
79. Itt is sorszámaikat adunk meg: 1–6.
80. 377–387.
81. RMK III. 537; Kritikai kiadása Purkircher műveinek: *Georgius Purkircher Opera Quae supersunt omnia*, Edidit OKÁL, Miloslaus, Bp, 1988. Minden Purkircher idézet innen származik.
82. OKÁL, 1988. i.m. 125.
83. Uo.: 126.
84. Uo.: 129.
85. Uo.: 217.
86. RMK III. 547 OKÁL, i.m. 217–218.

87. Uo.: 130.
88. Uo.
89. Uo.: 132.
90. Uo.: 133.
91. RMK III. 548.; KNIEFEL Mária, *Purkircher György*, Bp, 1942. 47–50.
92. KATHONA, 1943, 35–38.
93. *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Bp, 1984, kiad. SZABÓ András, 96–99.
94. TURO CZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, in *Magyar irodalom Világirodalom*, Bp, 1961, 154.
95. RMK III. 667.
96. SZABÓ György, *Kassai Dávid Zsigmond*, „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”, 1968, 42–53.
97. Vö. KI. ANICZAY, 1985.
98. A verssorok sorszámaikat adjuk: 7–14, 47–52.
99. Uo.: 269–272.
100. Ez a mérhetetlenül glorifikáló műltszemlélet jelen van a XVII. század prédikációs irodalmában is ott, ahol a toposz folytatódik. Vö. IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs-kötetben*, „*ItK*” 1988, 20–45, és uő.: *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök Vidéke, Gyula, 1989, 5–18.
101. RMK III. 667. 71–76.
102. 175–184.
103. SZABÓ, 1968. úgy véli, hogy az erdélyi parasztfelkelések emléke van jelen (50–51.), a mű egészét tekintve ez azonban kizárható.
104. 104–105.
105. 219–229.
106. 161–166.
107. 167–172.
108. 229–230, 233, 260–265, 289–298.
109. APP.H. I. 487.
110. Vö. Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig, 1891, 32, Bd, 556–558.
111. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp, 1 986, 18–22. Galavics közli a mű reprodukcióját, elemzi is, azonban a két verses művet nem vonja be gondolatmenetébe, s azok képhez kötődő kapcsolatai is említetlenül maradnak.
112. Ezt Galavics Géza szóbeli szíves közlése is alátámasztja!
113. SCHROTT, 15.
114. Uo.
115. Uo.
116. Uo.: 16.
117. Uo.
118. Uo.
119. BENDA, 1937. passim
120. APP.H. I. 404, 194, 246.
121. SCHROTT, 17.
122. Uo.
123. Uo.: 18.
124. A Bluthund hasonlóan gyakori a német irodalomban, különösen a Mohács

- utáni évek költészetében.
125. RMK III. 436; vö.: OKÁI., Miloslaus, *Martin Rakovsky und die Humanisten seiner Zeit*, Zbornik Filozofickej fakulty univerzity Komenského, Graecolatina et orientalia 9–10, 1977–1978.
- 125/a. Erről fr FEKETE Csaba, *Magyar Ierusalem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációs kötetből, 1641.* in *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980*, 427–441.
126. A verssorok száma szerint: 15–16.
127. Uo.: 18, 35–37.
128. Uo.: 3–6, 12–13.
129. Uo.: 21–35.
130. Pedig Rákóci iskolázott verselő, ugyanebben a kötetben találunk carmen Sapphicumot, Alcaicumot, chronostichonos játékot, etc.
131. RMKT, kiad. SZILÁDY Áron, VI, Bp, 1896, 82, 85.
132. RMKT, 1896, i.m., 87.
133. Váradai énekeskönyv, 159.
134. Vö. IMRE, 1988, 1989.
135. RMKT, XVII. század 1, Bp, 1959, 25–26.
136. Uo.: 77–78.
137. Uo.: 80–81.
138. Uo.: 26, 77.
139. Jelen van még ekkor önállóan is a fertilitas Hungariae, 1590-ben adja ki Nicolaus Gabelmann *Carminum Libri Duo* című kötetében a *De Fertilitate Hungarica* t. 88 soros versét.
140. RMKT, XVII. sz. i.m. 80–81.
141. Uo.: 228.
142. Uo.: 80.
143. *Delitiae poetarum Hungaricorum*. Francofurti, 1619, 523–524.
144. IMRE Mihály, *Egy rímtoposz története (nép-szép-kép-ép...tép)*, „Itk”, 1984, 399–426.
145. F.R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 399.
146. I.m. 79.
147. Uo.: 92: Nicht alle topoi lassen sich aus rhetorischen Gattungen ableiten.
148. Uo.
149. Vö. Heinrich, PLETT, *Retorika és stilszika*, in *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, Bp, 1988, kiad. KANYÓ Zoltán – SIKLAI István; 131–168; KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok*, „It”, 1983, 545–591; legbőszegesebben a német szakirodalom foglalkozott a toposzkutatással. Ebből a sokból két kiemelkedő tanulmánygyűjteményt említünk, ezek sűrítik az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit: *Toposforschung*, Hrsg. JELIN, Peter, Frankfurt/M, *Toposforschung*, Hrsg. BEUMER, Max L. Darmstadt, 1973.
150. PLETT, 1988, i.m., 138–140.

151. Nemcsak a múltat és jelent ütköztetik, de az itt és ott is hozozható hasonló értékkonfliktust. Ezt példázzák a XVI. századi *propemptikonok*. Ez az alkalmi költészet igen sok esetben használja az összehasonlítás fordulatát. Legtöbbször éppen a Wittenbergből hazafelé indulókat köszöntötték ezekkel a versekkel, hangsúlyozva, hogy *ez itt* a műzsák fellegvára, a tudományok kertje, de a *haza ott* a háború gyötrelmeit szenvedni el, a barbárság, kulturálatlanság pusztítja.

Mihály Imre:

ZUR GENESE DER TOPIK „QUERELA HUNGARIAE” IN DER DICHTUNG DES 16-TEN JAHRHUNDERTS

Das Topos erscheint in unserer lateinsprachiger Dichtung nach der Niederlage bei Mohács. In der Klagesituation werden verschiedene Eigenschaftsmerkmale gefestigt; diese Ideen- und Ideologienkonstanz sucht dann nach seiner ästhetischen Objektivierung. Wenn die vorgefundenen Gebilde den ideologischen und emotionalen Charakter der Zeit auszudrücken fähig sind, und wenn sie mit den usuellen ästhetischen Idealen harmonisieren, kristallisieren sich in dem Ideenkomplex Topoi. Wie dies auch bei uns der Fall war.

Zur Entfaltung der Klageformeln holt man aus der biblischen Tradition und aus deren Weiterführung in dem Mittelalter und in dem Renaissance Beispiel (Querela, questus, querimonia, luctus, planctus). Der Kläger erscheint am meisten in allegorischer Gestalt als Frau; Pannonia oder Hungaria wird oft eindeutig als Königin oder Fürstin von erhabener Schönheit dargestellt. Ihre Klage wird in Form eines Privatmonologs mit einer Invokation an sich selbst, oder in der Gestalt eines Dialogs mit Ansprache an eine dritte Person angeführt. Eine auktoriale Form, wo der Verfasser seine Heimat als Leidende darstellt, ist seltener. Pannonia/Hungaria betrachtet sich selbst, ihr Leidgestalt, ihr Elend sind Sinnbilder für den Verfall der Nation. Oft erscheint dabei ein Zeitgefüge mit drei Ebenen: Die Vergangenheit als Epoche des Glanzes, des Glücks, und des Reichtums, die Gegenwart als Verfall der Heimat und Hoffnungslosigkeit der Nation, die Zukunft als Epoche der Sorge. Die Vergangenheitsdarstellung der „Querela“ hat oft einen epischen Charakter – wo die heroische, erfolgreiche Zeit in aller Ausführlichkeit heraufbeschwört wird-, wobei die Darstellung der Gegenwart eher den lyrischen Ausdruckskonventionen entspricht – mit hoher Rhetorisierung- und Poetisierungssufe. Die Angesprochene ist oft dieselbe „Person“, uz. „Germania“, die ältere Schwester, an die sich Hungaria um Hilfe bittend wendet. Vor 1566 ist diese Schwester noch eine barmherzige, auf die sich Hungaria verlassen kann, später aber verwandelt sie sich in eine rigide, kalte Dame ohne Verständnis für die jüngere Schwester, von der sie dann auch beklagt wird.

Unter den Verfassern der „Querela“ sind Ungar (Zsámboki János, Sylvester János, Rákóczi Márton, Filiczki János), Ungarndeutsche (Paulus Rubigallus, Georgius Purkircher, Arnoldus Gerardus) und Deutsche (Johannes Lang, Leonhard Uncius, Nicolaus Gabelmann). Der Erste unter Ihnen ist P. Rubigallus, dem man mehrere Klagelieder (Querela Pannoniae ad Germaniam (1537), Querela Pannoniae ad Germaniam (1544), Pannonia afflicta Germaniae, Pannonia Germaniae (1545) verdanken kann. 1544 erscheint eine Anthologie der Klagelieder unter dem Titel Pannoniae Luctus. Die Struktur des Querela-Topos in ihrer vollständigsten und wertvollsten Form findet man bei G. Purkircher. In der ungarischen Dichtung erscheint es mit einer Verspätung (erst Mitte des XVI.-en Jahrhunderts), verbreitet wurde es eigentlich durch die lateinsprachige Dichtung.

KI AZ ITINERARIUM CATHOLICUM SZERZŐJE?

1/1. 1616-ban Debrecenben nyomtatták ki a következő vallási vitairatot: *Itinerarium Catholicum, azaz nevezetes vetelkedés az felől, ha az evangelicusok tudományaja uy, vagy az mostani romai vallason valo papistake? Es: az papistak ecclesiajaje vagy az evangelicusoke igaz es vilagh vegeigh állando? Az evangelicusokon értetnek azok, az kiket gyalazatos nevel az papistak Calvinistaknak es Lutheristaknak neveznek.*¹ Pázmány Péter nagy teológiai szintézisének, az *Isteni igazságra vezérő Kalauznak* (1613) a megjelenése után ez az első nagyobb lélegzetű református munka, amely vitába száll a későbbi érsekkel. Mint Bod Péter megjegyzi e műről: „Nincs feltéve az írónak neve, de Alvintzit ítélem annak lenni, mind a' szőlások formájából, mind az időben való megegyezésből s Pázmánnyal való veszekedéséből”²

Alvinczi Péter már 1605-ben Bocskay udvari papja volt, s ez által részese a szabad protestáns vallásgyakorlat kivívásának. A fejedelem halála után testamentáriumosként Bocskay utódlásának kérdésében szereplője az országos politikának. Kassának, „Magyarország metropoliszának”³ prédikátoraként komoly nemzetközi tekintélynek örvendett. Nem véletlen, hogy már 1609-ben is őt szemelte ki Pázmány ellenfelének, mint a magyarországi protestantizmus vezéralakját. Hozzá intézte *Őt szép levelét* (Graz 1609),⁴ XVII. század eleji hitvitáink legsikerültebb darabját. Pázmány támadását már 1609-ben élehangú válasz és viszontválasz követte,⁵ s kettőjük irodalmi összezapása 1614-ben megismétlődött.⁶ Logikus elvárás tehát, hogy a hitviták során döntő jelentőségűnek tartott műre, a nagy ellenfél, Alvinczi adjon választ.

1/2. Tudomásunk szerint nem is vonta kétségbe soha senki Bod állításának helyességét. Lényegében ezt ismételte meg Horányi Elek is,⁷ s az ő nyomán pedig a XIX. században az *Itinerarium* nem egy könyvtári példányára rávezették, hogy szerzője Alvinczi Péter volt.⁸

Ebben az értelemben foglalkozott vele Alvinczi eddigi két monográfiája, H. Kiss Kálmán és Imre Sándor is.⁹ Imre az *Itinerariumot* tartotta Alvinczi főművének, amelyben egész rendszeresen sorra vette a Pázmány fellépése óta vitába vont kérdéseket. „A szerző neve nincs rajta, de nemcsak Pázmány vélekedése, hanem a nyelvezet, tárgyalási módor, tudományos készültség kétségtelenül mutatják, hogy szerzője más, mint Alvinczi Péter nem lehet. Bod Péter is azt mondja róla...” Az *Itinerarium* Imre további értékelése szerint nagyon ügyesen összeállított polémikus mű. Nyelvét tekintve igaz elmarad ellenfele mögött, viszont komoly bizonyítással, alapos tényanyaggal megírt higgadt tudományos jellegű munka, szemben Pázmány semmit sem bizonyító, csak gúnyolódó irataival.¹⁰

A legfontosabb Pázmány-monográfiák ugyancsak Alvinczi műveként értékelik az *Itinerariumot*. A szerzőség kérdésében Frankl Vilmos is Bod Péterre hivatkozik és hozzáteszi, „Pázmány is Alvintzit tartotta az *Itinerarium* szerzőjének”.¹¹

Sík Sándornál olvashatjuk a legalaposabb irodalmi elemzést. Az *Itinerarium* megjelenéséig csak jelentéktelen támadások érték a Kalauzt — írja.¹² Ezek azonban kevés kárt tettek benne, hisz még a legkülönb Alvinczi is csak egyes részeit vitatta a nagy műnek. Az *Itinerarium* fő érdekessége, hogy Pázmány ellen fordítja saját ötletét, azt amellyel az *Őt szép levél* oly érzékeny sebeket ütött Alvinczi lelkén, azaz a levélformát, s így némi helyzetrajzzal élénkíti a vitát. Érvelése azonban nagyon szegényes. Bizonyítás nélkül állít fel képtelen tételeket, vagy erőszakolt semmitmondó érveket hoz fel. Majd Horváth Cyrillt

idézi Sík Sándor: „A harcok friss, metsző levegőjű, nyílt pusztáiról, ahova Pázmány ragadott bennünket, Alvinczi bágyadt fullasztó léggő iskolába von, ahol rég elavult dolgokat hüvelyezgetnek szüntelenül, nehézkesen, szüntelen való kitérésekkel. Százszor fognak a tételhez, hogy megannyiszor másra tereljék a beszédet, és nagy tudóskodással semmit, de semmit ne mondjanak. Soha gyöngébben, s a szofista több merészségével komoly ügyért nem küzdöttek.”¹³ „Valóban a harag nem bizonyult jó ihletőnek —összegzi értékelését Sík Sándor — az Itinerarium nem méltó az Urvacsoráról írt munkájából és Postilláiból oly rokonszenvesen megismert Alvinczihez.”

A legújabb Pázmány-életrajz szerzője, Bitskey István ugyancsak a Kalauz utáni viták keretében helyezi el az Itinerariumot, irodalmi értékét lényegében Sík Sándor véleményével egyezően ítéli meg, de a szerzőség kérdésére külön nem tér ki.¹⁴

I/3. Pázmány és Alvinczi hitvitáinak Alvinczi által írt többi darabjai elvesztek, szövegeket ma nem ismerjük. Kettőjük irodalmi harcának értékelését tehát Pázmány írásaira és az Itinerariumra alapozhatta az eddigi kutatás. Éppen ezért nemcsak Alvinczi életművének értékelése során, hanem a Pázmány-filológia szempontjából is igen fontos kérdés, hogy valóban Alvinczi írta-e ezt a vitáitait?

Ennek ellenére a szakirodalom alig foglalkozott a problémával, annyira magától értőldőnek tartotta Alvinczi szerzőségét. Az e mellett szóló eddigi érveket négy pontban lehet összefoglalni. 1. Bod Péter véleménye, tehát az Itinerarium megjelenése után éppen százötven évvel keletkezett irodalomtörténeti hagyomány. 2. Pázmány és Alvinczi korábbi vitái, és az Itinerarium kerete a levélforma. 3. Többen hivatkoznak általában véve az Itinerarium stílusára, nyelvére tartalmi gazdagságára, ám ezt a hivatkozást semmiféle konkrét elemzéssel nem támasztják alá. 4. Frankl és ő utána többen is utalnak Pázmány véleményére, amely szerint ő is Alvinczit tartotta szerzőnek.

Bod Péter ítélete valójában semmit sem bizonyít ebben a kérdésben, az ő Alvinczi életrajza különben is tele van legendaszerű, hiteltelen adatokkal.¹⁵ A levélformát bárki felhasználhatta. A későbbiekben alaposabban is megvizsgáljuk, hogy az Itinerarium nyelve stílusa, tartalma valóban Alvinczire vall-e, s hogy beilleszthető-e ez a mű Pázmánnyal folytatott vitáinak keretébe? Döntő lehetne azonban Pázmány véleménye, ha volna ilyen vélemény. Ilyet azonban sem Frankl sem más nem idéz, mi sem ismerünk. Mint visszatérünk majd rá, valószínűleg egyszerűen félre értették Pázmány idevonatkozó megjegyzését.

Tehát az irodalomtörténetírás rendkívül szilárd közmegegyezése ellenére az eddigiek során soha senki nem hozott fel olyan adatot, vagy érvet, amely Alvinczi szerzőségét hitelt érdemlően bizonyítaná. Ezért azzal a szándékkal fogtunk munkánkhoz, hogy tényekkel is megerősítsük a szakirodalom eddigi megállapításait. Idővel azonban egyre erősebb kétségeink támadtak, ezért az alábbiakban igyekszünk számbavenni minden olyan körülményt, amelyből az Itinerarium szerzőjére következtetni lehet. Tehát nem e munka ismeretése és értékelése a célunk, csupán a szerzőség kérdésének szempontjából általunk lényegesnek tartott részleteket emeljük ki és értékeljük igen röviden. Először a tekintetbe vehető külső körülményeket, azután a szövegből kielvezhető belső érveket vesszük sorra.

II/1. Az MTA kéziratára őrzí az Itinerariumnak azt a példányát, amely egykor Bethlen Gáboré volt. A címlap előtti előzéklapon tizenégsornyi kézírásos ajánlás olvasható: „Illustrissimo ac Potentissimo Principi, Gabrieli Bethlen, Dei gratia Principi Transsylvaniae Partium Regni Hungariae Domino ac Siculorum comiti etc. Fidei Orthodoxae Defensori acerrimo, Ecclesiarumque Christi Nutritio aeterna memoria digno, Domino suo clementissimo, *Aurhor operis istius levidensis, animo gratissimo humiliter ac demisse dícat et offert.* 19. Julii Anno Salutiferi Partus 1618”¹⁶ Ez a kézírás tehát az Itinerarium szerzőjétől származik. Önmagában is perdöntő bizonyíték lehetne tehát. Ám láthatóan

külön gonddal formált, rajzos betűkkel készült, s ezért az írásképe nem lehet teljesen azonos papírravetőjének mindennapi folyóírásával, s ezen kívül elég csekély terjedelmű szöveget jelent. Mégis összevetettük az Alvinczi Történeti Feljegyzéseit, Georg Remhez írt 1612. évi levelének másolatát, s Alvinczi 1605 és 1634 közötti számos más irományát őrző kötettel.¹⁷ Ezek mind folyóírások, azért csupán annyit állíthatunk, hogy e kötet kézirásos szövegeiben mindenütt az Itinerariumban olvasható bejegyzéstől erősen eltérő jellegzetességek fedezhetők fel,¹⁸ azaz minden jel arra utal, hogy az Itinerarium bejegyzése nem Alvinczi Pétertől származik.

II/2. Figyelemre méltó e példány díszkötése is. Rozsonday Marianne megállapításai szerint az Akadémiai Könyvtár állományában négy további olyan könyv található, amelyet kétségtelenül azonos műhelyben kötöttek be az Itinerarium Bethlennek ajánlott példányával.

1. Az Itinerariumnak egy másik példánya. A kötéstáblán az L. K. Sz. superexlibris látható, amelyet sajnos nem tudunk feloldani.¹⁹ 2. Margitai Péter *Az Isten törvényének magyarzata*, Debrecen 1617. Ebben az esetben azonban valószínű, hogy a durva hibákkal restaurált kötetet csupán másodlagosan használták fel Margitai művéhez. 3. Szenci Csene Péter *Confessio et expositio fidei Christinae*, Debrecen 1616 a II. Helyét Hitvallás magyar fordítása, s vele egy kolligátumban Gönci György *De disciplina ecclesiastica*, Debrecen 1613.²¹ 4. Pálházi Göncz Miklós *Az gyermetskék credoja*, Keresztúr 1615.²²

A kötéscsoport ma lokalizálhatatlan, de semmi rokonságot sem mutat a XVI. század második felében Kassán készült kötésekkel.²³ Megemlítjük itt, hogy a fenti szerzők közül Szenci Csene Felső-Duna melléki református, Pálházi pedig itteni evangélikus püspök. Ez azonban a lokalizálásban aligha segít, csupán jelzi, hogy nemcsak az ország keleti fele, hanem egész területe szóba jöhet. Fontos volna a kötetstörténeti kutatások más könyvtárak anyagára való kiterjesztése is, hiszen, mint látjuk, ennek eredményei fontos irodalomtörténeti kérdések eldöntéséhez is segítséget nyújthatnának.

II/3. Fontos körülmény a szerzőség kérdésének eldöntésében a debreceni nyomtatás ténye. A kassai könyvnyomtatás 1610. évi rendszeres megindulása után valamennyi Alvinczi Péternek tulajdonítható önálló munka itt jelent meg.²⁴ Így nyilatkozik Pázmány Alvinczi ma már nem ismert 1614. évi vitairatáról is.²⁵ A debreceni nyomtatás ugyan nem szól Alvinczi szerzősége ellen, mégis valószínűbb, hogy Kassán lát napvilágot e vitairat, ha valóban ő írta volna.

III/1. Az Itinerarium ajánlásának egyik megjegyzése a későbbiekben fontos szemponttal szolgálhat: „Ez nehány napokban könyveim között forogvhan, akadek ez megh jedzet Disputationak jedzetskejere. Kit midön meg olvastam volna, illendünek itelem, hogy nap fent latna, es egyehek szöme elciben menne. Mivel pedigh nagyob reszböl Magyarul vagyon, nektek Magyar Orszaghi rendeknek ajanlom.”²⁶

A főtérshben egy jezsuita növendék elmondja, hogy nemrég vitába szállt egy evangélikus prédikátorral, aki érveivel sarokba szorította, s mivel Pázmány Kalauza nagy tanulságára szolgált a katolikusoknak, hozzáfordul most segítségért. A jezsuita alumnus levelét pedig a „magyar nemzetnek eppületire” kibocsátja Theocritus Presbyter Clavius.

A továbbiakban az Itinerarium tartalmának semmi kapcsolata sincs a *Kalauzzal*. Azokat az állításokat, amelyeket az evangélikus prédikátor a későbbiekben részletesen cáfol Pázmány *Felelet Magyar Istvánnak* című művéből idézi szó szerint a jezsuita alumnus: „...az apostoloktól fogva ezer őt száz tizenhet esztendeig soha egy szent Martyr, egy doctor, egy lelki pasztor, egy keresztyen, sőt soha egy eretnek ember sem volt, ki olyan vallásban let volna, mincniübe vadnak az Luther es Calvinus követői. Soha egy gyülekezet, egy varos, egy falu, egy haz, egy személy nem talaltatott, ki ezökkel eggyezöt volna. Egy

könyv, egy szentegyház kü-fala, egy embernek emlékezeti bizonságot nem leszen arról, hogy valaha valaki... olyan kaptara ütötte volna velekedeset, minemüre ütöttek legyen ök...” „Senki az reghi Paterek közzül soha nem volt, ki Lutherrel vagy Calvinussal egyget értöt volna... söt nincs senki közzülök, ki az ő tudományokat nem karhoztatta volna, es csak egy reghi szent doctort sem mutathatnak, ki Lutherrel es Calvinussal egyget crtsen.

Viszonta ...fejünk es életünk vesztese alatt keszek vagyunk megmutatni, hogy soha csak egy mangurni dologban-is megh nem mutathattyak, hogy az Apostolok irasa ellen valamit tanitanank.”

Továbbá az evangélikusok „Ecclesiajok nem igaz volna, mert nem mutathattyak megh az ök, hol maradt megh az Apostolok ideje utan 1517 esztendeigh... Holot az anya-szentegyház soha megh nem gyözettelöt, soha az veka ala nem reyletöt, sohaivelgesben nem eshetöt, mindenkor ...fenjöt, mindenkoron, mint az hegyen eppitöt vatós... mindenkor doctori es tanitói voltanak...”²⁷

Elöször tömör, fiktív szillogizmust formál ezen állításokból az evangélikus prédikátor: „Valamely tudomány csak 1517 esztendőhen kezdetöt, uy tudomány az. Az Luther es Calvinus tudománya akkor kezdetöt. Annakokajert az Luther es Calvinus tudománya uy tudomány.”²⁸ E fiktív állításokat eleinte gúnyos, kioktató hangon kezdi részekre szedni a prédikátor. Hiszen Calvin és Luther tudománya mindenben egyezik a Szentírással, es csak akkor új, ha új Mózes tudomány, amely az özönvíz után egynéhány ezer évvel irattatott meg. „Vegyötök eszötökben magatokat, hadgyatok el effele gyermekkösködest...”²⁹

Később egyre inkább felháborodik a prédikátor a jezsuiták szájába adott szillogizmus megalapozatlanságán, s végül fenyegetésbe csap át. Calvinus és Luther követöt „eretneköknek lelketök ismereti ellen kialtyatok... melyert... az itelet napjan... el-is veszitök jutalmatokat gyalazatosan, ha meg nem tertök.”³⁰

A szillogizmus cáfolása után IX. részben sorolja fel a prédikátor a „jezsuiták” és az „apostolok” tudománya közti lényeges eltéréseket. E rész felelgetös, ellenpontozó szerkezetü: „Az apostolok azt tanítják” — „A jezsuiták azt vallják”. Az apostolok tanítását mindig egy-egy bibliai locus igazolja, a jezsuitákét egy-egy Bellarmino idézet.³¹

A lényeges eltérések ismertetése után az előzőeket sokban átfedő újabb tizenegy pontban vitatja az Itinerarium most már a különbségek részleteit. Végül megfordítja az eredeti szillogizmust: „Valamely tudomány nyilván valo keppen ellenközik az... derék szent irással... uy emberi talalmány az... De az Iesuítak tudományanak ekkeppen vagyön dolga... annak okajert az Iesuítak tudománya uy, emberi talalmány es hamis tudomány.”³²

Ez után egy húsz pontból álló protestáns hitvallást állít szembe a prédikátor, amelynek végén újabb, részben önismétölt polemíára kerül sor.

Míndez az egész terjedelem egy negyedét foglalja el. A mű nagyobb részét két terjedelmes fejezet tölti ki: „Elö számlaltatnak hatalmas fejedelmek, urak es tudos emberek, kik Luther Marthon es Calvinus Janos elöt sok száz esztendőekkel éltenek: es azon tudomant vallottak, az minemüt vallot Luther es Calvinus.”³⁴ E rész több mint harminc középkori egyházi és világi személyiség életét és a protestáns telfogással egyező, vagy a felé mutató nézeteit ismerteti, — tehát 1517 elöt is sokan voltak abban a vallásban, mint Luther és Calvin.

„Christus urunk születése... után tizenöt száz esztendőökben, mind Luther es Calvinusig megh mutattatik az, hogy mint Christus urunk ő maga, az apostolok, azok utan valo apostoli ferfiak... minden tudos emberekkel... azon tudományban voltanak, az melyben az evangéliusok.”³⁵ Ez a fejezet minden „saeculumból” hosszan idéz olyan egyházi tanítókat, akik valamiben a protestánsokkal egyezően tanítottak, ezzel kívánja bizonyítani, hogy mindig voltak doktorai és tanítói az igaz eklézsiának.

Az utolsó lapokon újhól Pázmányt kéri válaszára a jezsuita növendék, részletesen kifejtve, hogy milyen vitatikai és módszertani követelményeket kell betartania ennek során.

III/2. Mind ebből egyes egyedül a Theocritus Presbyter Clavius álnév utalhat Alvinczi szerzőségére. Ebből ugyanis kis jóindulattal kihozható a következő anagramma: PRĚSHY-TER ALVI[N]CIUS. A keret két álnevének megfejtése különben a jövő feladata: pusztán antik irodalmi célzást rejtenek-e, vagy beszélő nevek? Mindenesetre az anagramma bizonytalan lehetősége alig értékelhető Alvinczi szerzősége szempontjából.

III/3. Az Itinerarium ajánlásából viszont arra lehet következtetni, hogy a mű szerzője és kiadója eselleg nem egy, hanem két személy, a magát közrebocsátónak nevező Theocritus Presbyternek ugyanis előbb el kellett olvasnia a könyvei között talált disputációt, hogy ítéletet tehessen róla. Arra lehet gondolni tehát, hogy munkájához valamilyen kész művet használt fel az Itinerarium közreadója!

III/4. A rejtőzködés ténye egyértelműen Alvinczi ellen szól. 1609-ben az *Őt szép levélre* adott *Feleletében* ómaga vádolta „nevevesztettséggel” Pázmányt: mert „lator tolvajhoz illik az nevek változtatasa”³⁶ Nehéz elképzelni, hogy ezek után Alvinczi maga büjki álnév mögé és Pázmányt ezt válaszában szó nélkül hagyja.

III/5. Az Itinerarium témája sem Pázmány és Alvinczi vitáihoz kapcsolódik, hanem teljes egészében a Pázmány és Magyarai közötti vitához kanyarodik vissza. Alvinczi 1614-ben *Tükör* című írásában különben is azt fogadta, „hogy ez-után többet veletek nem mocskolódom”,³⁷ úgy tűnik tehát, hogy a maga részéről lezártak tekintette a hitvitákat. Az Itinerariumon kívül nincs is nyoma, hogy folytatta volna.

III/6. Általános érv volt az eddigiekben Alvinczi szerzősége mellett, hogy a „szóllás formája”, az „írói modor” az övé. Azonban Alvinczi egyetlen más vallási vitáirátának szövegét sem ismerjük. Az ilyenféle érvelésnek tehát valójában nincs alapja. Van viszont egy hiteles tanúnk, aki a művek ismeretében nyilatkozott, és ez Pázmány. Ő a *Megrostálásban* így jellemzi Alvinczi stílusát: „... az te pajkos tréfákkal és ló faránál kohlott paraszt szidalmazásokkal feltetézett könyvedben egyéb nincsen, hanem (az mint te szóllasz) nádmézes jó illatú julépnél édesben folyó beszédek, és az szép szó alatt minden aloésnel keserű méreg, mely emberségből származott fezen böcsülletekkel egyetembe... nagy pompával és huborik módgyára felfűtt szókkal-való nyelveskedések minden írásid...”³⁸

Pázmány szavaiból következően Alvinczi valószínűleg hosszú hasonlatokkal teli, manierista stílusban írta *Feleletét*. Gyakori fogás volt kettőjük vitáiban egymás szitkainak visszafordítása, mint itt Pázmány teszi a julép hasonlattal”. Alvinczi szerint is „mind vissza kell érteni az Pázmány uram encómiuma...”³⁹

Az Itinerariumra azonban nem jellemző sem a szitkozódó-személyeskedő hangnem, sem a nyelvi ötletekkel, hasonlatokkal, egymás ötleteinek visszafordításával zsúfolt stílus. Viszont valamennyi felsorolt stílusjegy megtalálható például a *Defensio Querelarum Hungaricarum* (hn. 1620)⁴⁰ című latinnyelvű politikai röplapban, amelyet szintén Alvinczi művének tart a szakirodalom. Különösen Pázmány *Megrostálásának* nyelvi ötleteit fordítja vissza nagy számban a *Defensio* szerzője.

III/7. Van az Itinerarium nyelvének egy olyan jellegzetessége is, amely önmagában is cáfolja Alvinczi szerzőségének lehetőségét. Az egész mű végig igen erősen Ő-ző nyelvváltozatot használ, amint ez az eddigi idézetekből is kitűnhetett. Még a Pázmánytól vett, különben szó szerinti és eredetileg nem ő-ző idézeteket is ő-ző formákba transponálja! Elsősorban a suffixumokban és a suffixumok előtti szótagokban találunk ő-ző formákat. Az egész szövegnek mintegy feléből gyűjtöttük össze erre rendszeresen a példákat. Lássuk csupán az ábécé elejét:

„Benetöket (3előfordulás a szöveg felében), beszédöd (2), beszédödre, beszédöknek (2), beszédömre, böcstelembü, böcstelenül (3), böcsület, böcsületödnek, böcsületötök, bölcsességötök, bötü, bövölködik, czikkölt, cselekedök, cselekeszöl, cseleködet (4), cseleködetejert, cseleködeti, cseleködetire, cseleködetök (3), cseleködetüket, cseleködetötöket, cseleködetöknek, cseleködeteknek, cseleködetük, cseleködnessenek, cseleködheti, cseleködhetők, cseleködik, cseleköszi, cselekösöm, cselekösztök, cseleköttek (3), cseleköttek, cseleköttyökről, csöpüböl, dicseködnessel, eggesgökert, egyedöl (3), egyezöt (4), egyször, ekös, ekösseget, eleghödnek, eleggös, eletgetelöket, életök, életüket (2), életöknek, eletötök (2), eletötöknek, elevenökert, ellyetök, ellenetök ellenközestöket, ellenkezestökröl, ellenközik (2); ellenköznek (2), ellenköztenek (2), ellenvetesömnek, elmejök, elmejöket, elmelködik, elmelködgyel, embersegösen, emléközem, emlékezőti, emléközeter, emléközötöt, emléközetre, emléközik (2), stb., stb., stb.

Ez a jelenség mutat ugyan némi ingadozást, egyes szavak előfordulnak e-ző és ö-ző változatban is, az egész szövegre mégis a határozott és következetes ö-zés a jellemző, amely csak olyan fonetikai helyzetekben fordul elő, amikor ez nyelvjárási szempontból elképzelhető. Ennek alapján ki lehet zárni, hogy az ö-zés a rejtőzködés, szerepjátszás része volna.⁴¹

Nem tartozik feladataink közé, hogy nyelvjárástörténeti szempontból elemezzük és lokalizáljuk az Itinerariumban használt nyelvváltozatot, amnyit azonban kijelenthetünk, hogy Alvinczi más nyomtatott műveiben és levelezésében nyomát sem találjuk ilyenféle ö-zésnek. Alvinczi Enyeden született, itthon Váradon és Debrecenben tanult, később váradi, majd kassai prédikátor. Ifjúságában tehát ö-ző nyelvváltozatot aligha sajátíthatott el, abban biztonságban nem mozoghatott, legfeljebb a Kassára került szegedi származású magyar polgárokon keresztül érintkezhetett huzamosabb ideig ö-zve beszélő emberekkel.

Nem találkozzunk ö-zéssel a debreceni nyomda 1615–1617. évi más nyomtatványaiiban sem. Csupán Kecskeméti C. János *Harom esztendőös innepekre való praedicatio* (1615) című művében fordulnak elő ö-ző formák elszórtan, véletlenszerűen.⁴² Kecskeméti azonban bizonyítottan kecskeméti születésű. Nem ö-zik a debreceni nyomdász, Rheda Pál 1616-ban Rhédey Ferenchez írt előszava sem.⁴³ Bizonyosnak vehetjük tehát, hogy az ö-zés az Itinerarium szerzőjének vagy kibocsátójának nyelvhasználatát jellemzi. Alvinczi pedig nem ö-zött. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy valaki egy négyszázoldalas művön keresztül saját nyelvhasználatától idegen nyelvváltozatot használjon!

III/8. Nem vall Alvinczire az Itinerarium szerkesztése sem: „Az egész könyvbe pedig semmi rendet és methodust nem tart [az Itinerarium szerzője] részekre és caputokra nem osztja beszédét, tétováz mindenben, egybe szúr zavar mindeneket, és mint az majom... ugy ez-is az Alvinczirez írt levelek formáját akarván követni, majmoskodását czéggézi”⁴⁴ — írja róla Pázmány. A keret, az ellenpontoszó szerkesztés és az első részben egyre jobban felizzó indulat az Itinerarium első részét lendületes irodalmi alkotássá teszi, ám már itt is sok az önisméltló rész. A két terjedelmes záró fejezet pedig, bár a kronológiai rend e korban gyakran követett szerkesztési methodus, logikailag teljesen szétfolyó, követhetetlen a mai olvasó számára. Tipográfiai szempontból pedig valóban az egész szöveg lényegében tagolatlan, egyhemosódó.

Ezzel szemben Alvinczi *Felelete „patvarokra”*, Tükör című vitairata *nyalábokra* volt osztva.⁴⁵ Pázmány válaszaiból kitűnik, hogy e művek szigorú logikai rendjét, beosztását az ellenfél is méltányolta. Hozzátehetjük ehhez, hogy a szigorú logikai rend jellemzi a már említett *Defensio* című röpiratot is, és az arányos fegyelmezett szerkesztés Alvinczi Postilláit.⁴⁶ Egyetérthetünk hát Sik Sándorral az Itinerarium valóban nem illik az Alvinczi-művek sorába.

III/9. Pázmány előbb idézett véleményét érthette félre a szakirodalom. Pázmány azonban nem az állítja, hogy Alvinczi írta az Itinerariumot, hanem csupán azt, hogy a szerző az Alvinczihez írt leveleket majmolja. Pázmány válaszában további szövege is azt bizonyítja, hogy az érseknek nem voltak információi a vitairat szerzőjéről. Pedig, ha alapos oka lett volna Alvinczit gyanúba fogni, azt nyilván meg is tette volna.

III/10. Az Itinerarium Catholicum az irénizmus eszméinek hatását tükrözi. E németországi eredetű egyházpolitikai mozgalom a protestáns felekezetek hitbeli és tanításbeli egységét és szervezeti újraegyesítésének szükségességét hirdette. Magyarországon az irénikus mozgalom egyik kiemelkedő személyisége éppen Alvinczi volt. Őm éppen az irénicum egyik vitatott kérdésében, a lutheranus és kálvinista elnevezések használatában vall az Itinerarium következtelen, Alvincziéval ellenkező felfogást. Ezt a következtetlenséget Pázmány éles szemé azonnal észrevette és ki is használta: Az Itinerarius „először az lutherista és calvinista nevet ennihanyszor gyalázatos névnek mondgya... másodszor... az mely nevet az előt gyalázatosnak mondott vala, az után magára vészi.”⁴⁷ — s idézzük innét az Itinerariumot: „ezert adtak minden ok nélkül uy nevezetöt reank, mely szerint Lutheristaknak es Calvinistaknak neveznek bennünket. Mellyet mi nem banunk, de ezzel az meghatarozással az mennyiben, tudni illik azoknak az jambor doctoroknak iras szerint valo értelmeket javallyuk...”⁴⁸

Pázmány és Alvinczi már az 1613. évi országgyűlés alkalmából is vitába keveredett erről a kérdésről... Így emlékezett erre a kassai prédikátor 1625-ben a városi tanács előtt: „...az 1613. esztendői országgyűlésébe Pázmány Péter mostani érsek igen urgeálta az harmadik religiót is, hogy szabadosan folyjon mindenütt, mert Kassán úgymond két religio vagon, Luterana és Calviniana, azért méltó, hogy az Catholica is benne legyen Kassában... úgy dugtuk be szájukat, hogy csak egy igaz Biblica religio vagon itt.”⁴⁹ Alvinczi magatartását Kassa egyházjogi helyzete magyarázza. A város kegyúri joga a királyt illette. I. Ferdinánd pedig még 1558-ban a melanchthonianus jellegű *Confessio Pentapolitana* alapján engedélyezte itt a szabad vallásgyakorlatot.⁵⁰ E hitvallást kassai lelkészként Alvinczi is aláírta, hiszen a bevett formától való eltérés magával vonhatta volna Kassa vallásügyének felülvizsgálatát, a katolikusok újbóli beengedését, és-vagy a kálvinisták kitiltását. Ezért utasította vissza Alvinczi újra és újra a kassai német lelkészek ellene irányuló vádját: a kálvinizmust. Kizárt, hogy az 1613. évi vita után Alvinczi akárcsak elszólásból is vállalja a kálvinista nevet, ami ellen egész életében vaskövetkezetességgel küzdött, éppen a kassai magyar kálvinista gyülekezet érdekében.

III/11. Az Itinerarium szövege szinte semmit nem árul el szerzőjéről. Mégis akad benne egy fontos személyes adat: 1. „Töb effele ellenkező vallastokat es tanitastokat, Iesuita uram, ottan elő nem szamlalom, mivel más irasomból rövid nap affelöl minden hívek többet érhetnek.”⁵¹ — írja az apostolok és a jezsuiták vallását szembeállító rész végén. A jezsuiták 2. „ollyak, akkik... mind testi s mind lelki állapotokban, az egig magasztallyak... magokat, az mint ezt nem sok időre bizonyos irasommal az Magyar keresztényeknek kedvökert es eppületökert megmutatom,”⁵² 3. „Holot tudományotoknak az szentj irással valo ellenkező voltanak laistromat más irasomból rövid időn megh erthetők...”⁵³ 4. „Ezökkel egyetemben, ha gondolkodol Iesuita uram, szerszetitöknek alasztomban tilkon, es nyilván valo gonoszsgai felöl, sok féle gyalazatos beszedetökröl, es botrankoztato magatok viseleseröl, melyröl most magán, magán nem szöllok: holot más irasomból rövid időn megh erthetöd azt.” A margón mellette: „Liber de conatu et origine Jesuitarum.”⁵⁴

Az Itinerarium szerzőjének tehát készen vagy a megvalósuláshoz közel állt egy nagy-szabású műve a jezsuiták eredetéről és törekvéseiről, amely a jezsuiták „Szentírással ellenkező tudományának lajstromát” is tartalmazta. Ilyen munkát azonban Alvinczi Péter

nem jelentetett meg, s arra nézve sincs adat, hogy ilyet tervezett vagy kéziratban elkészített volna. Az ő esetében pedig aligha lett volna akadálya annak, hogy a fenti idézetekből láthatóan ezt a nagyon határozott, s a megvalósulásához már igen közel álló szándékát teljesülésbe ne vigye.

IV/ Ha nem Alvinczi írta az Itinerariumot, akkor ki lehet a szerzője? Határozott választ erre nem tudunk adni mégis sorra vesszük a legkézenfekvőbb lehetőségeket.

IV/1. Magyarai István nem adott választ Pázmány ellene írt művére, Nádasdi Ferenc felett elmondott halotti prédikációjából azonban tudjuk, hogy kéziratban elkészítette azt.⁵⁵ Kézenfekvő feltételezés volna, hogy az ő művét dolgozta át, és adta ki valaki. Elsősorban Pálházi Göncz Miklós Felső-Duna melléki evangélikus püspökre lehetne gondolni, aki Magyarai mellett rektor volt Sárovaron, s püspökként hivatali utódjának is számított. Az ő nyomtatott művei is erősen ö-znek. Ám az Itinerariumnak az Urvaacsoráról írt egyetlen mondata is kizárja annak lehetőségét, hogy evangélikus szerzőre gondoljunk: „Annak okajert [Krisztus] testi jelen voltával sem az Míseben, sem az keresztsegnek vízeben, sokkal inkább mindenütt nincsen jelen, hanem oly tavoly vagyon, mint az örök életnek helye az földtül.”⁵⁶

IV/2. Ám más kézirat is szolgálhatott az Itinerarium alapjául. David Pareus egy Alvinczi Péterhez címzett könyvajánlásában megírta Újfalvi Katona Imre életrajzát.⁵⁷ Ebben ismerteti kéziratban maradt műveit, köztük egy *Antipapismus* című öt részes magyar nyelvű munkát. Így ír ennek III. és IV. fejezetéről: „III Ex Catalogo testium veritatis evincit, omnibus saeculis extitisse aliquos viros pios, graves et doctos, qui dogmatibus ritibusque papisticis contradixerint. IV. In praecipuis fidei nostrae articulis demonstrat eandem Patrum fuisse doctrinam atque fidem, quae nostra est adversam vero papisticae.”⁵⁸ Amint láttuk az Itinerarium háromnegyed részét e témák tárgyalása tölti ki. E részek néhány Európa-szerre ismert, a protestáns egyházak történeli folytonosságát igazolni kívánó kézikönyvre támaszkodnak, köztük Flacius Illyricus munkájára, a *Catalogus testium veritatisra*, amelyre Pareus is megemlíti Újfalvi forrásaként.⁵⁹

Katona Pareus által említett másik műve a „De libero arbitrio contra theses Andreae Sarosii”⁶⁰ szintén elveszett. Ám az Itinerarium 259–276. lapján egy önállóan tűnő értekezés olvasható a szabad akaratról, amely stílusával, gondolatainak kimunkáltságával egyaránt kiemelkedik a különböző saeculumokból származó idézetek tengeréből. Az Itinerarium szerzője tehát különösen jártas volt a szabad akaratról szóló tanításban.

Újfalvi Katona Imre a Baranya megyei Oldujfaluban született, ö-ző nyelvjárású vidéken. Tájszólását élete végéig is megőrizhette.⁶¹

Mégsem lehet ő az Itinerarium szerzője, mivel 1610 októberében meghalt. Az Itinerarium végleges szövege pedig kétséget kizáróan 1615-ben keletkezett.⁶² Könnyen lehetséges azonban, hogy az ő hagyatékából származott az a jegyzetecske, amelyre az Itinerarium kiadója „könyvei között forogván akadt.” Újfalvi hagyatékának örököse lehetett éppen Alvinczi Péter is, aki Pareus életrajza szerint közeli barátságban állt Katonával, de lehetett bárki más is. Ám Katona példája bizonyítja, hogy nem Alvinczi volt az egyetlen, aki képes volt ilyen munka megalkotására.

IV/4. Egyetlen olyan kiadványról van tudomásunk a későbbiekben, amelyre jórészt ráillenek az Itinerarium ígéretei, s amelynek kézírata 1615-ben már valóban készen állt. Előszavának tanúsága szerint 1613-ban fordította magyarrá Kecskeméti Claudius János „Donatus Visartus” *Fides Jesu et Jesuitarum* című művét.⁶³ Ez valóban tartalmazza a jezsuiták „szentírással ellenkező” tanításait, bár a rend eredetéről, törekvéseiről nem ír, mégis az Itinerarium négy ígéretéből háromnak megfelel ez a munka, a negyedikkel pedig nem áll ellentétben. Ellenpontosító módszere pontosan azonos az Itinerarium egyik fejeze-

tének methodusával. Az egyes fejezeteken belül a katolikus álláspont a jezsuiták tudománya, a protestánsoké pedig a Jesus tudománya felirattal található. A jezsuiták tudományát főleg Canisius Catechizmusára és a Censura Coloniensisre való hivatkozások igazolják, e protestánst főleg a Bibliából és az egyházatyákból vett idézetek.⁶⁴ Az első és harmadik helyen idézett ígéretek pedig éppen az Itinerarium ellenpontosító részeinek végén állnak, ezek az ígéretek mintha kifejezetten a *Fidesre* utalnának.

Ennél is elgondolkodtatóbb, hogy Kecskeméti már 1613-ban erősen foglalkoztatta az Itinerarium problématicája: „Sok patvarkodások közöt, egy fő patvar nagyon, mellyel akarnak minket terhelni. Azt mondgyak ök, hogy mi köztünk csak egy igaz tanito sincsen, mert az mi tudomaniunknak eredetit csak [...] avagy 50 esztendeigh vihettiük fel, es így az mi evangeliumonk is csak 50 esztendő, mellyet az elöt 55 esztendővel el szakadvan az igaz Ecclesiától vettünk legyen be, ”⁶⁵

Kecskeméti nevét szülővárosáról Kecskemétről kapta, így anyanyelvjárása ö-ző volt. Igaz más műveiben csak szórványosan találkozunk ö-ző alakokkal, ám éppen az Itinerariumhoz időben nagyon közel eső *Fides*ben erőteljesebb ez a jelenség, megközelíti az Itinerariumét, sőt néhol úgy tűnik, hogy azonos az ottanival.

A Bodrogkeresztúron elhunyt Katona hagyatéka is könnyen kerülhetett Kecskemétihez, aki akkor a szomszédos Tokajban volt másodtelkész.

A Theocritus Presbyter Clavius álnév is épp oly könnyen vonatkozhat rá is, mint Alvinczire. Clavius= CLAV[D]IUS.

Mindaz azonban még nem bizonyítja kétséget kizáróan Kecskeméti szerzőségét, ám mint megoldási lehetőség, megfontolásra érdemes. Ez esetben dolgozhatott önállóan, vagy Újfalvi hagyatékát felhasználva.

V. Ki írta hát az Itinerarium Catholicumot? A fentiek után eléggé megalapozottan állíthatjuk, hogy nem Alvinczi Péter, az ő neve még kiadóként sem igen jöhet szóba. Úgy gondoljuk, amíg nem kerülnek elő ezzel az állítással ellentétes adatok, őt nem tekinthetjük szerzőnek.

Valójában nagyon széles azok köre, akik 1615 körül az Itinerarium megírására képesek lehettek. Itt nem volt helyünk ismertetni, de foglalkoztunk Pathai István, Szenci Csene Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János szerzőségének lehetőségével is, és számba jöhetnek kevésbé ismert szerzők is. Egyikük esetében sem találtunk kizáró okot, de a feltételezést megerősíteni se tudtuk. Egyedül Kecskeméti C. János esetében akadunk olyan körülményekre, amelyek az ő szerzősége mellett szólnak, ám kétséget kizáró bizonyító értékük ezeknek sincs, egy bizonytalan feltételezést azonban megengednek.

Negatív eredménnyel kell lezárunk tanulmányunkat, ugyanis nem megoldottunk, hanem éppen nyitottá tettünk egy eddig megoldottnak tekintett irodalomtörténeti kérdést.

JEGYZETEK

1. RMNy, 1104.
2. BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszében, 1766. 8.
3. Alvinczi kifejezése 1625. szept. 29.-i beszédében, in ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása*. Sajtó alá rendezte HELTAI János, Bp., 1989, 226. (A továbbiakban: ALVINCZI 1989)
4. RMNy, 980.
5. ALVINCZI Péter, *Egy pápista embertől küldetett öt levelekre való Felelet*, Debrecen 1609, RMNy 977. PÁZMÁNY Péter, *Alvinci Peternek feleletinek Meghrosztálása*, Pozsony 1609, RMNy 986 (A továbbiakban: *Felelet és Megrostálás*)
6. (PÁZMÁNY Péter): *Az calvinista predikátorok igyenes erkölcsü tekeletesseneknek tüköre*, Bécs 1614, RMNy 1060. ALVINCZI Péter, *Tükör*, Kassa? 1614?, RMNy 1064. PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter*, Pozsony 1614, RMNy, 1078. (A továbbiakban: *Az igazságnak győzedelme*.)
7. HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum I.*, Viennae, 1775, 26.
8. Például az Országos Széchényi Könyvtár első és az Akadémiai Könyvtár második példánya.
9. H. KISS Kálmán, *Alvinczi Péter, a kassai magyar pap*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1893, 539–541, 556–558, 574–575, 588–590. IMRE Sándor, *Alvinczi Péter, kassai magyar pap élete*, Hódmezővásárhely, 1898.
10. IMRE 1898, 45–49.
11. FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter élete és kora I–III*, Pest, 1868–1872, I. 141–146.
12. SÍK Sándor, *Pázmány az ember és az Irtó*, Bp., 1939, 133–136 és 151.
13. Vcsd össze: HORVÁTH Cyrill, *A régi magyar irodalom története*, Bp. 1899, 346–350.
14. BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., 1986, 190–191.
15. Bod Péter például nem tudja eldönteni igaz-e a szóbeszéd, hogy Alvinczi Pázmány és Pécsváradi Péter együtt tanultak Váradon, és Pázmány azért tért át katolikusnak, mivel külföldről hazajövet nem kapott ref. lelkesítő meghívást. Különbösen Alvinczi, mintegy tíz évvel Pázmány után tanult Váradon, Pécsváradi pedig 25–30 évvel később.
16. KOVÁCS Sándor Iván — KUI.CSÁR Péter, *Bethlen könyvtárának újabban előkerült darabja*, „MKSz”, 1969, 376–377., ismertette a kötetet és a bejegyzést.
17. PANTALEON, Heinrich, *Tabulae chronologicae*, Argentinae 1597. Bp. Református Ráday Gyűjtemény. Jelzete: „0 3810” A kötetet ismertette BENDA Kálmán, *Alvinczi Péter, kassai magyar prédikátor történeti följegyzései*, in A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, I. Bp., 1955, 5–26.
18. Például Alvinczi írása erősen felül hurkoló, az Itinerarium bejegyzéséé nem. A bejegyzés írója a „B” beüt egy vonalból, Alvinczi mindig kettőből alakítja ki. Alvinczi a J szárát mindig áthúzza középen, a bejegyzés nem. A bejegyzés nagy kezdőbetűinek szárai, mind túl vannak húzva a felső vonalon és kilógnak a betű hurkából is a P, B, D, R, F, betűk esetében egyaránt, Alvinczi írásában ilyenrel nem találkozunk. Stb., stb.
19. Jelzete: 8r. 451.

20. Jelzete: 8r. 782. Posszessor bejegyzései: „Sum Jacobj Zabolaj 1627”; „Adami Petri...1800”.
21. Jelzete: 8r. 31. „Posszessor bejegyzései: „Vajj Kata”; „ex Bibliotheca...Adami Teleki 1. 7bris anno 1793 cessit in partem Mariae Teleki de Szek.”
22. Jelzete: 8r. 23.
23. Rozsonday Marianne szóbeli közlése, akinek segítségét ez úton is köszönöm.
24. Csupán a Báthory Gábor fölött mondott halotti prédikáció kivétel, amely közvetlenül fejedelmi megrendelésre készült, és ezért Gyulafehérvárot nyomlatták. Vesd össze: RMNy 1406.
25. Az igazságnak győzedelme, in PÁZMÁNY Péter, *Összes Munkái*, V, 58. (A továbbiakban PPÖM) *A Lelkiörvösséget* (RMNy, 1065) mondja határozottan kassai nyomtatványnak, ennek előszavát írta a feltételezések szerint Alvinczi.
26. Itinerarium):(4a fol.
27. Uo. 9–11. Vesd össze: PPÖM I 26, 30, 41–42.
28. Uo. 21.
29. Uo. 30–31.
30. Uo. 37–38.
31. Uo. 39–43.
32. Uo. 74.
34. Az idézett címek a tartalomjegyzékben találhatóak. Uo. 3.
35. Uo., 3.
36. Idézi Pázmány Péter, in *Megrostálás*, PPÖM, II, 636.
37. Idézi Pázmány *Az igazságnak győzedelme*, PPÖM, V, 56.
38. *Megrostálás*. PPÖM II, 631.
39. Uo., 635.
40. RMK, II, 409; RMNy, App. 115.
41. Az Itinerarium ö-zésének megítéléséhez a Nyelvtudományi Intézetben Balogh Lajostól kaptam segítséget, amit ez úton is köszönök.
42. RMNy, 1083.
43. RMNy, 1109-ben Szenci Csene Péter Confessio fordítása előtt olvasható.
44. PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére*, Bécs, 1620, in PPÖM V., 276.
45. „Az te könyvednek részeit méltán nevezted patvaroknak”. in *Megrostálás*. PPÖM II 637. „...szólok, és rend szerént az te Nyalábidnak polyvás szalmáját az igazságnak aczél tükörével felperzselem...” in. *Az igazságnak győzedelme* PPÖM V. 56.
46. RMNy, 1566 és RMNy, 1583.
47. *Rövid felelet*, PPÖM, V, 277.
48. Itinerarium 91.
49. AI.VINCZI 1989, 223.
50. RMNy, 1053.
51. Itinerarium 43.
52. Uo. 57–58.
53. Uo. 71.
54. Uo. 155.
55. „...az minemü dolgokrol valo tanosagoc, vadnac ez praedicatiokban, azokrol, mas irasomba is vetekedesem vagyon Pazman Peter Iesuitaval, kinec ragalmazo irasara valo feleltem is keszen vagyon, czac költseg heival vagyoc meg...” RMNy 913, A111b – A1V_a fol.

56. Itinerarium 79–80.
57. ÚJFALVI KATONA Imre, *Tractatus de Patrum, Conciliorum, Traditionum autoritate*, Frankfurt 1611, RMK III 1095
58. RMK III 1095 **5_b–**6_a
59. A további legfontosabb források: BALAEUS, Johann, *Illustrium Maioris Britanniae scriptorum summarium*; WOLPHIUS, Johannes: *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarii XVI.*; FLACIUS, Illyricus — WIGAND, Johann — RICHTER, Matthaeus — FABER, Basilius, *Centuriae Magdeburgenses*. Valamennyinek számos kiadása ismert.
60. RMK, III, 1095 ** 5_b
61. Ahogyan a közeli Kó faluból származó Beythe István is megőrizte. Lásd: ABAFFY Erzsébet, *Beythe István nyelvéről*, Magyar Nyelv, 1954, 246–254.
62. Ugyanis a szöveg többször említi a Kalauzt: „amaz ti kedves Hophmesteretök, az ki előttetek hordozza az vesződelömrre mutato Kalahuzt.” Itinerarium 122, és 7., és 58. „Christus bizonyos időben ez előt 1615 esztendővel...születtetött...” Itinerarium 78. Az 1609-ben megjelent *Nagy Calvinus hiszekegyistene* című Pázmány-núvet pedig ez előtt 6 esztendővel megjelent könyvnek mondja, 74–75.
63. Kecskeméti munkájának keletkezési körülményeiről, tartalmáról igen plasztikus képet nyújt VÁSÁRHELYI Judit, *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1981, Bp. 1983, 253–271.
65. RMNy 1171,)( )(2_a fol.

János Heltai:

WER IST DER AUTOR DES ITINERARIUM CATHOLICUM?

Den berühmtesten Glaubensstreit am Anfang des 17-en Jahrhunderts hatten der Jesuit Péter Pázmány -später Erzbischof in Esztergom- und Péter Alvinczi -früher Hofgeistlicher von Bocskay- geführt. Die Religionskampfschriften von Alvinczi sind aber bis auf eine verloren gegangen. Diese eine, die sich erhalten konnte, ist 1616 in Debrecen - aber ohne den Namen des Verfassers des Itinerarium Catholicum- erschienen.

Die vorliegende Studie will beweisen, daß selbst diese Debattenschrift nicht von Péter Alvinczi verfaßt worden ist. Ihre wichtigsten Argumente dafür: 1. Einige von denjenigen Argumenten, durch welche das Itinerarium Alvinczi zugeschrieben worden ist, beruhen auf einem Mißverstehen von einer Aussage Pázmánys, andere davon sind erst 150 Jahre nach dem Tode Alvinczis entstanden. 2. In dem in der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften aufbewahrten Exemplar des Itinerarium ist eine Widmung des Verfassers an Gábor Bethlen zu lesen. Diese Handschrift ist aber mit anderen Autographen Alvinczis nicht identisch. 3. Das Itinerarium ist in einem anderen Dialekt geschrieben worden als die anderen bekannten Schriften und Briefe Alvinczis. 4. Das Itinerarium bringt Argumente gegen die katholischen Lehren im Namen der Einheit der Protestanten, aber die Schriften Alvinczis und die unseren Verfassers vertreten gerade über diese Einheit andere Ansichten.

Die Studie versucht, die Person des Verfassers zu identifizieren. Sie nimmt an, Kecskeméti Sánta János, der Prediger aus Homonna mag es gewesen sein, der zu seinem Itinerarium Antipapius eine heute bereits unbekannte Handschrift von Ujfalvi Katona Imre verwendet hatte. Diese Thesen bedürfen aber noch weiterer Beweisführungen. Schlußfolgerungen: Die Debatten zwischen Pázmány und Alvinczi können heute noch auf Grund der Schriften Pázmánys behandelt werden.

PÁZMÁNY, SZÁNTÓ, BELLARMINO

A Pázmány Péter életrajzára vonatkozó kutatásoknak a legrégebbi időtől kezdve mindmáig fennálló és figyelmet érdemlő kérdése: milyen viszonyban volt az első magyar jezsuita, a szenvedélyes hittérítő Szántó István és a fiatal Pázmány? Vajon a bihari nemesnek, a református Pázmány Miklósnak „igen jó természetű fiát”,¹ a kolozsvári gimnáziumi tanulót érte-e valamilyen hatás az akkor már javakorabeli hittérítő részéről? Vajon Pázmány Péter neveltetésében, szellemi fejlődésében, esetleg katolizálásában volt-e része a Jézuslársaság első magyarországi apostolának?

Fraknói még úgy tudta, hogy Szántó tanára volt Pázmánynak Kolozsvárott, noha erről semmi közelebbi adatot nem közölt.² Sik Sándor már óvatosabban fogalmazott s csak Szántó hittérítői tevékenységét említette meg úgy, mint ami hatással lehetett a kicsiny katolikus közösségre s benne a gyermek Pázmányra is Váradon.³ A bizonytalan adatokat és véleményeket mindeddig egyedül Öry Miklós vizsgálta részletesen, ő tisztázta, hogy Szántó nem lehetett tanára Pázmánynak s katolizálásában sem valószínű, hogy jelentős szerepet játszott volna.⁴ Azt azonban ő is hozzáteszi, hogy ha közvetlen pedagógiai hatásról nem is beszélhetünk, „annál inkább volt hatással hivatására és későbbi működésére ez a szenvedélyes misszionárius”.⁵

Öry Miklósnak e hipotétikus megállapítása kézenfekvő kiindulópontot kínál jelen témánkhoz, noha az említett hatás illusztrálására könyve további részében nem találunk adatokat. Arra viszont utalt, hogy később Bécsben is találkozniuk kellett, hiszen Pázmány 1590-től, Szántó pedig a rákövetkező évtől volt a bécsi rendház lakója, e második huzamosabb együttlétük esetleges hatásának lehetőségét azonban nem vetette fel. Mi úgy látjuk, érdemes Pázmány és Szántó közös bécsi éveit ilyen szempontból áttekinteni, hiszen kapcsolatuknak a császárváros ugyanolyan fontos színtere lehetett, mint korábban Kolozsvár. Annál is inkább így van ez, mert erre az időre, a 90-es évek elejére esik Szántó életének egyik igen sajtáságos eseménye: teológiai vitája Roberto Bellarminoval. S vajon feltehető-e, hogy a vele egy fedél alatt lakó II. éves bölcelethallgató ne tudott volna e nagy port felkavaró eseményről?

A bécsi rendházban

1591 decemberében a bécsi jezsuita kollégiumnak mintegy félszáz lakója volt.⁶ Ha ebből leszámítjuk a segítőtestvéreket és a noviciusokat, 30 fő marad, ebben a közösségben tanárok (professzorok és magiszterek), valamint növendékek (a teológiai és filozófiai kurzusok hallgatói) egyaránt megtalálhatók voltak. Az *Am Hof* terén álló kollégium rektori tisztségét ekkor (1590–94 között) *Georg Scherer* töltötte be, az ő hatásával is számolnunk kell, ha a fiatal Pázmány szellemi fejlődését vesszük szemügyre. A tirol-i származású Scherert az egyháztörténetírás „a legjelentősebb osztrák jezsuiták egyikeként” tartja számon, joggal, hiszen rektorsága mellett udvari szónok is volt, s mind a Stephansdomban, mind a Burg kápolnájában prédikált. Egy római vizitátor még 1570-ben így jellemezte: „... er ist ein sehr guter Prediger, sehr tugendhaft, ohne falsch und sehr freundlich ... Sein Amt als Prediger versieht er sehr gut und viele Jahre hat er dies in Wien unter grossem Zulauf getan. Er ist ein Engel”.⁷ Később azt is feljegyezték róla, hogy előljáróként túl sokat követel beosztottjaitól, azok olykor panaszt is tettek ezért ellene. Annál nagyobb elismerés övezte

frói tevékenységét: több mint harminc német nyelvű protestánsellenes vitairatot adott ki, két évtizedes prédikátori működésének eredményét pedig vaskos kötetekben adta közre.⁸ Szónoklatait Pázmány is gyakran hallhatta, retorikai elvek és módszerek tekintetében sokat tanulhatott tőle. Az osztrák jezsuita 1603-ban megjelent kötetének bevezetése részletesen taglalja a prédikálás szabályait „Etlische Christliche Regeln für die Prediger” címmel, s ezek a regulák sok tekintetben egyeznek Pázmány beszédeggyűjteményének bevezetésével, minderről korábban már részletesen is szőttünk.

A rendház lakói között – az 1591-es katalógus szerint – Pázmányon kívül négy magyar tartózkodott. Régi ismerőse, *I. Ieszi János* páter, aki korábban egy évtizeden át az erdélyi fejedelmi udvar hitszónoka volt, akkor már ágyban fekvő beteg („decumbit aegrotus”), de az erdélyi papnövendékeket így is hasznos tanácsokkal látta el, egyengette studiumaik útját. Pázmány két tanuló társával, *Dobokay Sándorral* és *Kabos Istvánnal* a filozófiai kurzus II. évfolyamát (physica) hallgatta az 1591/92-es tanévben. Ekkor érkezett ide Szántó István, aki mögött immár közel egy évtizedes – jórészt erdélyi – missziós gyakorlat állott ekkor. A Jézustársaságnak a fejedelemségből 1588-ban történt kiutasítását követően Vág-sellyén és Znióvárálján tartózkodott, ő volt a környék magyar hitszónoka. Fanatikus patriotizmusa és szenvedélyes katolicizmusa közismert a szakirodalomban. Arról viszont még kevés szó esett, hogy merev ortodoxiája gyakran ott is „eretnekséget” vagy protestánszimpátiát érzékelt, ahol ennek nyoma sem volt. 1589-ben pl. Kutassy János esztergomi érseknek szóló levelében többek között azt fejtegette, hogy a nemrég elhunyt Telegdi Miklós prédikációskötetében is akadnak eretnekgyanús tételek („hereses et suspectas propositiones”), bár kétségtelen – teszi hozzá – hogy egészében igaz katolikus műről van szó.¹⁰

Nem sokkal ezután Szántó Bellarminóval is vitába keveredett. Eddig erről a különös teológiai disputáról mindössze egyetlen kutató szőtt, Thomas Löhr, aki Szántóról rajzolt portréjában ismertette a vita menetét.¹¹ Az alábbiakban erre, valamint Lukács László forráskiadására támaszkodva foglaljuk össze ellentéteik lényegét.

Vita Bellarminóval

A hitvitázók fejedelmének nevezett olasz jezsuita háromkötetes hitvédelmi szintéziséből (Disputationes de controversiis Fidei) az első kötet 1586-ban, a második 1588-ban jelent meg, s Európa-szerte nagy sikert aratott a katolikus teológusok körében. Ezzel szemben Szántó 1591. júl. 27-én Sellyén keltezett levelében egészen más véleményt fejtett ki Claudio Acquaviva rendi generálisnak.¹² Szerinte Bellarmino műve több kárt okoz a római egyháznak, mint hasznot, mert az eretnekek kezéből nemhogy kicsavarná a fegyvert, de még inkább megerősíti őket. A lutheránusok és kálvinisták jobban összefoglalva találják meg érveiket ebben a műben, mint saját doktoraik írásaiban. Egyes helyeken a katolikus érvelés erőtlen, mert ritkán épp Bellarmino irányítja rá a katolikus felfogás gyenge pontjaira a figyelmet, ez pedig hitvita esetén megengedhetetlen. Végül Szántó arra a következtetésre jut, hogy a könyvet alapos lektorálásnak kellene alávetni s csak a hibák kijavítása után kellene használni.

A Jézustársaság generálisa nagy meglepetéssel olvasta az éles kritikát. „De Controversiis P. Bellarmini valde mirati sumus quod scribebat, cum ubique longe aliud de illis iudicium esse constet” – írta Szántónak szóló válaszelevelében.¹³ Egyben kéri is őt, hogy a korrigálandónak vélt helyeket írja össze, küldje meg, hogy az esetleges újabb kiadásban fel lehessen használni észrevételeit. Ugyanakkor gratulál is a magyar jezsuitának a missziós tevékenységben elért sikereihez és eredményeihez.

Szántó röviddel e levél kézhezvétele után érkezett Bécsbe. Bevallotta az a célja, hogy az egy évtizedes fárasztó erdélyi és magyarországi térítómunka után most három-négy évet nyugalomban töltsön, s emellett régi irodalmi terveit is valóra váltsa. A hangsúly ez utóbbin lehetett, miként arra Thomas Löhr is utalt.¹⁴ A császárvárosból Szántó 1591. december 4-én írt Acquavivának, beszámolt terveiről s mellékelten megküldte 24 pontból álló cenzúráját a *De Controversiis* I. kötetéhez kapcsolódva.¹⁵ Ennek másolatát egyébként magának Bellarminónak is elküldte.

A megcenzúrázott tételekről teológiai nézőpontból Löhr említett tanulmánya adott megbízható áttekintést. Kitűnik ebből, hogy nagyjából három típusba sorolhatók Szántó kifogásai. Az első típust azok a pontok alkotják, amelyek egyes kifejezéseket tartanak helytelennek vagy nem kellően árnyaltak (pl. 4. pont: a *templum* és *basilica* fogalmának világosan el kellene különülnie; 12. pont: az *imago* és *idolum* fogalmak használatát ugyancsak kifogásolja Szántó; stb.).

A második csoportba azok sorolhatók, amelyek – Szántó szerint – önellentmondást tartalmaznak (pl. a püspökválasztásról szóló bellarminói interpretációt a 8. és 9. pont kifogásolja, de az 1., 2., 8–10., 14., 16., 19. és 21. számú cenzúrapontok is ide tartoznak). Mintha a magyar jezsuitát különösen – olykor erősen túlzott mértékben is – az nyugatalánitaná, hogy a katolikus álláspont támadhatóvá válik, úgy tűnik, a legkisebb – vélt vagy valós – logikátlanságot is kiküszöbölve szerette volna látni a nagy hitvédelmi szintézisből. Ezt erősíti meg kifogásainak harmadik csoportja is, amely egyes bellarminói helyeket kifejtetlennek (*inextricabilis*) lát, s ezeken a helyeken bővebb előadást tartana indokoltnak. Ilyen hely többek között az újonnan választott pápa hatalmáról szóló magyarázat, itt szerinte nem világos, hogy annak hatalma Krisztustól vagy az Egyháztól származik-e, s hol van ez a hatalom „*sede vacante*” esetében. Erre a kérdésre irányul cenzúrájának 17. pontja.

Bellarmino 1591. december 27-én Acquavivának írott levelében reagált első ízben a támadásra.¹⁶ Nem titkolta, hogy ez nagyon rosszul esett neki, annál is inkább, mivel rendtársa részéről érte. A kifogásokkal nem ért egyet, véleménye szerint azok már csak azért sem lehetnek jogosak, mert más tekintélyes cenzorok, a *Collegio Romano* professzorai, a Szántó által megjelölt helyek ellen semmiféle ellenvetést nem tettek. Közöttük volt *Emmanuel di Sá*, *Gasparro Gonsalves* és *Agostino Giustiniani*, akik a legtekintélyesebb jezsuiták közé számítottak, az ő elismerő véleményük ellenében nem hiszi, hogy Szántónak igazra lehet. Műve hírének viszont semmiképpen nem használ, ha Bécsből ilyen kétkedő vélemény terjed el róla. Másúnnen sokkal több az elismerés, Hollandiából és Franciaországból több katolizálásra érkező hír, olyanokról, amelyek kétségkívül a mű hatására jöttek létre.

Acquaviva 1592. január 4-én válaszolt Bellarminónak. Igyekezett őt megnyugtatni és nagy érdeklődéssel várt munkájának folytatására biztatni. Szerinte senmi esetre sem akarta a magyar jezsuita a nagy hitvédelmi szintézis hitelét rontani, a mindenféle megbízás nélküli cenzúrázás Szántó túlzott buzgóságából fakad. Bellarmino első válaszlevelében (jan. 9.) ismét hangot adott megbántottságának, s ígerte a részletesebb választ. Második levelében (jan. 28.) azután tüzetesen foglalkozott Szántó megjegyzéseivel. Szerinte jónéhány pont megtakarítható lett volna, ha kritikusa pontosan utánanézett volna az általa idézett locu-soknak. Tucatnyi kisebb-nagyobb tévedést vagy felületességet olvas Szántó fejére, bár azt elismeri, hogy rendtársának talán nem jutott Bécsben a kezébe a megfelelő legújabb szakirodalom. Némelyik pontatlanságot viszont olyan nyomósnak érzi, hogy a Szentszéknek is jelentené, ha nem bizna egyébként Szántó jószándékában, s abban, hogy a Jézustársaságon belül az ügy végül is kielégítő módon rendezhető.

Nem véletlen, hogy Bellarmino alig három hét alatt elkészült megíradott formuláinak védelmével. Nem kellett mást tennie, mint művének egyéb helyeiről összekeresni a szóban forgó tételek részletezőbb, árnyaltabb megfogalmazásait s ilyenformán nagyobb összefüggésekbe helyezve megvilágítani azokat. Ugy látjuk, Szántó szinte lexikonszerűen próbálta használni a Disputationes köteteit, s a kiragadott részletek valóban nem adtak – nem is adhattak – mindenben kielégítő választ, hiszen nem ilyen célra készültek, hanem szorosan egymásra épülve, összességükben alkottak szintézist. Szántó viszont a kétségekkel küzdő olvasó szemével vizsgálódott, gyors és meggyőző válaszokat keresett, s ha ilyet nem talált, rosszállását fejezte ki.

Bellarmino válaszával az ügy nyugvópontra jutott, nincs róla tudomásunk, hogy Szántó még ezek után is folytatta volna a vitát. Valószínűleg sokkal jobban lekötötték őt Bécsben is a tanári, prédikatori, lelkipázkodói teendők, mintsem hogy a nagy elmélyülést kívánó teológiai disputát tovább kívánta volna vinni. Az 1592. évi ausztriai rendtartományi évkönyv kiterjedt magyarországi működéséről számolt be, amelyet főként Pozsony környékén folytatott. Többek között ezt olvassuk róla: „Confirmavit catholicos, eosque verbi divini pavit alimento. Sacramenta tum baptisimi, tum paenitentiae in primis et Eucharistiae administravit. Conciones habuit in praecipuis Hungariae civitatibus atque adeo in ipso comitourum loco per duos integros menses tanta sum hominum frequentia, applausu et multorum, praecipue bonorum congratulatione et laetitia ut non solum episcopi, praepositi variarum ecclesiarum et praelati qui ad comitia convenerant, barones, regis consilarii, regni iudices, plurimi nobiles viri et foeminae cum libenter audierint et avide, sed etiam tum lutherani tum calviniani verbi buccinatores, veritatis lumine victi ea quae ab ipso dicebantur, non ausi sint improbare. Sex principes viros ut haeresim detestati catholicae fidei subscriberent adduxit”.¹⁷

Minden bizonnyal e kiterjedt térítőtevékenység kötötte le energijait oly mértékben, hogy irodalmi terveit végül is nem tudta megvalósítani. Pedig egy évtizedes bécsi tartózkodása mind időt, mind könyvtári viszonyait tekintve alkalmas lett volna erre. Nincs rá adat, hogy az őt Beregszászi Péter és Thurneonymus Mátyás részéről ért támadásra válaszolt volna, noha vitapartnerei őt név szerint is kipellengézték.¹⁸

Bellarmino vagy Szántó?

Az elmondottakból eléggé világosan kirajzolódnak azok a különbözőségeek, amelyek az olasz és a magyar jezsuitát elválasztották egymástól. Ezek már csak azért is figyelemre méltóak, mert azonos életkoruk s azonos római rendi kiképzésük alapján felfogásukat egymáshoz sokkal közelebbállónak vélhetnénk.

Bellarmino 1570–76 között Löwenben, majd 1576-tól a Collegio Romanóban tanított kontroverzteológiát. Mindkét helyen gazdag könyvtári bázis állott rendelkezésére ahhoz, hogy mind a katolikus, mind a protestáns teológia legújabb eredményeit megismerje. Tudós egyénisége a skolasztikus teológia teoretikus világában érezte magát elsősorban otthon, viszont a protestánsokkal való személyes érintkezésben kevés része volt s a hitviták gyakorlati alkalmazásában és pszichológiájában sem állottak rendelkezésére tapasztalatok.

Ezzel szemben Szántó egy teljes évtizedet töltött már el ekkorra a gyakorlati térítőmunkában és hitvitázásban, méghozzá igen nehéz körülmények között. Erdélyben a katolicizmus szerény kisebbséget képviselt a protestánsokkal szemben, a négy „recepta religio” rendszerében csak egyike volt az engedélyezett fekezeteknek. Még a katolikus fejedelem, Báthory István idejében sem táplálhatótt vérmes reményeket a fejedelemségbeli lakosság többségének megnyerésére, István király halála után pedig még a korábbi csekély remé-

nyek is füstbe mentek. Szántó tehát defenzív pozícióban, nehéz és bizonytalan politikai körülmények között működött, állandóan ellentétei támadtak még lengyel rendtársaival is, fanatizmusa sok nyugtalanságot okozott környezetében. Nyilvánvaló, hogy más tapasztalatok jutottak neki osztályrészüli, mint a könyvtárak csendjében, katolikus központokban dolgozó Bellarminónak, érthető, hogy nézőpontjuk is eltérővé alakult.

Kissé egyszerűsítve a jellemzést, azt mondhatnánk: az olasz jezsuita az elméleti teológia, Szántó pedig a térítői gyakorlat oldaláról szemlélte a reformáció által vitatott téziseket. Szántó teljes egyértelműséget, abszolút világosságot, didaktikus előadásmódot kívánt volna egy hitvitázó szintézistől, olyat amely a gyakorlatban is felhasználható. Olyat, amely nem elgondolkodtat, töprengésre készítet, hanem amely meggyőzi, rövid úton eligazítja az olvasót. A Possevino által „opus absolutissimum”-nak titulált mű viszont elsősorban a teológia tudományának szempontjait tartotta szem előtt, a különböző felekezeti álláspontok rendszeres áttekintésének módszerével élt, a tételek kifejtésében inkább a hosszabb utat választotta, az elágazásokat és zsákutcákat is figyelembe vette, hogy lezárhassa őket. Szinte kötelességének érezte tudományos szempontból, hogy végigjárja a tárgyalt részletek útvesztőit, természetesen csak azért, hogy végül teljes bizonyossággal szögezhesse le a katolikus álláspontot. Dialógusban, párbeszéd során akarta tételeit érvényre juttatni, míg ezzel szemben Szántó számára csak a végcél s a győzelem volt fontos, a diadal szenvedélyes kívánalma, a saját igazába vetett fanatikus hit kioltotta benne azt a türelmet, amelyet a teológiai distinkciók hajszálpontos vizsgálata egyébként megkövetelt volna. Így érthető, hogy Bellarmino módszere nem nyerte meg tetszését.

Kérdés most már: melyikőjük volt a fiatal Pázmányra inkább hatással, melyik egyéniség s melyik módszer hatott erősebben formáló, példaadó erővel reá?

Úgy véljük, Pázmány későbbi térítői és hitvitázói sikereinek egyik összetevője épp abban rejlik, hogy mindkettőjük példájából és módszeréből tanult, de egyiküket sem másolta. Tudott nagyon didaktikus is lenni, tudott áttekinthetően és tömören kifejteni elvont, bonyolult teológiai tételeket, miként azt prédikációi tanúsítják. S ha nem is Szántó hevességével, de ő is többször írt a magyarság érdekeiről, a régebben erős, most pedig széthullott, megcsontosult Magyarországról. A Szántó által képviselt jezsuita patriotizmus vonalába jól beilleszthetők ilyen megjegyzései és nézetei.¹⁹

De tudott Pázmány a bellarminói teológiai szubtilitások nyelvén is szólni, az árnyalt és óvatos megfogalmazásokra szükségszerűen sokkal fogékonyabbnak kellett lennie, mint Szántónak. Nem csak tehetsége miatt, hanem mert az ő római tanulmányi éveinek végén – a 16. század fordulója körül – zajlott le a molinizmus-tomizmus kegyelemtani vitája, amely a Jézustársaság (s egyben a katolikus teológia) egyik legkényesebb elméleti kérdésévé vált. Tudjuk, hogy Grácban Pázmányt is épp kegyelemtani tételei miatt cenzúrázták meg, s a vezető jezsuita teológusok közül ez többekkel is előfordult.²⁰ Bellarmino mind a kegyelemvitában, mind pedig a *Ratio studiorum* 1599-es átdolgozásában fontos szerepet játszott, Pázmánynak ezekre fokozottan figyelnie kellett. Grácban leadott teológiai anyagát elemezve Szabó Ferenc meggyőzően mutatta ki, hogy a Szent Ágoston és Molina tanait ötvöző kongruista felfogást követte, ezt pedig jórészt Bellarminótól (és Suarezitól) vette át a magyar jezsuita.²¹

Az igen kiélesedő kegyelemtani vita Pázmány gráci előadásainak kiformalódásához, a tételek árnyalt megfogalmazásához döntő mértékben hozzájárult. A gráci évek tanulságai nélkül hitvitázó reimekművei sem jöhettek volna létre, s a belőlük kinövő *Kalauz* sem válhatott volna a magyar nyelvű teológiai eszmélkedés barokk kori csúcsteljesítményévé. „Nem szolgáljak, egyezőjök vagyok a régieknek” – írta az általa idézett írókról.²² Ez elmondható a Szántóhoz és Bellarminóhoz fűződő viszonyáról is: mindkettőjük szellemi

örökségéből merített, de egyiküket sem utánozta, így vált szuverén egyéniséggé mind térítői-egyházkormányzói, mind pedagógiai tevékenységében.

JEGYZETEK

1. Thomas SAILLY brüsszeli származású jezsuita, Antonio POSSEVINO útítársa írta Rómába küldött jelentésében 1583. szept. 4-én: „Nobili qui aderat persuadet ut filium optimae indolis eodem ad nostras instituendum mittat”. *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, vol. II (1580–1586), Romae, 1976, 536. (A továbbiakban: MAII).
2. FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, 1868, 8.
3. SIK Sándor, *Pázmány Péter, az ember és az író*, Bp. 1939, 13–14.
4. ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 33–34.
5. *Uo.* 35.
6. *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, vol. I (1551–1600), coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, 1978, 517–518.
7. Ernst TOMÉK, *Kirchengeschichte Österreichs*, Bd. II, Innsbruck-Wien, 1949, 401.
8. BACKER-SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, Bruxelles-Paris, 1892, vol. VII, 746–765; Werner WELZIG, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, Wien, 1984, nr. 8, 10, 11; Paul MÜLLER, *Ein Prediger wider die Zeit (Georg Scherer)*, Wien-Leipzig, 1933; Josef WODKA, *Kirche in Österreich. Wegweiser durch ihre Geschichte*, Wien, 1959; Bernhard DUIR, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*, Bd. I, Freiburg, 1907, 298–320.
9. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép (Pázmány Péter prédikációi)*, Bp. 1979, 163 (*Humanizmus és reformáció*, 8.), valamint *La predicazione: uno dei generi principali della letteratura barocca dell'Europa centrale, in Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 287–305.
10. MAII, vol. III (1981), 390.
11. Thomas LŐHR, *P. Stephan Szántó S.I. und die Theologie*, in „Korrespondenzblatt für die Alumnen des Collegium Germanicum Hungaricum” (Roma), 1986, Nr. 1, 27–58.
12. MAII, vol. III, 652.
13. MAII, vol. III, 677.
14. LŐHR, i.m. 44.
15. MAII, vol. III, 708.
16. LŐHR, i.m. 44.
17. MAII, vol. III, 857–858.

18. *De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta ... a Petro Berexasio, Vardiensis Ecclesiae in Ungaria Ministro et a Mathia Thoraconymo, Patacinensis Gymnasii Rectore*, edita cura Joh. Jac. Grynacii, Basileae, 1587. Ez a gyűjteményes kötet a két református teológus számos munkáját tartalmazza, ezek egy része filippista beállítottságú, más részük katolikusellenes, így e kötet jól példázza a sárospataki református egyház kétfrontos hitvitáját. Erről részletesebben szól MAKKAI László, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Bp. 1981, 32–33; ÖTVÖS Péter, *Thoraconymus Mátyás*, in „Acta Historiae Litterarum Hungaricarum”, tomus X–XI, Szeged, 1971, 34.
19. BENDA Kálmán utószava a *J. Argenti iratai (1603–1623)* c. kötethez, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 7. kötet, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1983, 224–225. Itt esik szó arról, hogy Szántó leveleiben, jelentéseiben „kifejezést kap egy ízig-vérig patrióta jezsuita szemlélet”.
20. ÓRY Miklós, *Pázmány kegyelemvitája a gráci egyetemen*, in *Pázmány Péter emlékezete*, Róma, 1987, 9–98; SZABÓ Ferenc, *Pázmány hitetlenzése a grazi De Fide-aktákban*, uo. főként 155–165.
21. SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány (A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében)*, Róma, 1990, 267–283.
22. *Pázmány Péter összes munkái*, VI. kötet, kiad. és bev. KANYORSZKY György, Bp. 1903, XXIII.

István Bitskey

PÁZMÁNY, SZÁNTÓ, BELLARMINO

In der Pázmány-Biographie und in der Pázmány-Forschung tauchte die Frage schon mehrmals auf: wer war sein Vorbild, wer übte eine bedeutsame Wirkung auf die Entwicklung seiner literarischen und missionären Tätigkeit aus? In der Fachliteratur wurde mehrmals der Name des ersten ungarischen Jesuiten erwähnt, die Verbindung zwischen István Szántó und Peter Pázmány wurde aber philologisch nicht dokumentiert. Nach der Meinung des Verfassers ist es sehr wahrscheinlich, dass die beiden ungarischen Jesuiten schon in Wien im Jahre 1591 in einer engen Beziehung zueinander standen. So Szántó, als auch Pázmány wohnten 1591–1593 im Kolleg der „Gesellschaft Jesu” in Wien, und eben zu dieser Zeit schrieb Szántó eine scharfe Kritik gegen das Werk von Roberto Bellarmino (*Disputationes de controversiis Fidei*). Mit Recht kann man voraussetzen, dass Pázmány über diese berühmte Disputation gewusst hatte und gut informiert wurde. Daraus folgt, dass die Methoden beider Polemiker vor ihm bekannt waren, und die Entwicklung seiner Theologiekenntnisse dadurch beeinflusst worden sind. Es scheint aber, er folgte weder der kämpferisch-polemischen Richtung Szántós, noch der rein theoretischen Haltung Bellarminos, sondern er lernte von beiden Theologen und vereinigte die besten Züge ihrer polemischen Methoden. Szántó, der Seelsorger hatte bei der Beurteilung des Werkes von Bellarmino völlig andere Leser- und Hörerschichten vor Augen, als der Theologieprofessor des Collegio Romano, so erklärt sich die Abweichung in der Meinung beider Theologen.

ZRÍNYI ÉS GUNDULIC

1.

Németh László, 1940-ben, a *Kisebbségben* kötetében együttesen is közreadott, méltán híres délszláv irodalmi tárgyú esszéinek egyikében (*Ilid a Dráván* volt a címe) – egyebek között – a következőket írta: „Tudós klasszikusunk, Arany János, gondos tanulmányban vont párhuzamot Tasso Jeruzsáleme és Zrínyi Szigeti veszedelme közt. Hátravan még egy hasonló súlyú tanulmány: Zrínyi és a horvát irodalom viszonyáról. S itt nem lesz elég csak Gundulityot szemügyre venni. A húsz évvel fiatalabb Zrínyi biztosan ismerte őt, pásztor énekeiben ott van a Dubravka visszhangja, mindketten Tasso-tanítványok, Gundulity is egy csaknem kortárs eseményről, Oszmán 1621-i lengyel hadjáratáról írja époszát, mint Zrínyi dédapjáról – a téma azonban más. A horvát legyek két oldalán élnek ők, Gundulity az édes, védett Adriain, Zrínyi az északi szelektől és török hadaktól átsivítottan. Nyelvében és ábrázolásában van valami zord igazság, mely már az egykorú magyar költészetben is (a lányharokk Gyöngyösi kortársa) visszaütés. Verselése is olyan középkori sajátságokat őriz, amelyek az akkori magyar költészetből kihaltak. Lehetett ez délszláv hatás? Műköltőké vagy guszlároké?”¹

A délszláv-magyar kapcsolattörténeti kutatás ösztönzését célzó problémafelvetés máig sem veszítette el aktualitását. Igaz, 1946-ban készült Magyarországon egy Gundulic-tanulmány, az Angyal Endréé,² ám ez a Zrínyi-Gundulic párhuzam kérdését nem taglalja, látható célja a horvát barokk költő bemutatása volt. Az 1945 utáni évtizedek magyarországi kutatása teljességgel megfeledkezett Németh László javaslatáról, s a könyvkiadás sem tüsténkedett a Gundulic-művek megjelenését illetően. A legjelentősebb és számunkra tipológiai, de kapcsolattörténeti szempontból is igen fontos Gundulic-műnek, az *Osman* c. eposznak máig sincs magyar fordítása, s a magyar szlavisztika publikációiban is hiába kereszük a Gundulic-jelenség interpretációját. Az alábbi dolgozat a mulasztás szerény pótlása kíván lenni – kötődve a közelmúlt kettős Gundulic-ünnepéhez is: a horvát irodalomtörténet-írás 1988-ban Gundulic halálának 350., 1989-ben pedig születése 400. évfordulóját ünnepelte.

2.

A patricius familiából származó, 1589-ben született Ivan Gundulic még az ún. „dubrovniki aranykor” gyermekének tudhatta magát. A virágzó városköztársaságnak, amely Velence és a török között ügyes politikázásával és ennek következményeképp a Nyugaton és a Keleten egyaránt jelenlévő kereskedelmével biztosította függetlenségét, megbecsült tagja volt. Állami tisztségeket viselt: Dubrovnik követeként járt a boszniai pasánál (1621), két ízben (1615 és 1619) említik Konavli kenézeként (comes), 1639-től szenátor, majd halála előtt a város Kis Tanácsának tagja. Közéleti sikereit nem csupán származásának, műveltségének is köszönhetette, mint ahogy költői munkássága is ennek függvénye. Az alapfokú ismereteket, de a humanista erudíció bizonyos elemeit is a kiváló, a toscanai származású Camilo Camilli irányításával működő dubrovniki iskolában szerezte, de 1606-tól – közvetve vagy közvetlenül – feltétlenül már a jezsuiták is formálták műveltségét. Gundulic ifjúsága idején, 1606-tól Loyola Ignác rendjének tagjai már iskolát működtettek

Dubrovnikban, s 1609- től itt működött a horvát irodalmi nyelv fejlődéstörténetében meghatározó szerepet játszó Bartol Kašić is. A kutatás számon tart egy jórészt papokból álló akadémiai jellegű, a szépművészetekkel foglalkozó csoportot,³ valamint köztudott az is, hogy a jezsuita atyák az ellenreformáció kegyességi irodalmának terjesztését itt is szorgalmazták.⁴ Bartol Kašić első 1613-ban közreadott könyvének (*Način od meditacioni i molitve*, azaz *A meditáció és az imádság módja*) anyaga pl. dubrovnikai milióban formálódott, s itt fogant zsoldár- és himnuszfordításainak gondolata is, amely fordítások egyrésze, a zsoldárátköltések, már 1617-ben készen volt.⁵ E műveltséganyag forrásainak számbavételénél természetesen számolni kell Dubrovnik reneszánsz irodalmi és művészeti örökségével éppúgy, mint a kortárs itáliai barokk irodalom és művészet recepciójával. A petrarkista líra raguzai mestereinek (Šiško Menčetić és Džore Držić) költészete éppúgy eleven hagyomány, mind a dubrovnikai reneszánsz irodalom klasszikusának, Marin Držićnek vígjátékai, az itáliai barokk pedig elsősorban a dubrovnikai tudós iskolamester, Camilo Camilli személyes jelenlétével hatott: Tasso követőjeként tartja számon a civitas törtériájá.⁶

Természetes és szükségszerű, hogy a pályakezdő Gundulić e hatások alól nem vonhatta ki magát, de a beérkezés küszöbén túljutó poéta sem. Életművének erezetében jól kitapintható az említettek csaknem mindenike. Kezdetben drámákat írt – feltehetően Držić hatása alatt is –, számszerint tízest, valamennyi antik és reneszánsz reminiscenciákkal teli, amit már néhány cím pusztá felsorolása is sejtetni enged: *Galatea*, *Dijana*, *Armida*, *Posvetilište Ljuveno* (*Szerelmes áldozat*), *Prozerpina ugrabljena* (*Az elrabolt Proserpina*), *Kleopatra*, *Arijadna*, *Adon* (*Adonisz*) stb. Ezek némelyike fordítás vagy átdolgozás, a filológia többnyire az eredeti változatot és a forrásokat kimutatta.

A barokk szellemiség recepciója legalább ennyire meghatározó volt a fiatal Gundulić pályáivének alakulása szempontjából. Az *Od velicanstva božijeh* (*Az Isten fenségéről*) c. költeményének barokk misztikája (a *Pjesni pokorne kralja Davida*, azaz *A bűnbánó királynak, Dávidnak énekei* c. zsoldárfordításokkal együtt jelent meg Rómában 1621-ben) éppúgy erre vall, miként a már barokk költői bravúrnak számító *Suze sina razmetnoga*, azaz *A rézközlő fű könnyei* (megjelent Velencében 1622-ben) c. lírai-epikai kompozíció. Ez utóbbi – amint a címből is következik – a jézusi példabeszéd (Lukács 15, 11–32) költői változata a barokk szellemiség igényeibe igazítva. A három részes mű külső arányait (három *placra*, *sirámra* tagolódik) a barokk feszültség és nyugtalanság kifejezését szolgáló költői képek halmozása leszíti, majd menny és pokol végletei sejlenek fel benne, s nem hiányzik a mulandóságról, a halálról szóló hosszás barokk elmélkedés sem. Mindez a barokk képalkotás, szemléletesség gazdagságával, színes, árnyalatokban gazdag nyelvi invencióval, a barokk poétika és retorika eszköztárának könnyed kezelésével és csiszolt prozódiaival párosul – bizonyosságaképp Gundulić költői adottságainak és erudíciójának.

A XVI. századi olasz mintákat (Luigi Tansillo da Nola: *Le lagrime di S. Pietro*, Erasmo di Valvason: *Le lagrime di Maddalena*) is követő, bibliai példázatra épülő kompozícióból nem hiányzik a moralizáló célzat sem. A keresztény szellemiség és érzület kifejezésén túl fontos aktualitása volt a műnek: Gundulić a virágzó dubrovnikai köztársaság nem minden tekintetben példás és kifogástalan erkölcsi viszonyait vette célba, amelyről a város levéltárának egykorú dokumentumai éppúgy vallanak, mint a XVI–XVII. század ragusai szép-irodalma, kivált Marin Držić *Dundo Maroje* c. színműve.⁸

A Gundulić-életmű további kiteljesedése szempontjából mind a drámai, mind a lírai és epikai műformának megvolt a jelentősége. A korai drámakísérletekből és változatokból egy kiváló pászorjáték sarjadt, a *Dubravka*, míg az utóbbiak egy alkalmi költemény (*U*

slavu... *Ferdinanda Drugoga, velikoga kneza od Toskane = Második Ferdinánd toszkánai nagyherceg... dicsőségére*), s egy grandiózus eposz, az *Osman* műfaji előképei lettek.

Ami a *Dubravkában* – az ifjúkori művekhez képest – kitapintható többlet, az a hazai és az olasz műfaji hagyomány és bizonyos értelemben Tasso *Aminatájának* követése. Az *Aminatát* duhovnikai költő, Dominko Zlatarić kéziratból fordította horvátra két változatban, s az elsőt már 1580-ban Velencében kinyomatta, nem sokkal később pedig Savko Gučetić jelentkezett a mű újabb fordításával.⁹ De volt más, hazai nyelven készült pásztordill-előzmény is, igaz nem drámai műnembeli, ami szintén olasz minta, Sannazzaro *Arcadiája* nyomán készült. Szerzője a zadári Petar Zoranić, művének címe *Planine (Hegejek)*, amelyet 1569-től ugyancsak nyomtatáshoz olvashattak a Tengeremlék (*Primorje*) és Dalmácia városaiiban, így Dubrovnikban is.¹⁰

A *Dubravka* geneziséét egyébként – a múlt századtól napjainkig – számos tanulmány szerzője vizsgálta. Összegzésüket s az eredményeikből levonható tanulságokat legutóbb Rafo Bogišić végezte el, illetve foglalta össze,¹¹ s okkal jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy a Gundulić-mű létrejöttét elsődlegesen a hazai örökség, mindenekelőtt a Marin Držić-életmű inspirálta, amely a műforma dubrovnikai-dalmáciai eredményeinek szintézise. Állítja ezt nemzeti elfogultság nélkül, hisz a Držić-Gundulić viszony taglalásában leginkább a részrehajlással aligha vádolható olasz szlavista, Arturo Cronia kitűnő analízisére támaszkodhatott,¹² aki tüzetes filológiai elemzéssel tárta fel Držić *Tirene* c. drámájának a *Dubravkában* kimutatható recepcióját.¹³

A vázolt előzmények és a feltételezhető, illetve bizonyítható inspirációk nyomán 1628-ra bemutatásra készen állt az egyik Gundulić-alapmű, a *Dubravka*, amely túl a helyi tradíció és a külföldi, elsősorban formai minták elegyítésén egyfajta tendenciózusságot is hordoz: benne ui. a dubrovnikai szabadság tudatosítása, dicsérete a cél. Okkal, mert a velencei és a török birodalmi törekvések között Dubrovnik ekkor valóban a szabadság szigete a balkáni térségben. Gundulić, a város polgára és tisztségviselőjeként vallja: ennek a szabadságnak nem árthat pénz, gazdagság, emberi ármánykodás, de még belviszály sem. Ezt sugallja az egyébként sovány cselekményű, de különben jól szerkesztett, motívumgazdag darab, amelynek szüzséje nagyjából így összegezhető: Dubravában (értsd: Dubrovnikban) ősi hagyomány szerint a szabadság esztendőnként megünnepelt napján esketik össze a legszebb pásztorkányt és pásztorkiút. Most is így kellene, ám a megvesztegetett bírói tanács váratlanul úgy ítél, hogy a szép Dubravka férje ne Miljenko, hanem a gazdag, de igencsak megvénült és csúf Grdan legyen. Városszerke nagy felháborodás fogadja a döntést, amely már-már zendüléssé fajul. Miljenko, józan eszét veszve már gyilkosságra gondol, de Leva isten váratlan beavatkozása kedvező fordulatot hoz. Vihar támad, amit a bírák feddő égi jelnek vélnek, gyorsan megváltoztatják az ítéletet, s máris ott áll Dubravka oldalán Miljenko a boldog vőlegény, majd felzúg a pásztorok ajkán a szabadsághimnusz:

Ó, édes, ó drága, fenséges Szabadság
mennyek adománya általad fakad ránk,
mind a gazdagságnak, dicsnek kútforrása,
vagy e Dubravkának ékes patronája.
Arany, ezüst, ékszer becshen az étellel –
semmi kincs nem ér fel fennkölt szépségeddel!
(Dudás Kálmán ford.)

Dubrovnik akkori szociológiai összetételét ismerve persze jól tudjuk, hogy a városállam társadalmában egymásnak feszülő három erő: a patricius réteg, a politikai és gazdasági

téren egyaránt prosperáló polgárság a harmadikként a paraszti foglalkozást űzők együtt-élése korántsem volt mindig felhőtlen. A patríciusoknál olykor már tehetősebb; kultúrájában is az európai szinthez igazodó polgárság nehezen viselte el az olykori megkülönböztetést, amazok jogtalan hatalmaskodását, a politikai élethez való kirekesztettségét. Lázadásra persze nem került itt sor, de a lehetőséggel mégis számolni kellett. Éppen ezért fontos volt mindig az önmérséklet, s ezáltal az egység megőrzése, mely a városállam fennmaradásának s önállóságának mindenkor záloga volt.

Nem kétséges: az állami tisztségeket viselő patrícius Gundulić *Dubravkája* ebből a valóságanyagból sarjadt, s példázat jellegét nem is nehéz felismerni, kivált ha odafigyelünk a mindjárt a darab elején színre lépő halász alakjára, aki nem dubrovnikai polgár, hanem dalmáciai, tehát a városállam határain kívüli, ahol nincs nemzeti önállóság, ahol idegen hatalom, Velence az úr, s ahol a török is mindennapos veszélyforrás. Intő szövegének lényege: Dubrava polgárai őrizték és becsülik meg mindazt a vívmányt, ami a város szabadságának biztosítéka.

Antik inspirációk, Tasso *Amintaja*, mint egyik közvetlen minta, az olaszból átköltött horvát pásztorregény, mint a *Dubravka* prózai előzménye, a Držić-recepció, Dubrovnik függetlensége, illetve a függetlenség megőrzése Velence és a török között – mindez elegendő érv lehet a Zrínyi–Gundulić párhuzam megvonására, hisz a magyar költő lírai oeuvre-je és politikai koncepciója sokban rokon a Gundulić-életmű megfelelő rétegeivel. Hogy „a *Dubravka* visszhangja” valóban ott van-e közvetlenül Zrínyi „pásztor énekeiben”, miként azt Németh László felismerni vélte, egy futó összehasonlítással aligha dönthető el (legfeljebb feltételezhető), de az már igen, hogy Zrínyi is, miként Gundulić, „...a klasszikus és a kortársi olasz irodalmat ismeri, s abból sajátítja el a pásztorénekekre jellemző kifejezésanyagot”,¹⁴ mi több: Kovács Sándor Iván szerint a *Fantasia poetica* a bizonyosságra, hogy Tasso *Amintája* is ott van a Zrínyi-lírák inspiráló minták között.¹⁵

Zrínyinek a török veszéllyel kapcsolatos felfogása közismert, részletezésétől el is tekintünk, megelégedve annak megállapításával, hogy a nemzet léte szempontjából alapvető politikai programja volt – Klanczay Tibor megfogalmazása szerint – „a török fegyver és a bécsi ármány elleni” harc.¹⁶ Költőként, politikusként, hadvezérként egyaránt ezt a programot követte.

Lényegében Gundulić pozíciója is hasonló a török és Velence közötti szituációban. A költő, a diplomata, a szenátor s a tanácsnok a török fegyvertől s a velencei fennhatóságtól kívánta városa függetlenségét megővni. Aligha kétséges, hogy a drámaíró és költő Gundulić éretl munkáit is ezzel a céllal írta meg. *A tékozló fiú...* erkölcsjobbító szándéka, a *Dubravka* hőseinek szabadságszeretete s a II. Ferdinánd toszkánai herceget dicsőítő panegyricus pogányellenes hangsúlyai egyaránt erre utalnak, s méginkább az életmű betetőzése: az *Osman* c. hús énekes eposz. Ennek megírására bizonyítottan a török birodalom hanyatlásának gyakorú híre és reménye ösztönözte Gundulićot.

3.

Az *Osman* létrejöttének indítékai természetesen sokkal összetettebbek, mint az előbbi somimás megállapítás nyomán vélhető. Az egykorú balkáni és európai politikai konstellációnak kétségtelenül fontos szerep jutott a mű megszületésében, ám ez csupán az alapeszme aktualitását igazolta. Legalább ennyire fontosak a forma kérdéskörébe utalható indítékok, vagy éppen a Balkán délszláv népeinél akkor már több évszázada folyamatosnak tekinthető törökellenes irodalmi és népköltészeti, valamint a történeti hagyomány. Angyal Endre helytállóan figyelmeztetett arra is, hogy az *Osman* jelentőségének, értékeinek megítélése

és irodalomtörténeti helyének körülhatárolása során az a XVI—XVII. századi verses és prózai epiká sem hagyható figyelmen kívül, amelynek képviselői szívesen választották műveik tárgyául a *pogány*, illetve *mohamedán témát*. Francesco Bracciolini *La Bulgheria convertita* című hősköteménye éppúgy szerepel példái között, mint Margherita Sarrocchi *Scanderbeide* c. műve, a XVII. századból pedig Girolamo Graziani Granada meghódításáról szóló *Il conquisto di Granada* c. eposza, valamint Giovanni Leone Sempronio hősköteménye (*Boemondo overo Antiochia difesa*), amelynek tárgya a keresztes lovagok szentföldi harcai.¹⁷ Mindez természetesen Tassótól sem függetleníthető, mint ahogy Gundulić műve sem képzelhető el a *Megszabadított Jeruzsálem* nélkül. A kutatás az utóbbi kérdésnek kellő figyelmet is szentelt, Arturo Cronia és Vsevolod Setschkareff érdeme, hogy a *Megszabadított Jeruzsálem* és Gundulić *Osmanjának* összefüggéseiről mára tisztázott képet kaptunk.¹⁸ Setschkareff a mikrofilológia eszközeivel és módszerével bizonyítja a két mű párhuzamait, amelyek a világkép, a struktúra, a szereplők megformálása, a leírások, a motívumrendszer, a jelenetezés, a szóképek szférájában kimutathatók. Példáival természetesen nem az *Osman* eredetiségét vonja kétségbe, ellenkezőleg: azon fáradozik, hogy a mű genezisében Tasso eposzának termékenyítő szerepét s ennek összefüggésében Gundulić költői erudícióját, invenciózusságát s még tovább az *Osman* esztétikai értékrendszerének sokszínűségét bizonyítsa.¹⁹

És ezen a ponton ismét visszatérhetünk a Zrínyi–Gundulić párhuzam kérdésére, hisz – Arany János óta tudjuk – a *Szigeti veszedelem* költője sem kisebb mértékben kamatoztatta műve megkomponálásakor a Tassótól tanultakat.²⁰ S ha most a két barokk eposz genezisének további párhuzamait is megpróbáljuk körülhatárolni, úgy a két nemzeti irodalom törökellenes tematikájú epikus örökségére s a hasonló tartalmú történelmi hagyományra célszerű figyelmünket irányítani.

Klaniczay Tibor – könyvének a Zrínyi-mű genezisést tárgyaló fejezeteiben – körültekintő, részletes összegezést ad az eposz magyar nyelvű költői előzményeiről,²¹ „a szigetvári ostrom irodalmi feldolgozásairól”, s ez utóbbiak kapcsán a horvát műköltészetet is érinti.²² Okfejtése nyomán pontosan körvonalazódik a XVI. századi magyar énekköltészet szerepe a Zrínyi-mű létrejöttében, s természetesen az is, hogy ez az epikus hagyomány – formai tekintetben éppúgy, mint a törökellenes célzat okán – szervesen beépül a *Szigeti veszedelem* struktúrájába. A korábbi magyar szlavisztikai kutatások eredményeire hagyatkozva összefoglalja a Karnarutic-recepció tényét is, külön is hangsúlyozva, hogy az egyes motívumok közvetítésén túl „Karnarutics leginkább a XVI. századi végvári élet sikerült ábrázolásával járult hozzá a *Szigeti veszedelem* kialakulásához”.²³ Más helyen, külön fejezetben a néphagyomány, pontosabban a népi epikus költészet, elsősorban a délszláv folklór szerepét tárgyalja,²⁴ de kitér az analízis a történeti források kérdésére is,²⁵ sokoldalúan igazolva Zrínyi poeta eruditus voltát s az eposz és a különféle előzmények szerves kötődését.

A Gundulić-filológia is egyöntetűen valija: a XVI–XVII. századi horvát epika változatai nélkül a Gundulićé aligha képzelhető el. Vagyis, hogy az *Osman* egyenes folytatása és bizonyos értelemben szintézise is mindannak, ami a horvát epikában Marulićtól, Mavro Vetranovićon, Karnarutícón, Petar Zoranićon át Juraj Barakovićig történt. S nemcsak a forma, hanem a tárgyválasztás és mindenekelőtt a törökellenes tendenciák tekintetében is.²⁶ Ez az epikus költészet – a XVI. századi magyar énekköltészettől eltérően – már Marulić-i változatában európai léptékű, az 1501-ben befejezett és 1521-ben nyomtatásban is megjelent Judit-eposz (*Istorija svete undovice Judit u versih harvacki složena. Mleci [Velenca] 1521. = Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve.*) kiforrott költői alkotás. Kézenfekvő, hogy a horvát irodalomtörténet-írás benne mindmáig az *Osman* egyik legfontosabb műfaji előzményét látja. A Padovában nevelkedett, életművét latinul

és horvátul megalkotó, munkáit Itáliában és német nyelvterületen publikáló, Dantét és Petrarcát fordító, *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* és *De institutione bene beateque vivendi* című latin nyelvű moralizáló művei révén Európa-szerte ismert Marulic az európai epika klasszikus hagyományait (Vergilius, Dante) recipiálta két epikus művének, a *Davidias* c. latin nyelvű és a horvát Judit-eposz megírásával.²⁷ Az alapeszme, amely mindkét mű világát átszövi, lényegében ugyanazon célzatú, mint amit XVI. századi énekköltészetünk két ismert darabjánál (Sztárai Mihály és Tinódi Sebestyén Judit-feldolgozásaira gondolunk) tapasztalunk: a példázat eszközeivel bizonyítani, hogy a pogány túlerővel egy bár számszerűen kisebb, de erkölcsileg magasabb rendű közösség képes megküzdeni.

Nem kisebb jelentőségű epikai előzménye Gundulić *Osmanjának* az ugyancsak törökellenes célzatú s a már említett, Zrínyi által is ismert és felhasznált Karnarutić-eposz, a *Vazetje Sigeta grada* (*Szigetvár megvétele*) sem, amelyben a zárai (zadari) költő az 1566-os szigeti ostrom eseménytörténetét dolgozta fel – kamatoztatva már a horvát epika Marulic-i eredményeit is. (A szultán lovának leírásában a zárai poéta Holofernes lovának Marulic-i leírását követi, amely aztán – Karnarutić nyomán – a *Szigeti veszedelemben* is átkerül.)²⁸ És Karnarutić nem is egyedüli művelője a török tematikájú epikának a XVI–XVII. századi Zárában. A pástorregényt író Petar Zoranić (1508–1569?) művének, a *Planinenek* egyik alaprétégét is a török veszély motívuma alkotja,²⁹ mintahogy Juraj Baraković (1548–1628) *Vila slovinkájának* (*Szláv tündér*) szintén a törökellenesség az egyik alaptendenciája. Baraković – mitológiai motívumokkal is színezett művében –, nosztalgikus módon, a szigetvári hős, Zrínyi Miklós emlékét idézi mondván, hogy „mióta Zrínyi Miklós hán elesett” (Otkad Zrinski-ban Miklauš poginu), nincs aki török fejeket szedjen, pedig a török már ismét „kijött Konstantinápolyból”, hogy a gügös „zadari államra”, vagyis a Velencét szolgámód kiszolgáló városra törjön.

A felsorolás persze korántsem a teljesség igényével történt, a XVI–XVII. századi horvát költészet törökellenes vonulata jóval gazdagabb ennél. Marko Marulić VI. Hadrián pápához intézett latin nyelvű episztolája (*Epistola Domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI... Roma 1522.*) és két horvát nyelvű lamentációja (*Tuženje grada Hjerolimima = Jeruzsálem városának gyászéneke*, *Molitva suprotiva Turkom = Imádság a török ellen*) egyaránt az európai törökellenes erők összefogását szorgalmazza, de a dubrovnikai Mavro Vetranović (1482–1576) több politikai célzatú költeménye is (*Pjesanci slavi carevoj = Ének a császárok emlékére*, *Pjesanci gospodi krstjanskoj = Ének a keresztény urakhoz*, *Tužba grada Budima = Buda várának panasza*) hasonló szellemben fogant. Utóbbinak 492 sort számláló *Tužba grada Budima* c. műve szempontunkból különösen jelentős: tárgya és bőséges magyar motívumanyaga, töténet szemlélete okán egyaránt az *Osman* egyik fontos költői előzményének tekintendő. Vetranović Buda elestét egész Közép-Európa és a Balkán tragédiájaként éli meg, s ebből az aspektusból idézi – mint követendő példákat – Mátyás, „Janko vojvoda”, azaz Hunyadi János alakját, s szól a mohácsi tragédiáról és II. Lajos tragikus haláláról.

Az *Osman* strófáiban hasonló történetfelfogás és célzatosság jegyében vonulnak fel a jórészt már Vetranovićnál is felsorakozó magyar motívumok (Nagy Lajos király, Szilágyi Mihály, „Janko vojvoda”, Hunyadi Mátyás, Báthory Zsigmond stb.) tényszerűen bizonyítva, hogy Gundulić Zrínyihez hasonlóan recipiálja az elődök törökellenes költői örökségét, s egyúttal azt a közös közép-európai történelmi örökséget is, amelynek összegezését már Vetranovićnál készen találta.

Az *Osman és a Szigeti veszedelem* tipológiai összevetése természetesen mindezekén túl további tanulságokkal is szolgálhat.

1621 májusában a fiatal II. Oszmán szultán mintegy háromezerezer főből álló sereggel hadjáratot indított Lengyelország ellen. A teletes túlerőt képező török sereget a százezer fős lengyel haderő Chocimnál várta, ám döntő ütközetre valójában nem került sor, mert nem sokkal az első összecsapások után Oszmán janicsárjai lázadni kezdtek, majd az ennek következtében demoralizálódott török seregben járvány ütött ki, ami lehetetlenné tette a harc folytatását. Oszmán a döntő ütközet előtt visszavonta seregét. A keresztény világ ezek után nem ok nélkül gondolta, hogy a csata győztese végsősoron a lengyelek és III. Zsigmond fia, Ulászló herceg (később IV. Ulászló néven lett Lengyelország királya). Ezen mítosm változtatott, hogy az ifjú királyfi – bár ott volt a sereggel a harcmezőn – a csatában nem vett részt, mert betegesen feküdt a táborban.

Íme a „csata”, amely a maga nemében más, valóban döntőnek minősíthető ütközetekhez viszonyítva jelentéktelen, de épp ezért alkalmas volt arra, hogy egy a kor igényei és ízlése szerint írandó barokk eposzban az egész keresztény világ győzelmeként szerepeljen. Ahogy a valóságban Szigetvár nem volt Trójához vagy Jeruzsálemhez mérhető, a népek küzdőterének minősülő színtér, úgy Chocim sem volt az, de egyiket is, másikat is azzá emelte a költői képzelet. Zrínyi eposzának tetemes része (az első hat ének) szolgál ennek bizonyítására, majd hasonlóan terjedelmes részek következnek (a 7–13. ének végéig) azt bizonyítandó, hogy a török szigetvári győzelme valójában vereség, s az igazi győztes az erkölcsileg magasabb rendű, életét áldozó szigetvári közösség.³⁰

És hogyan jár el Gundulić? Mindenekelőtt bizonyítja és dicsőíti Ulászló herceg hősiességét: a lengyel győzelem valóságos tétele érdekében beiktat az eposzba egy a török részéről történő és a békekötést célzó követjárást Ali pasa vezetésével (ami nem felel meg a valóságnak, hisz épp az ellenkezője történt, a valóságban, jóval a chocimi események után, 1623-ban lengyel küldöttség járt hasonló céllal Konstantinápolyban); aztán átrajzolja a történelmi valóságból ismert Oszmán-képet, mely átrajzolás szerint a szultán maga is áldozat, a romlott és ármánykodó alattvalók áldozata, ami persze a török birodalom hanyatlásának jele: és – nem lényegtelen – az oszmán állam belviszályainak rajzával azt a korabeli, a köztudatban elterjedt „jövendölést” valószínűsíti, mely szerint Mohamed halálának ezredik évfordulóján (1632) a török császár birodalma összeomlik.³¹

Nem lehet kétséges: mindkét megoldás tökéletesen megfelel a Tasso megfogalmazta követelményeknek, melyek szerint „...a költőnek az olvasókat a valóság látszatával kell elámítani – mégpedig nemcsak meggyőzni őket, a tárgyalt dolgok igazságáról, hanem úgy érzékelteni velük mindent, hogy ellelejtkezve, az olvasásnál úgy érzézik, jelen vannak, látják és hallják az eseményeket – szükséges meggyőkezetetni lelkükben ezt a valóságtudatot, amelyet legkönnyebben a történelem tekintélyével lehet elérni.”³²

Zrínyi és Gundulić műveinek párhuzamait tovább vizsgálva figyelmünk szükségszerűen a kompozíciós megoldásokban mutatkozó tipológiai jelenségekre irányul. Amit a *Szigeti veszedelem* kompozícióját elemző Klaniczay Tibor mond, az több tekintetben a Gundulić-műre is vonatkozhatik: „Az eposz cselekinénye a téma jellege következtében igen szétágazó, időben és térben nem egységes. Valami láthatatlan erő mégis egy tökéletesen szervezett egységbe kényszeríti bele valamennyi alaknak a fejlődését, tetteit, a különféle epizódokat, az egymástól távoli eseményeket és jelenségeket. Nem véletlen, hogy melyik magyar vitéz, melyik törökkel viaskodik, hogy a vár egyes bástyáit kik és hányan védelmezik, hogy ki hal meg előbb és ki később.”³³

A legújabb horvát irodalomtörténeti kézikönyv Gundulić-fejezetének szerzője, Franjo Švelec is nagyjából hasonlókat állapít meg a horvát eposz barokk kompozíciójáról: „... az *Osman* önmagában lümmög, zárt egészet alkot, olyan architektonikával, amelyben minden egy alaphelyzetből indul, hogy aztán két alapvető irányba ágazzék és végül valamennyi cselekményszál ismét a kiinduló szituációban találkozzék.”³⁴

E megállapításokat, illetve a két mű kompozicionális megoldásaiban tapasztalható rokonságot illusztrálóan utalunk most csupán a két mű meghatározó csatáinak leírásaira.

Klaniczay Tibor és Perjés Géza tuzesesen vizsgálta a palotai ütközetet és a siklósi csata lefolyását *Szigeti veszedelembéli* leírásait, rámutatva azokra az eltérésekre, amelyek a történeti forrásnak tekinthető Istvánffy-mű³⁵ és az eposz megfelelő strófái között mutatkoznak, s arra is, persze, hogy mindez egyfelől az eposz esztétikai hitelének okán, másfelől pedig a cselekményépítés, a kompozíció törvényeinek érvényesítése miatt történt.³⁶

Még fontosabb ennél a *Szigeti veszedelem* X. énekében leírt ostromjelenet költői megszerkesztése, amely a már előzőekben lezajlott tíz ostrom után következő nagyszabású török roham visszaverését, s a magyar sereg, közöttük Zrínyi katonai nagyságát és hősiességét hivatott a barokk költői fantázia és szabályok együttes alkalmazása révén, bemutatni. De mint Klaniczay X. ének-elemzéséből tudjuk, az itt leírt csatajelenet megkomponálásakor a költőnek arra is ügyelnie kellett, hogy az ellentétes oldalon harcoló, a mű korábbi énekeiben megismert főhősöket szerepeltesse ebben a kulcsfontosságúvá emelt csatában (historikus leírása Istvánffynál is megvan), ugyanakkor – a korábban indított epizódok cselekményszálainak továbbvitele érdekében – itt ne kerüljenek szembe egymással. Delimannak pl. „...az utolsó énekben kell elhullania”, Deli Vid és Demirhám pedig később kell, hogy megütközzenek egymással, s ugyanakkor karakterbeli tulajdonságaikon se essék csorba.³⁷ Zrínyit, aki a csaták során csupán kritikusan helyezte el a hősiességével, bátorságával a magyarok javára fordítsa – bizonyítva ezzel már-már hőroszi voltát, aki ezúttal „Mint vízi óriás... gázol az vérben”,³⁸ s megjelenése láttán még a jeles vitéz hírében álló Demirhám is „röszket” „mint nyárfa levele”.

Gundulić számára a chocimi csata bemutatása a fő feladat, s ennek révén annak bizonyítása, hogy Oszmán majdani bukásának döntő oka az itt elszenvedett vereség. A kompozíció szempontjából funkciója nagyjából ugyanaz, mint a Zrínyiasz X. énekében megismert és leírt csatáé. Ennél fogva igen fontos a költő számára az események „hiteles” és hatásos felidézése, de az is, hogy érzékeltesse a török sereg egykori erejét s ezáltal fokozza a lengyelek győzelmének jelentőségét, s kiemelve Ulászló herceg hőroszi voltát.

A chocimi csata eseménytörténetét az eposz negyedik és tizenegyedik éneke tartalmazza. Gundulić sajátos, de az eposzi hagyományokat követő módot választott a harci cselekmények ábrázolására. Nem közvetlenül, hanem retrospekcióval, emlékezés, látomás formájában idézi fel a harci eseményeket, már azt követően, hogy Oszmán a csatavesztés után, Kazlar aga tanácsára békekötést kezdeményez a lengyelekkel. A csatáképek víziói a követségbe küldött Ali pasa képelete révén idéződnek fel, amikor átutazva a harcmezőn megjelenik lelki szeme előtt a császári sereg. A IV. ének így voltaképpen a seregszemle foglalata lesz, a költői cél pedig: bemutatni a török sereg nagyságát, szervezeti felépítését, katonák és vezérek birodalomszerte ismert hősiességét, félelemes voltát, de a műegészből illesztve azt is, hogy ez az elit sereg hogyan roppant össze a már említett okok (láadás, járvány) miatt a számszerűen kisebb, de morálisan mégis a török fölött álló lengyelekkel vívott ütközetben. A kép ismerős: a *Szigeti veszedelem* seregszemlét tartalmazó strófáit asszociálják bennünk Gundulić sorai. Félelemes török sereg ez is, miként Zrínyinél a Szulimáné, mely Husszein nagyvezír, Ali aga, a ruméliai beglerbég, Jusuf Bosnyák,

Szkender pasa, Szokolovics boszniai pasa, Mahumet Karakas budai pasa és mások vezérlésével vonul fel tízezer száznra, köztük törökök, arabok, albánok, bosnyákok, örmények, tatárok, kiknek vére „a Dnyeszter vizénél szélesebb és nagyobb folyamként ömlik” („...od krivi rijeke puli / od Nester a šire i više”) a lengyel szablyák csapásai nyomán.

Az összeomlás képei-jelenetei a tizenegyedik énekben elevenednek meg a varsói királyi palota frissen elkészült, a chocimi csatát ábrázoló gobelinjei által, antrelyek szemlélése közben Ali pasa lelki szemei előtt újra lezajlik a véres ütközet. „Barokk festőiséggel még a színeket is leírja itt Gundulić. – írja Angyal Endre – A hadi felvonulásból (a lengyelekéről van szó. L.I.) valóságos dívatrevű lesz: drága anyagok, ékkövek, prének, selymek, tollak gazdag sora. A következő gobelinen már megmozdul a kép, és vad, fergegetes tombolással dül a csata... A Seicento nagy festőinek félhomályos mozgalmassága, *chiaroscuro*-ja, dinamikus pátosza, gomolygó szenvedélyessége él ezekben a jelenetekben. Megkezdődik a harc, egymásnak szegődik a karcos kopják erdeje. Csillognak a szablyák, záporoznak a nyilak, harsognak a trombiták, vágatnak a lovak. Ide-oda hullámoz a csata, kopják, pajzsok, szablyák, kések kavarnak. Zúgnak a hegyek és a síkság, elsötétül a nap.”³⁹ S mire Ali pasa látomása szertefoszlik, ott van a lengyel királyi palota valósága, élő jelképként a keresztények győzelmének...

A chocimi csatának a húsz énekes eposz cselekményében retrospekcióval történő felidézése több okból szükséges. A forgandó szerencse közismert és a barokk korban kedvelt motívumával induló műnek ui. már az első énekében megludjuk, hogy a szultán a csatát elvesztette, birodalmában zavargás van, hadserege meggyengült. Az okok fölött töprengve jut arra az elhatározásra, hogy Keletre indul, s újjászervezett seregével meghüntetni a lázadó janicsárokat. Bizalmasaival (Dilaver nagyvezír, a főhódza és a császári háremőr) tanácskozva dönt a lengyelekkel kötendő békéről, s arról, hogy méltó feleséget válassz magának, s házasságával megszilárdítja a trónt. Az előbbi megoldását – mint már láttuk – Ali pasára bízta, a menyasszony-keresés feladatát pedig Kazlar agára. A békekötés megtörténik, Kazlar aga is megjön a szerb despoták leszármazottjával, a szép Sunčanicával, ám a tervek mégsem valósulnak meg: mind a „gyaurokkal” való békekötés, mind a „gyaur lánnyal” kötött házasság ellenérzéseket vált ki a birodalomban, nő a lázadás veszedelme és mert Oszmán ellenfeleit, az általa megbuktatott Musztafát tanácsadói javaslata ellenére nem végeztette ki, az hőrtönéből szabadulva az ellenzék élére áll, megbuktatja s kivégezteti Oszmánt. A cselekményhen érvényre jutó, a barokkra jellemző szillogisztikus okfejtés értelmében mindennek előidézője az Oszmán számára kétszeresen is végzetes kimenetelű chocimi csata. Kézenfekvő, hogy Gundulić a huszadik ének végén művét azzal a reménnyel zárja, hogy Mohamed próféta híveinek chocimi veresége – Ulászló herceg és a lengyelek hősi helytállása folytán – a végső megsemmisülés biztos jele...

5.

Feljegyzéseink végén szükségképpen felteendő a kérdés: vajon valóban ismerte-e Zrínyi a nála három évtizeddel idősebb, s az Adria parti horvát nyelvterületen nagyabecsu, itáliai kapcsolatokkal is rendelkező Gundulić műveit, miként azt Németh László feltételezte? Mindenekelőtt az *Osman*? Úgy tűnik: a kérdés továbbra is kérdés marad. Az *Osman* teljes szövege nyomtatásban csak nagyon későn, 1826-ban jelent meg Dubrovnikban,⁴⁰ az viszont tény, hogy kéziratos formában már a kortársak is jól ismerték, sőt az első kritikai vélemények is egykorúak.⁴¹ Eljuthatott-e Zrínyihez valamely kéziratot változat? – kérdezhetjük tovább. Nem lehetetlen, hisz a XVIII. században már részletes tanulmányt írtak róla, mi több: lefordították olaszra és Švelec szerint „a régi dubrovnikaiak az *Osman* szerzőjét a

világ legnagyobb költői közé sorolták.”² A lehetséges recepció tényére a jövő kutatása adhatja meg majd a választ...

JEGYZETEK

1. NÉMETHI László, *Kisebbségben*, IV, Bp., 1942, 352–353.
2. ANGYAL Endre, *Gundulič Iván költészete*. Bővített különnyomat a Batsányi Társaság évkönyvéből, Pécs, 1946.
3. *Povijest hrvatske književnosti*, Knj. 3. Od renesansa do prosvjetiteljstva. Napisali Marin Franičević, Franjo Švelec, Rafo Bogišić, Zagreb, 1974, 200.
4. Mihovil KOMBOL, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, 2. izd. Zagreb, 1961, 225.
5. *Uo.*
6. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3.... Id. kiad. 205.: Kombol, *i.m.* 185.
7. Al műről lásd bővebben: ANGYAL, *i.m.* 11.; KOMBOL, *i.m.* 239–240.; Jakša RAVLIČ, *Ivan Gundulič*, in: *Fet stoljeća hrvatske književnosti*, Knjiga 12: Ivan Gundulič I. Zagreb, 1962, 17–18.: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3 .... Id. kiad., 201–202.
8. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3.... Id. kiad., 201–202.
9. *Uo.* 205.; KOMBOL, *i.m.* 185.
10. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3.... Id. kiad. 87.; legújabb kiadása: Petar Zoranić, *Planine*, Za tisak priredili i uvodne rasprave napisali Franjo Švelec i Josip Vončina. Stari pisci hrvatski. Knj. 41. JAZU Zagreb, 1988.
11. Rafo BOGIŠIĆ, *Problem Gunduliceve Dubravke* (Odlomak iz veće cjeline), in: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Godina II. Knjiga 2. Zagreb, 1974, 9–18.
12. Arturo CRONIA, *Ascendenze della „Tirena” di Marino Darsa nella „Dubravka” di Giovanni Gondola*, in „Ricerche slavistiche”, IX, Roma, 1961.
13. Cronia tanulmányát részletesen ismerteti Rafo Bogišić, *i.m.* 12–16.
14. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 130.
15. *Uo.* 130–132.
16. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. kiad. Bp., 1964, 694.
17. ANGYAL, *i.m.* 3–4.
18. Arturo CRONIA, *L'influenza della Gerusalemme Liberata di Tasso sull'Osman di G.F. Gondola*, Roma, 1925.; Vsevolod Setschkareff, *Die Dichtungen Gunduličs und ihr poetischer Stil. Ein Beitrag zur Erforschung des literarischen Barock*, Bonn, 1952, 29–37.
19. Setschkareff, *i.m.* 29–37.
20. A Zrínyi-mű és Tasso eposzának kapcsolatáról lásd: Klaniczay, *i.m.* 111–122.; legújabbban: Király Erzsébet, *Zrínyi és Tasso*, Bp. 1989.
21. *Uo.* 126–130.
22. *Uo.* 130–138.
23. *Uo.* 133.
24. *Uo.* 148–154.
25. *Uo.* 138–147.

26. Vö.: Franjo ŠVELEC, *Epika u hrvatskoj književnosti 17. stoljeca*, in: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, id. kiad. 19–30.; Uő.: *Povijesni pregled književnosti Zadra pod mletačkom upravom 1409–1797*. Posebni otisak iz „Prošlosti Zadra” III. Zadar pod mletačkom upravom, Zadar, 1987, 305–454.
27. Vö.: Mirko TOMASOVIĆ, *Zapisi o Marulicu i drugi komparativistički prilozi*, Split, 1984, 23–81.
28. SZEGEDY Rezső, *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben*, ItK, 1915, 406.
29. ŠVELEC, *Epika u hrvatskoj književnosti 17. stoljeca*, i.h. 20.
30. KLANICZAY, *i.m.* 156–157.
31. Branko VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga 1. Ođ humanizma do potkraj XVIII. stoljeca, Zagreb, 1913, 232.
32. Torquato TASSO, *Ērtekezés a költészet művészetéről*, in: Koltay-Kastner Jenő, *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, szerk. Ua. Bp., 1970, 366.
33. KLANICZAY, *i.m.* 240.
34. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3... Id. kiad., 208.
35. ISTVÁNNFFY Miklós, *A magyarok történetéből*, Bp., 1962.
36. Vö.: KLANICZAY, *i.m.* 160–166. és Perjés Géza, *Zrínyi Miklós és kora*, Bp., 1965, 135–141.
37. KLANICZAY, *i.m.* 225–233.
38. *Uo.* 231–232.
39. ANGYAL, *i.m.* 4.
40. RAVLIC, *i.m.* 25–26.
41. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 3... Id. kiad., 210.
42. *Uo.*

István Lőkös:

ZRÍNYI UND GUNDULIĆ

Die komparative Untersuchung der Werke von Miklós Zrínyi und Ivan Gundulić ist aus mehreren Gesichtspunkten begründet. Beide Dichter sind Repräsentanten der Barockzeit, sind Tassos Nachahmer und das Thema ihrer Hauptwerke ist der türkisch-christlicher Gegensatz. Miklós Zrínyi erzählt in seinem Epos „Szigeti veszedelem” von dem Sturm von Szigetvár im Jahre 1566 und vom Tod seines Urgroßvaters, das Thema des Epos „Osman” des Ivan Gundulić ist die polnisch-türkische Schlacht bei Chocim im Jahre 1621. Sowohl Zrínyi als auch Gundulić beweisen mit den Stilmitteln der Barocklyrik von je einem in der Geschichte der türkischen Kriegen des 16–17. Jahrhunderts bedeutungslosen Kriegereignis, daß es aus dem Gesichtspunkt der ganzen Nation entscheidend war. Neben dieser Analyse untersucht der Beitrag einige Parallelen der Genesis des „Osman” und des „Szigeti veszedelem”. Mit der Methode der Komparatistik beweist er die typologischen Parallelen, die in beiden Werken auszuweisen sind.

Aufschlußreich ist auch der Vergleich der Rezeption der ungarischen epischen Dichtung des 16. Jahrhunderts im Werk von Zrínyi und der kroatischen Epik des 16–17. Jahrhunderts im Epos von Gundulić. In Zrínyi Werk baut sich die ungarische antitürkische Epik des 16. Jahrhunderts ein, und gleichfalls baut sich in das „Osman” die epische Tradition der kroatischen antitürkischen Dichtung des 16.–17. Jahrhunderts (Marko Marulić, Brne Karnarutić, Petar Zoranić) ein. Der Beitrag berührt auch die Rezeption der gemeinsamen Kroatisch-ungarischen antitürkischen Tradition, die sowohl bei Zrínyi als auch bei Gundulić auszuweisen ist.

AZ EXEMPLUMOK SZEREPE TOFEUS MIHÁLY ZSOLTÁR- MAGYARÁZATAIBAN*

Az exemplum fogalma példázatos beszédet jelent, magában foglalja tehát mindazokat az elemeket, nyelvi építőköveket, amelyeket a mindenkori prédikátor készen kap a rendelkezésére álló írásos és szóbeli hagyományból. A példabeszéd legfőbb ihletője természetesen maga a Biblia /a Példabeszédek Könyve és a jézusi példázatok mellett a történeti és próféta könyvek is bőséges példaanyaggal szolgálnak/, de a középkor folyamán a keresztyén példatárak /exemplum-gyűjtemények/ egyre szélesebb mezejét ölelték fel a világi műveltség morális célzatú példáinak is. A középkor vége felé már számos egyházi és világi gyűjtemény:¹ /Gesta Romanorum, Legenda aurea, Promptuarium exemplorum, Catalogus sanctorum, Scala coeli stb./ meríthetnek a szerzetes írók. Nálunk Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát latin, majd a Karthausi Névtelen magyar nyelvű egyházi beszédei szinte keresztmetszetét nyújtják a 15–16. századi európai exemplumkincsek.¹

A 16–17. század az anyanyelvű prédikálás fénykora. Az előző századok folyamán felhalmozott példák ekkor jutnak el széles néprétegekhez. A reformáció eszméinek térhódítása után a példabeszédek tartalmát, használatának módját tekintve sajátos felekezeti elszíneződés figyelhető meg. A reformátorok kezdetben óvatosságra intenek, de gyakran maguk sem igyekeznek e szahály megtartására. 17. század eleji protestáns prédikátoraink /Alvinczi Péter, Gelczi Katona István, Margitai Péter, Kecskeméti Alexis János/ már szinte ugyanolyan bőséggel ontják példáikat, mint katolikus kortársaik. A protestánsoknál természetesen nagyobb a bibliai ihletésű példakincs aránya, előadásmódjuk szűkszavúbb, a barokk stílusjegyek sokkal visszafogottabb formában vannak náluk jelen, mint például a katolikus Pázmány Péter példáiban.²

A 17. század közepétől még élesebbé válnak a felekezeti különbségek. Míg a század folyamán a katolikus barokk prédikáció csak árnyalataiban változik, a protestánsoknál a puritanizmus és a pietizmus hatására nemcsak a beszédek ortodox formája lazul meg, hanem megnövekszik a világi eredetű példákkal szembeni szigor is. Az új típusú prédikáció igazi ereje ettől kezdve már nem annyira a példabeszédek szemléletességében rejlik, hanem sokkal inkább a személyes lelki élet belső rezdüléseinek finom rajzában. Elsősorban Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György és Köleséri Sámuel kötetei példázzák ezt az utat. S velük tulajdonképpen le is zárul a magyar prédikáció irodalmi, művelődéstörténeti szempontból is jelentős utolsó nagy korszaka, amikor „... a templom – Szabó Lajos szavait idézve – nemcsak a hitelesítést és a kegyesség gyakorlását, hanem a közművelődést is szolgálta.”³

Ez a művelődéstörténeti szempontból igen jelentős forrásanyag a hazai kutatásban mind ez ideig csaknem teljes egészében feltáratlan maradt, jóllehet más népeknél ugyanebben a témakörben már számos monografikus igényű feldolgozás is született.⁴ Újabbán nálunk Szabó Lajos példázat- gyűjteménye mellett egyedül Dömötör Ákos tanulmánya foglalkozik a kérdéssel.⁵

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

A továbbiakban Tofeus Mihály /1624–1684/ A szent Soltárok resolútiója /Kolozsvár, 1683./ című prédikációs kötetének példabeszédeit elemezve igyekszünk rámutatni az exemplumok világának tartalmi, formai, műfaji gazdagságára, ezzel is szorgalmazva a téma további hazai kutatását.⁶ Tofeus kötete több szempontból is alkalmasnak látszik arra, hogy segítségével a korabeli református prédikáció példabeszédeinek alaptípusait és azoknak jellemző vonásait megrajzoljuk. Apafi Mihály fejedelem udvari papja ugyanis – amint azt Katona Géza kimutatta – sajátos helyet foglal el a kortárs prédikátorok sorában: eklektikus teológiájára az ortodoxia, a puritanizmus, a coccejanizmus és a cseh–morva testvérek prófétikus spiritualizmusa egyaránt rányomta bélyegét.⁷ A százötven zsoltármagyarázat példabeszédei ennek az enciklopedikus igényű szellemi sokszínűségnek nyelvi lenyomatai. De a kötet azért is figyelemre méltó, mert a század hasonló kiadványai közül talán ez példázza leginkább az egyházi beszédek szóbeli előadásmódját. Tofeus prédikációit ugyanis a fejedelmi udvar két íródeákja hallás után jegyezte le, s köztudott, hogy a szószékről általában számottevően több példa hangzik el, mint amennyi az eleve olvasásra szánt prédikációkba bekerül.

Herbert Wolf a 17. századi német protestáns prédikációk exemplumait vizsgálva az alábbi műfajcsoportokat különbözteti meg: fabula, legenda, humoros elbeszélés, ördögi történetek, történeti elbeszélések /historia, monda/, csodatettek és jelek, mitológiai történetek, mindennapi események életképszerű leírása, közhelyszerű általános emberi igazságok.⁸ Tofeus példabeszédeinek ugyanezek a legfőbb típusai, csupán a humoros, satírikus elbeszélésnek, a sajátosan német „Schwank”-nak nincsen nyoma nála. Szólnunk kell viszont példáinak két további csoportjáról, a bibliai históriáról, valamint a szólásokról és közmondásokról.

Bibliai históriák: Közhelynek tűnhet a prédikációk biblicizmusának hangsúlyozása, mégsem árt szemügyre venni e jelenséget, már csak azért sem, mert talán itt érhető leginkább tetten az a folyamat, ahogyan a bibliai történetek szélesebb néprétegekhez eljutnak. A reformáció meghirdette ugyan a Biblia-olvasás programját, a hívek széles köre azonban még a 17. század végén sem tudott olvasni. Amit a katolikus egyházban a képek, szobrok és változatos liturgia jelentett, azt a protestánsoknál a prédikációba szőtt bibliai történetek pótolták. 17. századi egyházi beszédeinkből szemelgetve szinte összeállítható lenne egy, a nép számára újralfogalmazott Biblia. Ebben az értelemben is igaz az a találó gondolat, hogy a század prédikátorai a kor „népi írói” voltak.⁹

A bibliai história előadásmódjának három alapvető változata van. A prédikátor gyakran csupán utal egy-egy bibliai eseményre vagy személyre, feltételezve a hallgatóság további ismereteit:

„Három fél vagyon itt: Az Isten, a Praelatusok, a Nép; s mikor ez a három edgyet ért, nehezen szakad el, mert ez a Salamon hármass kötele, de mikor ezek edgyet nem értenek, akkor közel a veszedelem: mert az Isten is külön van, a Praelatusok is külön vannak, a Nép is külön van. A Jeremias siralmas ideje erre példa.” /58.pr./

Máskor egy konkrét bibliai történetet részletesen mesél el, szinte novellisztikus formában. Ezek a történetek az ismeretközlésen és moralizáláson túl nyilván a figyelem ébren tartásának eszközei is:

„Jól tudta Bóldisár Király, mi esett az Attyán, Nabugodonozoron ez előtt, aki az istentelenségért méltóságos nagy tisztítól megfosztatván, az emberi társasághúl a barmok közzé kivetteték; mégis ezen a példán nem tanul, mikor azért az örökké való Istennek hosszúságára a Jérusálemi templomból elhozott drága edényekből innék, s Tanács Uraival, Fejedelmivel vendégeskednék, kijő az falból az ő ellene való sententiának leírására egy kéz, amely valamin megírta, megmértette az Istentül, fontban vetetett, híjánosnak találtatott, Birodalma másnak adatott, s maga is csak hamar elveszett. Elveszél bóldogtalan Bóldisár Király, hamisságnak igaz és méltó jutalma szerint: mert mind tudad te, mi esett ez előtt az Apádon, mégis annak bóldogtalan sorsából nem tudál isteni félelmet tanulni.” /76.pr/

A bibliai példa harmadik esete, amikor a prédikátor a jól ismert történetet vagy példázatot közvetlenül és személyesen a hallgatóságra alkalmazva mondja el. Ezt a változatot különösen a puritánok kedvelték, így Tofeus beszédeiben is gyakori:

„Amaz szőlős gazda, mind reggel, mind délben, mind estve, hijja a munkásokat az ő szőlejtében, mind hat óraker, ez életnek reggelén, a gyermekkeri időben; mind kilencz óraker, az életnek dellyén, az emberkeri erős ifiui állapotban, mind tizenegy óraker, az életnek estvéjén, a meghanyatlott erőtlen és halálához készülő öreg emberki állapotban. De nem hi senkit tizenkét óraker, meghólt állapotjában: mert az ál-talmenetelnek, nem hivatalnak ideje, amelly fa akkor északra dül ott marad, amelly délre dül az is ott marad.” /121.pr./

Történelmi históriák. Ez a műfaj rendkívül sokszínű. Tofeusnál három változata gyakori: az ókeri és középkeri históriák, az újabb keri európai népek történetéből vett elbeszélések és a közelmúlt hazai eseményei.

Ókeri históriáinak forrása az utalások tanúsága szerint Plinius, Tertullianus, Josephus Flavius, Hérodotosz és Prokópiosz történeti művei mellett elsősorban a Gesta Romanorum. Pontos forrását Tofeus ritkán adja meg, többnyire csak annyit említ, hogy a történet „külső históriák”-ból származik. A morális tanulsággal szolgáló elbeszélések stílusa a monda, a mese és a történeti elbeszélés vonásait egyesíti magában. Hősei általában kiemelkedő történelmi személyiségek: Nagy Sándor, Julius Caesar, Augustus, Nero, Caligula, Julianus Apostata, Nagy Constantinus, Theodosius stb. Ime Theodoricus halálának legendás története az 52. zsoltár magyarázatából:

„Procopius azt írja Theodoricus felől, hogy különben jámbor ember volt volna, noha Arrianus volt, Nemzetségére nézve Óthus volt; hanem Christus születése után 500. esztendővel, midőn a Római Birodalmot elfoglalta, két Porcicius embert, Voctiust és Simachust, Ipát s Veit elvádolnak előtte, hogy valami új dolgot forralnak; mellyért megfogattya s megöletti őket. Az után egy vacsorán egy szép halat visznek fel eliben az asztalra; Mellyre edgykor reá tekint Theodoricus, s úgy tetszik néki, hogy annak az hálnak a feje, a Simachus feje, a fogai ki állanak, a szájából hang jó ki, a szemei szikráznak, megretten tőle, meggyulad, el melegedik, el szédül, fogják s az ággas házban viszik, ott az hideg elleli, sok szép köntösökkel, drága ruhákkal bétakarják; de haszontalan: mert úgy sem volt nyugodalma. A Medicussa Elpidius meg mond-gya, hogy meg nem gyógyúl, aminthogy azon kinnyában meg is hala 37. esztendő korában.”

Tamerlán szinte mesébe illő históriáját nagyon gyakran idézik a század prédikátorai.¹⁰ Tofeus többször is hivatkozik rá, s egy alkalommal részletesen el is meséli a történetet, színesen és élvezetesen, olyannyira, hogy a mai olvasó alig hiszi, hogy prédikációt olvas: „Amaz Asiai nagy lator felől, Tamerlanes felől, ha szabad itt elő hoznom, azt írják: Hogy ő a melly várat, vagy várost meg akart venni s megszállotta, az alatt a vár alatt vagy város alatt első nap fejr Sátort vonatott, jelentvén, hogy ha a nép magát megadgya az nap, megkegyelmez néki. Más nap veres Sátort vonatott, jelentvén, hogy ha a nép mégis nem enged, mind levágattya őket. Harmad nap fekete Sátort, jelentvén, hogy immár a kegyelemnek ideje elmúlt, nem csak meg nem kegyelmez nékiek, nem csak a népet vágattya le, hanem lakó helyeket is megégetteti, fekete koromná, hólt szénné, porrá, hamuvá, semmivé tészí, elrontya, s tellyességgel elpusztittya.” /136.pr./

Tofeus történelemszemlélete azon a középkori eredetű reformatori szemléleten nyugszik, mely a négy nagy világbirodalom /babiloni, perzsa, görög, római/ keretein belül az emberiség történetét összesen 6000 évre teszi, a római birodalom határait időben kitolva saját koráig.¹¹ Ez az elv az előzőeknél kevésbé legendás ó- és középkori történelmi események leírása kapcsán gyakran kap hangot prédikációiban:

„A Persiai Etnicum Pogány birodalom volt. A görög hasonló, ezt sokkal nem kell világsítani. Ez az utolsó vas fogu kegyetlen fene vad természetű Római Birodalom is olyan. Melly amikor terjedett, amikor meghódította Galliát, Hispániát, s több országokat, és Dáciát, ezt az Erdély országát, Trajánus minden Pogányok Istenit elvitte, hévette, tisztelte, csak a keresztyének istenét az Ur Jézus Christust soha bé nem vette, amint panaszkodik errül Tertullianus.” /110.pr./

A más népek újabb kori történetéből vett példákra már sokkal inkább jellemző a történelmi hűség, mint az előbbiekre. Ezekben elsősorban Ausztria, Lengyelország és Anglia szerepel. Nézzünk egy ritkaságszámba menő itáliai példát:

„Ez előtt hetven három esztendővel, 1606-ban, amaz az egész világon híres Velencei nagy Republica, megfoga két Jesuitát a fermalas életért, ki is úzé mind az Jesuitákat; Amaz Római nagy embert kéréte kezében őket, hogy kézben nem adák megátkozát, excommunicálá azt a dicsőséges nagy Republicát, külömben soha egészen meg sem engede nékiek, hanem a Jezsuitákat az után ismét ugyan csak befogadák.” /48.pr./

A következő história Tofeus történelemszemléletének másik – ugyancsak reformatori gyökerű – alapvonását mutatja, mely szerint az idegen elnyomás Isten büntetése a nép bűnei miatt:

„Péllda erre a Sidó nép, de közelebb Cseh Ország. Az hová hévitte volt Isten az Evangéliumot, ott is tartotta majd két Seculumig; De mikor a Csehek igen megne-gédesedtenek volna, s rosszabb életet élnének, mint sem a bálványozásban, megha-ragszik Isten rájuk: 1619 esztendőtől fogva 1648 esztendeig, mind fegyverben volt Cseh Ország, eleget vót rajta, mind Anglia, mind Dánia, mind Magyar Ország, mind ama nagy emlékezetű Bethlen Gábor Fejedelem, mind a Töröknek egy része, mind maga hogy már a Spanyol Király is, hogy elébbeni békességes állapottyára állhassék; De semmiképpen nem teheté: Mert az Austriai ház addig rontá, hogy annak mind testét, mind vérét, mind erejét megemészté, a Csehekét kitudá belőle, s többé kezekbe sem bocsátá.” /124.pr./

Történelmi példáinak legjelentékenyebb részét Tofeus Mihály a közelmúlt magyar eseményiből meríti. Bethlen Gáborról, a Rákócziakról, Báthori Zsófiáról, az Esterházyak-ról, a török és a tatár pusztításairól a jezsuiták ármánykodásáról egyaránt olvashatunk

prédikációs kötete lapjain. A puritánus társadalomkritika jegyében súlyos ítéletet mond a közelmúlt politikai mulasztásiról. Beszédeinek prófétikus erejét, komor pátoszát elsősorban ezek a részletek teremtik meg.

A közelmúlt eseményei ihlette példabeszédeknek két alaptípusa van. Az egyik egészen konkrét történelmi eseményeket taglal, tárgyilagos stílusban:

„Nem kell erre egyéb példa, hanem ez a szegény Hazza, ennek 1657 esztendőbeli veszedelme, ennek Fejedelme, aki addig keresé a Lengyel Királyságot, hogy a Királyság is oda van, maga is oda van, maradéka is majd elfogy. Ez az odaki való böldegtalan Magyar Nemzet is addig keresé a Nemesi szabadságot, hogy igen megromla, s úgy jára mint a teve, aki elment, hogy szarvat kértjen magának s a fülét is elvágták.” /8.pr./

A másik csoportba tartozó leírások általánosabban, gyakran csupán utalásszerűen festik le az ország romlott állapotát:

„Ha Magyar Ország vész, fély hogy Erdély is el ne vesszen; Ha Silih elveszett, Bethel is elveszhet: Ha Béthel elveszett, Jérusálem is elveszhet: Oda van Várad, oda lehet Colosvár is.” /79.pr./

Míg az első típusba tartozókból szinte összeállítható lenne fő vonalaiban a század magyar történelme, addig az utóbbi – a korabeli verses jeremiádokhoz hasonlóan – hol lírai, hol drámai erővel állít emléket az átélt szörnyűségeknek.

A régmúlt magyar történelme érdekes módon szinte egyáltalán nincs jelen a zsoltármagyarázatokban, jóllehet az néhány évtizeddel korábban még széles teret kapott a protestáns egyházi beszédekben.¹² Ebben talán a puritanizmus hatását kell látnunk, melynek erőteljes szociáletikája saját korok gondjaira terelte a prédikátorok figyelmét.

Példák a mindennapi életből. A hétköznapi prózaibb képei alkotják a százötven prédikáció példabeszédeinek legszélesebb körét. Ezeknek egy része élelképszerű leírás, melynek ablakot nyitnak a korabeli Erdély mindennapjaira. Különös figyelmet érdemelnek a fejedelmi udvar életét ábrázoló pillanatképek. Nem kevés bátorság kellett ahhoz, hogy az udvar lelkésze célba vegye a főurak visszaéléseit:

„Hányszor tapasztallyuk csak közöttünk is, kivált az Udvarokban, hogy akik Aszszonyukhoz s Urakhoz közel nem eshetnek, szegény Suplicánsok, másokra bízzák Suplikációjokat, mellyért egy két tallérocskát s aranyacskát elvesznek, megtapogattják a Suplikációk hasát, ha vané benne, s a mint annak terhét érzik, aszerint veszik meg e világi grátiát.” /55.pr./

A szigorú puritán erkölcs nevében kel ki az udvari tivornyák ellen:

„Szólhatnak itt a mi Uraink vidámságárúl, víg lakásárúl, vendégeskedésérül, s azokrúl a rút útálatos ordításokrúl, kiket tegnap cselekvének, és amellyek nem hogy megélemedett idejü, tisztességes tanácsos emberekhez, Urakhoz, hanem alávaló rossz gaz szolgálkhoz is nem illettek volna.” /105.pr./

Hogy Tofeus valóban nem mindennapi érzékenységgel megáldott sociográfus, arról az alábbi példa is tanúskodik, melyben egyik prédikátor társa nyomorát cseteli megdöbbentő erővel:

„Azt hallottam én magam a Prédikátorátul, s amint hallottam, úgy tudom mondani, hogy elmúlt volt négy esztendeje, amiólta egy póltura fizetését, egy falat kenyérét, szalonnáját, egy szem búzáját, egy csep borát, fél sing posztóját fizetésében nem látta; hogy a szegény az után mirigyben megholt, a másikja nem csak fizetését vonta el, hanem gyermekit is a szegény Prédikátornak jobbágyává akarta tenni; De minden szándékok s ez is félben szakadott.” /109.pr./

A népi jellegű, többnyire munkafolyamatokat /szántás, vetés, szőlőművelés, mosás; a borbély, az orvos tevékenysége stb./ ábrázoló életképek már kevésbé életszerűek. Míg az előzőek éppen konkrétságukkal kívántak megdöbbszteni, addig az utóbbiak általában egy-egy munkafolyamat sajátos mozdulataival szemléltetnek egy-egy szellemi, lelki tényezőt. Bennük nem az ábrázolt dolog megléte, hanem inkább a mikéntje fontos, azaz ezek nem önmagukért beszélnek, hanem valami helyett:

„Es mint a mosó a ruhát, nem csak megöntözi és vizezi, hanem sulyok alá is fogja, keze dörgölésével tisztítja, fejtéri. Úgy gondolkozunk erről az Ádám moeskarul is, hogy ennek egy részét az Isten sírással öntözteti; de ha úgy meg nem fejtéredik, más részét nyomorúság sulyka alá fogja s úgy tisztítja meg.” /12.pr./

A következő példánk azt a pillanatot példázza, amikor a konkrét életkép allegóriává lényegül, azáltal, hogy az emberi eszelekvő helyére maga Isten lép:

„Tudván azt, hogy ez előtt az Isten az Ecclesiáját maga plántálta, mint kedves szölcjét maga terjesztette, gypüvel környül vette, kövektül megtisztította, abban tornyot épített. Most annak gypüjét is élszaggatta, hogy szaggassák azt az úton járók és az erdei dicsnök kitúrják, diszno bánnyanak véle.” /80.pr./

A mindennapi élet köréből vett példák másik nagy csoportja általános emberi igazságokat jelenít meg képes beszéddel, azaz rövidebben vagy hosszabban kifejtett hasonlatok illetve ellentétpárok segítségével. Míg az előző képek forrása többnyire a magyar valóság, ezek egy Európa-szerte használt képkincs részeiként jutottak el a magyar prédikátorhoz. E képek köre rendkívül széles, határait megvonni alig lehet: megtaláljuk itt a gazdagság – szegénység, tél – nyár, hideg – meleg allegorikus ellentétpárjai mellett a jó hadi kapitány, a tükör előtt forgolóó ifjú, az illatozó rózsa, a szívárvány, a tűzhely képét. Ezek a példák általában szűkszavúak, elnagyoltak, többnyire egyetlen hasonlathól állnak:

„Nem különben mint a ki a Tükörben néz, azért néz, hogy minden moeskát, szennyét meglátván, eltöröllye s magát megtisztítsa. Es amint a kis Gyermeknek a literást eleiben írják, s mint a him-varrónak a példát eleiben adgyák.” /95.pr./

Időnként azonban ezek is példázatosabb, már-már elbeszélés jellegű köntöst viselnek, mint például a szegény – gazdag ellentétpár kifejtése a 113. zsellár magyarázatában:

„Mégyen az uton a szegény ember egyedül egy páczával, mezüláb, vagy boeskorban, rongyos köntösben, szemben jü véle a gazdag ember, sokad magával, hintón, vagy paripán, nagy gazdagsággal, fris fényes köntösben, azt mondgya Salamon: mind a kettőt az Isten formálta, ha ő Felségének tetszik, ezt a gazdagot az hintóbúl, paripárul leveszi, s a porhan ülteti, megalázza, mint Nahgodonozort, ama szegényt a porbúl felvészi, s ennek hintájára vagy paripájára ülteti, és felmagasztallja, amint szent Anna éneki.” /113.pr./

Az allegorikus példabeszédek sajátos változatát képezik az állatallegóriák. „Ezek az Európába jórészt indiai, egyiptomi és görög közvetítéssel eljutott történetek – V. Kovács Sándor szavait idézve – a természeti jelenségeket afféle valláserkülesi illusztrációként fogják fel, melyek arra valók, hogy segítségükkel szemléltetni lehessen az elképzelhetlent, magyarázni a kifejezhetetlent.”¹³ Ime egy jellemző példa az állatallegóriára:

„A kígyó felöl azt írják, hogy mikor a vízben mégyen innya, letészi a mérgét, bé nem viszi a vízben, és egy kígyó sem mérge a vízben,... mikor mi is az isteni szolgálatra mégyünk, ama vízben innya akarunk, a kígyónak mérgét tegyük le, vessünk ki sziveinkbül minden ördögi gyűlölséget, s dühösséget...” /97.pr./

Az állatallegóriák köre is meglehetősen széles: a szorgos méh, a tojásain ülő galamb, a fiait etető holló, a kicsinyeiért harcra kész medve és farkas allegóriáját Tofeuson kívül más kortárs prédikátorok írásaiban is gyakran megtaláljuk.

Végül van a mindennapok életéből vett példáknek egy közhelyszerű változata is. De Tofeus a retorikai eszközök tudatos használatával még ezeket a képeket is elevenné tudja tenni:

„Mert láttyák az emberek mindennap az akasztófán függeni lopót, s nem lopnak-é? láttyák, hogy a gyilkost megölik, a tolvajt, háztörőt, nyársban vonnyák; a káromkodót követlő agyon verik; a boszorkányt megégetik; De nincsené affelől elég istentelen ember ilyen? Tudgya az istentelen világ, hogy a paráznságért veszett el az első világ, de most is mind Urak, Ur asszonyok, köz rendek, parasztek között, nincseneké elég parázna?” /11.pr./

Fabulák. Aiszoposz meséit a középkor is ismerte, igazi felfedezése azonban a humanisták érdeme. A reformátorok szintén kedvelik az állatmesét moralizáló jellege miatt. A 17. század második felének prédikátorai már tartózkodóbbak a fabulákkal szemben, de teljesen nem mellőzik azokat. Tofeus általában nem elégszik meg a mesére való rövid utalással, hanem aiszóposzi rövidecséggel, tömörséggel el is mondja az egész történetet. Nem törekszik azonban feltétlen tartalmi hűségre, gyakran csak az ötletet meríti Aiszóposztól. Így lesz a három ökörből nála két bika.

„Az oroszán igen megéliezven gondolkodott, mint ehessen meg a bikákat; de félven mind a kettőlöz edgyszer s mind fogni, az edgyiket külön veszi s azt mondgya néki: Nem tudodé, hogy az a te társod tégedet énnékem elárult, egyeb nincs hátra, hanem hogy megegyelek: Az után azt elhagyván mégyen a másikhöz, s annak is azt mondgya: Nem tudodé, hogy az a te társod te hozzád nem igaz, s tégedet az én kezemben akar adni, meg kell halnod: Így a két bikát egymásra támasztja, s veszekednek, s edgy mástul elszakadnak: És így az oroszán edgyszer egyiket, nézven azt s örülvén rajta a másik, násszor másikat megési. Ez noha Fabula, de értelmes ember efféléklül is tanulástá méltó dolgokat hoz ki... Fízzel a példával ha a mi dolgunkat össze vettyük, éppen bizony így vagyunk: Mert az az eb oroszán soha bizony meg nem ehét vala bennünket, ha edgymással össze nem veszt vala; ma is nem fogynánk így, ha ez az átkozott mesterség nem emésztene bennünket. Íg! föld! emberek! vané mi közöttünk valaki aki ezt a közönséges haszonra tudná fordítani.” /15.pr./

Itt a változtatás a fabula lényegét még nem érinti. Nem így a fák királyválasztásáról szóló mesében. Aiszóposznál az olajfa és a fügefafa, nem tudván feladni nemes értékeiket, visszautasítják a felkérést. A lóvis persze hajlandó a királyságra, ha alája vettetnek Libanon cédrusai is.¹⁵ Tofeust csak az első két válasz érdekli s ezeket megtoldja még egy harmadik hasonlóval, s így a történet természetesen egészen más tanulsággal szolgál:

„Egykor a fák magoknak Királyt akartak választani, elmentenek s hitták az olaj fát, légyen Királyok, nem ment, nem akart elhujdosni, s nem akarta elhadni az ő kövérségét, melly által mind az Isten s mind az emberek tiszteltetnek: Hitták a fige fát is, mennyen el légyen Királyok; nem ment, nem akarta elhadni ékességét az ő jó hasznával, hogy elhujdosseék más fákért: Hitták az után a szőlő vesszót is, mennyen el s uralkodgyék rajtok, ez is megfelel, s mond: Avagy el- hadnámé az én mustomat, melly meg vidámítja, mind az Istent, mind az embereket s elmennéké bujdosni a többi fákért. Így van igazán a jó léleknek dolga az életben. Ez a hitván test hozzá járul, gyakorta megkerüli s mondgya, hogy mennyen el velle, uralkodgyék, bujdosanak el. De nem akar elmenni, nem akarja elhadni az ő kövérségét, édességét, jó ízű mustyát, Istenhez való buzgóságát, szeretetit...” /134.pr./

A prédikációba beépített fabulák a példán és moralizáláson túl észrevehetően a figyelem ébrentartásának és a „szórakoztatás”-nak is eszközei.

Legendák. A katolikus prédikációk egyik legfontosabb forrását képezik a középkori legendáriumok. A protestáns prédikátorok csinján bánnak a legendák idézésével. Tofeus Mihály beszédeiben csak elvéve találunk egy-egy ilyen utalást, s ezek mindig a szentek erkölcsi nagyságára, s nem csodatetteikre vonatkoznak:

„Szent Lőrincz is, midőn megfűtötték a keresztyéni vallásért, Domitianus idejében, ezért mondotta azt /amint írják/ a Tisztartónak: Egyél immár, mert megsült, én az én Istenem dicsőségéért edelelül adtam teneked magamat.” /98.pr./

Csodák, jelek, ördögi történetek. A csodákról és egyéb égi jelekről szóló históriák szintén inkább a katolikus prédikáció kedvelt elemei. A 16. századi protestáns prédikátorok még gyakrabban hivatkoznak ilyenekre, a 17. század végén viszont már alig akad nyoma. Teljesen azonban nem szűnik meg az ilyen esetekre való hivatkozás, amint az alábbi példa is mutatja:

„Hogy a kigyónak kényere léssen a por, mind a testre s mind a lélekre nézve, mind Theologicé, mind Physicé, felette igen igaz ez: Mert természet szerint Physicé a kigyó s az ő neme, a béka port eszik. Ide való amaz a kirül emlekezik Plutarchus, akinek fenn a kereszten a fejét által övedzette, nagy öreg kigyó: s Izabella is Fejérvárt, akinek Királyok közzé hészoritott monumentumban fekvő holt testén, noha hozzá semmi nem járulhatott, hatod napon egy nagy varas béka fekütt; melyet az öcse I. engel Országi Nyisoczki Ur ember, mikoron meglátott, megutálta minden világi méltóságát s barátját lett. Egy szóval, kigyóknak és békáknak magvává s edelelvé tette Isten Ádámot, mikoron porrá lenni ítélte és sentenciázta.” /32.pr./

Ugyanez mondható el az ördögi történetekről is. Száz évvel korábban Bornemisza még egy egész kötenyit írt az ördög kézzel fogható mesterkedéseiről, Tofeusnál azonban az ördög és munkája erősebben lelki, szellemi tényező:

„...mert az hol gyűlölség vagon, nem az Isten igazgatása van ott; hanem a Sátáné. Amint gyakorta mondom: Az ördög, hogy ha a menyországban vólna is, ugyan csak ördög vólna, az Ecclesiában is az hol az igazgat, nincsen ott egymás szeretet, hanem gyűlölség.” /122.pr./

Példák az antikvitásból. Az ókori vonatkozású történelmi históriákról már szóltunk. Ezeken kívül gyakoriak Tofeus prédikációiban a mondai, szépirodalmi, mitológiai utalások is. Ezek többnyire csupán jelzesszerűek; úgy tűnik, hogy a hallgatóság – legalábbis a fejedelmi udvarban – ismerte Ibcus, Dido, Aeneas, Midas nevét. Az alábbi utalás terjedelme tipikusnak tekinthető e témakörben:

„Nem kell azért kicsiny emez amaz dolognak lenni, amiért imádkozunk: mert ha Isten mindenkor azt megadná, amit kérünk, sokszor el kellene vesznünk: Azt írják Mydas felől a Poeták, hogy azt kérte, hogy minden valamihez nyulna, arannyá változnék; midőn a kenyérhez is nyult vólna az is arannyá vált, végre éhel holt.” /55.pr./

A „pogány” poétáktól vett idézetek is gyakran szolgálnak erkölcsi példával:

„Igen drága a léleknek váltsága. Es így kicsoda különbség vagon az ő lelkeknek bizontalan állapotja között, s az Adriánus Császár lelkének állapotja között, aki mikor megakarna halni, így szólíttya meg a maga lelkét:

Animula, vagula, blandula,
Hospes Comesque corporis,
Quae nunc abibis in loca?
Pallidula, rigida, nudula
Nec ut soles dabis iucos.

Ó! én édes nyájas bujdosó lelkecském, Testemnek kedves vendége s úti társa; Micsoda sötét helyre, kietlen puszta helyre, sárga helyre most mégy? Semmi mulat-ságot nem adsz, amint szoktál vólt." /48.pr./

A pogány istenek szintén utalásszerűen, egy-egy magatartásforma allegóriáiként tűnnek fel újra meg újra a kötet lapjain:

„A Pogányok Isteni nem bántják a bünösöket, nem bántja Bachus a részegeseket, Venus és Baál Peor, a tisztátalan életűeket; Mars a vér ontó gyilkosokat: Jupiter, a magának való egér természetű senkivel semmi jó akaratot nem közlő, fősvény embereket, De ez az, Elohim, Kedoshim!nem szenvedheti el a bünt." /99.pr./

Szólások, közmondások. A példázatos beszéd legkisebb elemei a szólások és közmondások. Szólásmondásaink gazdagságának, láttató erejének prédikátoraink nagyon is tudatában voltak. Tofeusnál időnként szinte fürtöket alkotnak a mondások. Köztük számos azóta feledésbe merült példát is találunk. Prédikációs irodalmunk vizsgálata tehát ilyen vonatkozásban is értékes információkkal szolgálhat még. Az alábbi szólásokról sem tud O. Nagy Gábor gyűjteménye.¹⁶

„...az hol az Török lova letészi a lábát, ott fü nem nő." /20.pr./

„Amint a Magyarok szállanak: veszteg fekvő ökrön hóldat nem szántanak..." /39.pr./

„Amint a Magyarok szállanak: aki Angyallal lakik, angyallá kell lenni..." /47.pr./

Magyar és latin szólások gyakran együtt szerepelnek:

„Amint a Deákok szállanak: Vigilantibus obveniunt jura: s magyarul amint mondgyák: szemesnek való a játék. Dormilentibus non succedunt foelices successus: Veszteg fekvő ökrön nem szántanak hóldat. A henyélő embernek szájába nem repül a sült galamb." /46.pr./

Bibliai bölcsesség és magyar szólásmondás vagy közmondás szintén gyakran társul egymáshoz:

„Megtanullyuk azt, hogy az haszontalan átoknak semmi haszna nincs; hanem amint Salamon mondgya: mint a bujdosó veréb helyt nem talál, hanem ahoz mégyen vissza akitül elküldetett, és amint a Magyarok szokták mondani: Eb ugatás nem hallik menyországban." /16.pr./

A prédikátor időnként másoktól vesz át bölcs mondásokat:

„Amint pedig Pázmány Péter mondgya, az ördög sem hazud a maga gyalázattyára." /12.pr./

Hosszasan folytathatnánk még a sort, hiszen az erdélyi prédikátor szinte kifogyhatatlanul ontja ezeket az apró gyöngyszemeket, melyek egyaránt alkalmasak szűrásra és simogatásra.

Végezetül egyetlen hosszabb szemelvénnel azt próbáljuk szemléltetni, hogy Tofeus prédikációiban a példázatos beszéd egyes változatai nem esetlegesen és szétszórtan, hanem zárt, jól megszerkesztett hálózatot alkotva, gyakran láncszerűen egymásba kapcsolódva fordulnak elő:

„Bizony ha a Reformata Religiónak állapotját megtekintjük, igazán azt mondhatjuk felőle, hogy tűzhely. Mellyet az Istennek haragjának tüze megégetett, melly miatt csontyai olyanok, mint a megégetett üszög. Hasonlíttya magát továbbá, a pusztában lévő Pelikánhoz, mellyről azt tartják, hogy az ő megholt fiait, vérével megeleveníti. Nincsen a Reformata Religiónak Pelikánnya, és hogy világosítsa a dolgot, úgy vagyon dolga, mint a Jerusalembéliek állapottya: akik a nagy éhségben gyermekeket nem táplálhatták, mellyért azok a ganéjokat is ették... Éhségre jutott igazán a Reformata Ecclesia, sok helyeken nincsen aki táplálja, nincsen aki éhségét megenyhítse. Nincsen Pelikánnya aki megelevenítse. Továbbá Hagolynak mondgya magát, amelly minden madaraknak invisus, gyűlölséges, ha elő kap-hattják, sereggel tódulnak utánna, üzik, kergetik, meg is ölik. Ugyan azt cselekszik a Reformata Religióval is. Verékhöz is hasonlíttya magát, melly avagy felettébb való hideg, vagy a napnak az ő hivsége miatt az eszterhában rejtezik. Ugy ez is az Istennek, vagy megvont irgalmasságának hidege miatt, vagy haragjának sebes tüze s hévsége miatt, mint az eszterhában szorult veréb, csak megvonnyamagát. Hogy hasonlítást tégyek a Reformata Religio között, s a Sidók között: úgy volt dolga, mint az AÉgyptomban bujdosott Sidó népnek, ki mint egy vas járomban lévén, minden szolgálattal, sár keveréssel, téglá csinálással nyomorgattatott, mind addig amíg Isten az ő jármának közepit maga elrontá, Aron s Mojses által a népet kiszabadítá. Elbujdosottvala a lelki AÉgyptomban, ez a Reformata Religio is, mellynek selét tömlöczében, vas így és járom alatt, mint egy rab úgy tartatván, kemény szolgálattal terheltetett... De minekutánna az Isten ezt megszánta, maga a vas ígát elrontotta; Mojseseket és Aronokat támasztott, kik az Evangéliumnak világosságára által hozta. Közöttök az Evangéliumnak szőlő fáját elterjesztette, kiszélesítette, az árnyéka az hegyeket befogta, vesszei pedig olyanok mint a magas Czédrus fák, gyümölcse jó ízű, nem keserű; hanem édes, nem olyan mint az elsillyett Sodomának, helytén termő gyümölcs az melly keserű. Mikor már mind ezeket az Isten megcselekedte, s látná ismét, hogy az emberek, ennek az alávaló rozsz férégnek, pornak, sem a törvénynek szépsége, sem az Evangéliomnak gyönyörűsége nem kell, másképpen gondolkozott ő Felsége, s hogy ennyire ostoroz és büntet: nem gyilkosságunkért, nem paráznságunkért, nem részegségünkért cselekszi csak: Mert sem a Németnél, sem a Töröknél se gyilkosabbak, sem paráznábbak, se részegesebbek nem vagyunk. Hát miért? Az Evangéliumhoz való háládatlanságunkért. Mellyet mint egy rabot úgy tartunk, az igazat sem merjük kimondani, s alig hiszem, hogy ebben az egész Erdélyben is, ez egy udvari szent Ecclesián kívül legyen, csak egy Ecclesia is, az hol szabadosan lehessen szólni. Ugy hogy ez a Soltár, szomorú példa lehet mind örökké...” /102.pr./

Idézett szövegrészünk azzal a Zárnyítól már jól ismert gondolattal zárul /nem vagyunk alávalóbbak egyetlen nemzetnél sem/, mely mottóként ott leheghetett a századvég erdélyi szélárnyékában alkotó, de fél szemével mindig az éppen gyászévtizedét élő másik hazára is tekintő református prédikátor szemel előtt, amikor nekigyürkőzött a szent Soltárok resolútiójának, mely végül nem csupán a korszak irodalmának egyik remekbe sikerült alkotása lett, hanem – mint láttuk – a példázatos beszéd enciklopédiája is.

JEGYZETEK

1. TEMESVÁRI Pelbárt válogatott írásai, sajtó alá rendezte V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1982, 435–442. BÁN Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége*, Bp., 1976, 107–122.
2. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., 1979, 133–156.
3. SZABÓ Lajos, *Monda nékik egy példázatot /Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból/*, Bp., 1982, Előszó, 10.
4. TUBACH, F.C.: *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religions Tales*, FFC 204, Helsinki, 1969. SCHENDE, Rudolf: *Stand und Aufgabe der Exempelforschung*, in: „Fabula” 10 /1969/, 69–85. *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*, hrsg. von Wolfgang BRÜCKNER, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1974. REHERMANN, Ernst-Heinrich: *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen, 1977.
5. DÖMÖTÖR Ákos: *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*, in: *Acta Hist. Lit. Hung.*, Tom XXV, Szeged, 1988, 15–30.
6. Vizsgálatom során a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának RMK. 477. jelzetű példányát használtam. Az idézetekben a határozott névelők írását a mai helyesíráshoz igazítottam.
7. KATONA Géza: *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban*, in: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 401–425.
8. WOLF, Herbert: *Erzähltradition in homiletischen Quellen*, in *Volkserzählung und Reformation*, i.m., 704–758.
9. SZABÓ L. i.m. 9.
10. U.o. 26. A szerző a történetet Kismarjai Veszelin Páltól idézi, 1641-ből. Tamerlán nem más, mint Timur Lenk /1369–1405/ mongol uralkodó.
11. KATONA, i.m., 404.
12. SZABÓ L., i.m. Szerző a 73–96. lapon számos hasonló történetet bemutat.
13. TEMESVÁRI Pelbárt, i.m. 440.
14. *Aiszóposz meséi*, ford. BODOR András, Kriterion, Bukarest, 1970. 73. /73. mese/
15. U.o. 165. /252. mese/
16. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1966.

DIE EXEMPEL IN DEN PREDIGTTEXTEN VON MIHÁLY TOFEUS

Der Verfasser untersucht in seiner Abhandlung das Illustrationsmaterial, die Exempel des Werkes Szent Soltárok resolútiója /Predigten über die 150 Psalmen, Kolozsvár, 1683./ von Mihály Tofeus, der Ende des 17. Jahrhunderts am Fürstenhof von Siebenbürgen reformierter Prediger war. Die eklektische Theologie von Tofeus weist Züge der Orthodoxie, des Puritanismus, des Coccejanismus und des prophetischen Spiritualismus der Böhmisches Brüder auf. Dementsprechend sind die Exempel der Predigtsammlung sehr mannigfaltig und deshalb für eine Exempeltypologie geeignet.

Die Studie unterscheidet bei Tofeus die folgenden Exempelgattungen: biblische Geschichten, historische Geschichten und Sagen, Exempel aus dem Alltag, Fabeln, Legenden, Wunder- und Teufelgeschichten, Exempel aus der Antike, Sprichwörter. Die einzelnen Gattungen sind durch zahlreiche Zitate charakterisiert.

Das eigentliche Ziel der Abhandlung ist, der in Ungarn völlig vernachlässigten Exempelforschung neue Impulse zu geben.

HUNYADI JÁNOS ÉS MÁTYÁS A 16–17. SZÁZADI ANGOL TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Hunyadi János és fia, a Korvin néven is emlegetett Mátyás király azok közé a magyar történelmi személyiségek közé tartoznak, akikkel gyakran foglalkoztak a 16–17. század angol történetírói és utazói. Ennek az érdeklődésnek a gyökerét elsősorban a magyar hadvezér, illetve uralkodó törökellenes harcaiban kell keresnünk – a Hunyadiakat a török 16. századi közép-európai terjeszkedése tette újra „aktuálisá”. Ez már VIII. Henrik uralkodása idején (1509–1547) is megnyilvánult; annak végéfelé, 1546-ban jelent meg Paulus Jovius török történetének angol fordítása, *A short treatise upon the Turkie's Chronicles*, amelyben több alkalommal szó esik Hunyadi Jánosról. Idézzük egy mondatát: „Hunyadi János (Johannes Huniades) egyike volt a legnemesebb és legsikeresebb harcosoknak, akik a törökkel küzdöttek, és akit Cuspinianus is módfelett dicsér”.¹ Jovius egyébként művének tizennyolcadik fejezetében beszámol Hunyadinak Nándorfehérvár alatt elért nagyjelentőségű győzelméről is.

Joviuszt Peter Ashton fordításában olvashatták az angolok, akadt azonban egy született angol, akinek protestáns szemzőgöből írt roppant „martírológiájába” a Hunyadiak méltatása is belekerült. John Foxeröl van szó, akinek *Actes and Monuments* című, először latin nyelven megírt és külföldön kiadott műve 1563-ban jelent meg angolul Londonban és óriási hatást gyakorolt a kor frástudó, vagyis inkább betüérlő közönségére.² I. Erzsébet királynő szinte kötelezővé tette olvasását (minden templomban ott kellett lennie Foxe könyvének), s így népszerűsége rendkívüli méreteket öltött, szinte az anyanyelvre fordított Szentíráseval vetekedett.

Az *Actes and Monuments*-ben Foxe hosszan foglalkozik a török támadásaival és európai térhódításával, így természetsszerűleg szót kell ejtenie Magyarországról. E tekintetben (mint ezt maga is jelzi) fő forrásai Aeneas Sylvius Piccolomini és Caspar Peucer; érdekes módon úgy látszik Thúróczi krónikáját nem használta. Nagyterjedelmű művének III. és IV. könyvében is hosszan foglalkozik a Hunyadiakkal. Ami Hunyadi Jánost illeti, őt „Hunyadi, akinek a vezetékneve (!) Vajda” néven mutatja be,³ majd hosszan ismerteti törökellenes harcait. Ez a hosszabb összefüggő rész így kezdődik: „Magyarország kormányzója (mint ezt már említettem) Hunyadi János volt, akinek törökön vett győzelmei híresek”,⁴ majd Foxe részletesen leírja Nándorfehérvár ostromát és Hunyadinak 1456-ban bekövetkezett halálát. A következő, negyedik könyv a „török történet” címszó alatt visszamegy a korábbi eseményekre, például meglepő részletességgel szól a tízéves feyverszünét megkötéséről és a pápai követ erőfeszítéseiről annak megszegésére, vagyis arról az eseménysorról, amely végül a szerencsétlen várnai csatához vezet. Ezzel kapcsolatban a harcosan protestáns Foxe megjegyzi: „a pápa soha még olyan tanácsot nem adott, ami ennyire kárára lett volna a kereszténységnek, mint éppen ez”.⁵ A várnai csatában ugyan életét vesztette a fiatal Ulászló király, de – és ezt Foxe különös örömmel említi – „Isten irgalmas gondviselésének” köszönhetően maga Hunyadi János megmenekült. Hősének alakját a következőképpen summázza: „Ez a Hunyadi János, jeles vitéz, Wallachiában született, ahol Beszterce grófja volt (*Earl of Bistritz*) és az összes hadvezérek közül, akik valaha is harcoltak a törökkel, a leghíresebb, páratlan férfiú; beszédmódjában megfontolt, tanácsaiban tartózkodó, tapasztalt és ügyes a hadviselésben, gyorsan cselekvő, bár körültekintő, hadmúdulataiban is

gyors – olyan ember, akiben a derék hadvezérnek minden tulajdonsága megvolt. Két hatalmas és nagyon harcias zsarnok, Murád és Mahomet (Mehmed) ellen az Úr segítségével megvédte Pannóniát, s ezért törököt rettegtető mennykőnek nevezték. Olyan volt, mint Achilles a görögöknek és Isten mintegy falként vagy védőbástyaként állította Európának a kegyetlen török és Krisztus, valamint a keresztények ellenségeivel szemben; és nem volt egyetlen király vagy fejedelem sem, aki annyi nemes győzelmet aratott volna, mint ő, mind azok számát, mind egész Európának való hasznukat illetően...”⁶ Valamivel később Foxe újra foglalkozik Nándorfehérvár védelmével, elmondja, hogy a török itt mintegy 40.000 embert és jelentős mennyiségű ágyút veszített, noha a Hunyadi-vezette sereg számban sokkal kisebb volt a támadó erőknél. Külön érdekessége ennek a résznek, hogy benne Foxe Ziegler alapján leírja a Dugovics Titusz epizódot is, igaz, hogy Dugovicsot csehnek véli („a Bohemian”) és azt állítja, mielőtt az elszánt vitéz magával rántotta volna a mélybe a zászlós törököt, gyors feloldozást kért „öngyilkosságáért” az éppen közelben tartózkodó Kapisztrán Jánostól. Kapisztrán természetesen jóváhagyta a halálugrást. „Így mentette meg” írja Foxe „Belgrád városát Isten gondviselése, Hunyadi János és eme derék cseh”.⁷

Egy másik 16. századi történész, George Whetstone, akinek *The English Myrrior* (Angol tükör) című, Erzsébet királynőnek ajánlott könyve 1586-ban jelent meg, ugyancsak leírja a törökkel vívott harcokat, majd ezt mondja Mahomet (Mehmed) szultánról: „megostromolta Belgrádot, ahonnan sok embert és tüzérséget veszítve csúfosan elűzetett ama vitéz magyar hadvezér János vajda által”.⁸ Mivel a „vajda” címet itt másodízben alkalmazzák Hunyadira, feltehetőleg ő volt a hőse annak az azóta elkallódott színdarabnak, amelyet Henry Chettle írt, s amelynek létezéséről Henslow naplójából tudunk,⁹ bár az sem lehetetlen, hogy *The Voyvode* főhőse nem Hunyadi volt, hanem Zápolya János, vagy éppenséggel az ezen a címen is ismert későbbi erdélyi fejedelem, Báthori Zsigmond. A „Hunyadi” név mindenképpen közismert volt a 16. század végén Angliában, hiszen Thomas Nashe *Lenten Stuff* (Böjti ügy) c. 1599- es pamfletjében egyhelyütt „a folyékony elem Hunyadijáról” beszél, érte ezen az elem legerősebb részét.¹⁰ De Hunyadi János tetteit legrészletesebben Richárd Knolles ismertette a törökökről kiadott nagyhatású könyvében. Ez a számos kiadást megért könyv, amelyik 1603-ban jelent meg először, *The generall history of the Turkes*, foglalkozik mind Hunyadi Jánossal, mint Mátyással; az előbbiről II. Murad szultán képe alatt még Lonicer versét is közli. Knolles angol fordítása így hangzik:

„Fierce Amurath doth Europe fill with blood and wofull cries:
And wholie give to martiall deeds, doth whole in armies arise.
But yet *Huniades* (than he, of greater strength and might)
Enforced him right fearfully to turne his back in figh”¹¹

Ami hevenyészett magyar fordításban pedig így hangzana:

„A vad Murád vérrel és jajszóval tölti be Európa földjét,
S magát haditetteknek szentelve nagy seregek élére áll.
De *Hunyadi* (kinck hatalma s ereje nála nagyobb)
Megfélemlítette a harcban és megfutamtította őt”

Knolles Foxenál részletesebben foglalkozik Hunyadi János származásával, két változatot adva meg erről. Ezek közül az egyik az, hogy „alacsony sorban született” és csak „ereje és tudása folytán lett naggyá”.¹² Mindazonáltal, mondja Knolles, „bármik lettek legyen is a szülei, ő maga olyan leleményes, vitéz, szerencsés és híres vezér volt, győzelmei oly

nagyok, hogy előtte ilyeneket egyetlen keresztény sem aratott a törökön; így hát neve oly rettegett lett köztük, hogy síró gyermekeiket azzal ijesztgették”.¹³ Ezután Hunyadi hadjáratainak és csatáinak leírása következik, köztük a Vaskapu melletti (amit Knolles „Vascape”-nek nevez) és két olyan beszéd szövege, amelyeket állítólag Hunyadi János intézett katonáihoz. Knolles is leírja a várnai csata előzményeit és magát a csatát is, de hozzáteszi: „egyesek rosszindulatúan Hunyadinak tulajdonítják a várnai csata elvesztését és a király halálát, aki (így mondják) tízezer lovassal elmenekült volna ebből a csatából; ám ez a verzió nem egyezik meg ennek a hős és vitéz vezérnek nemes magatartásával, s inkább csak arra szolgál, hogy melegséget találgon a klérus csalárdtságára, amely a legtöbb történelmi beszámoló szerint mind a háborúnak, mind az abból fakadó siralmas vereségnek fő értelmi szerzője volt”.¹⁴ Callimachus vagy Jovius alapján Knolles még Murád szultánnak Krisztushoz intézett állítólagos fohászatát is idézi – a szultán kéri, hogy Krisztus segítse meg az esküszegő keresztények ellen – és világosan megmondja, hogy Hunyadit nem lehet kárhóztatni a csata kimeneteléért. Mivel Knolles Szkander béggel, a kor másik nagy törökverő hadvezérének az alakjával is foglalkozik, nem éreztelen idézni Hunyadi és Szkander bég összehasonlítását, ami az előbbi javára üt ki: „Mindketten törhetetlen bátorságú emberek voltak... kettejük közül Hunyadit tartották akkoriban a jobb vezérnek, az ügyesebbnek és tapasztaltabbnak a hadi ügyekben való jártassága révén és idősebb kora miatt, amelyet viszont Szkander bég állandó jószerecséje ellensúlyozott”.¹⁵

Ezek után természetesen, hogy Knolles örömmel számol be Hunyadi nagy 1456-os győzelméről, hozzátéve, hogy a hadvezér „igen keresztény módon” halt meg sebeiben, vagy az akkortájt pusztító dögvészben. Hunyadi Jánosról szóló fejezetét azzal zárja, hogy „ő volt az első keresztény vezér, aki megmutatta, hogy a törököt le lehet győzni és nagyobb győzelmeket aratott fölöttük, mint korábban bármilyen más keresztény fejedelem”.¹⁶

A 17. század fordulóján Hunyadi János neve szerepel olyan művekben, mint George Abbot kozmográfiája (1599), valamint Martin Fumée franciából fordított műve, *A magyarországi bajok története* (1600). Arra, hogy nevét mennyien ismerték, utal Bánfihunyadi János aranyműves és kémikus esete. Ő 1608-ban érkezett Angliába és hamarosan mint „Hans”, vagy „Johannes Huniades” lett ismertté; élete utolsó harmadában pedig a londoni Gresham College tanára lett. Úgy tűnik, a Hunyadi név angol megfelelőjének használata ellen nem tiltakozott, s ezzel azt a benyomást kelthette, mintha a nándorfehérvári győztesnek lenne késői leszármazottja. Ez bizonyára segítette angliai karrierjében. Bánfihunyadi tudomásunk szerint az első magyar, aki angol nőt vett feleségül és Londonban telepedett le, az első magyar, akil (különbféle feljegyzések tanúsága szerint) az angol társadalom műveltebb rétegei befogadtak.

A 17. század második felében Hunyadit főleg a török történelemmel, illetve a kozmográfiával foglalkozó művek említik. Így Andrew Moore is részletesen foglalkozik vele vaskos török történetében (*A Compendious History of Turks*), jóllehet gyakran ismétli, illetve plagizálja Knollest. Egy másik szerző, Samuel Clarke *A Prospect of Hungary and Transylvania*, vagyis „Magyarország és Erdély leírása” című áttekintésében nem kevesebb, mint négy alkalommal említi Hunyadi Jánost, főként az 1456-os győzelemmel kapcsolatban. Érdekességként beszélhetünk arról a névtelen verses pamfletről, amelyet 1689-ben adtak ki Londonban, s amelynek címe „A jezsuiták szelleme” (*The Jesuits Ghost*).¹⁷ Ebben az öt lap terjedelmű versben, amelyhez egy, a Knolles török történetéből vett idézet szolgáltatja a „teksztust”, a szerző elítéli a jezsuiták állítólag gátlástalan politikai módszereit, példaként hozva fel erre az 1444-es eseményeket, amikor is a pápai küldött sürgetésére a keresztények megszegték esküjüket és új hadjáratot indítottak a török ellen. (A jezsuiták elítélése itt minden buzgó katolikus elítélését jelenti, hiszen 1444-ben még köztudomásúlag

a jezsuita rend nem létezett). Hadd idézzek néhány sort ebből a verszetből, amely a 15. századi lengyelek és magyarok ballépéseit használja fel ahhoz, hogy a 17. század végi Angliában moralizáljon:

„De Várna neve elhallgatathatna már -
Hol Krisztus a törökhöz hajlott a csatán.
Az egész tér pápista vérben ázott,
S rajta Murád győztesen vágta”¹⁸

Mátyás királyt Foxe az *Actes and Monuments*-ben nem kevésbé előnyös színben tünteti föl, mint nagyhírd atyját. Miután elmondja Hunyadi László kivégzését és V. László hirtelen halálát, az angol egyháztörténész így folytatja: „László halála után a magyarok válaszával a Corvin vezetéknévű Hunyadi fiát emelték a magyar trónra”.¹⁹ Foxe kiemeli Mátyás hadi sikereit, „Sirmium” és „Jaitza” (Jajce) bevételét. Viszont a boszniai hadjárat befejezéséről szólva újra alkalma nyílik, hogy elítélje a pápa politikáját – szerinte Mátyás még Trákor-szág egyes részeit is felszabadította volna, ha nem lép közbe a pápa: „míg Mátyást így elfoglalták a törökkel vívott harcai... Róma püspöke bűnös és galád módon békéltenség magvát hintette el közte és Podjebrád [cseh király] között, elmozdítva az utóbbit királyságából és átruházva azt Mátyásra... Ezt pedig... nagy háborúskodás és vérontás követte a keresztény országokban”.²⁰ Másszóval Mátyás külpolitikájának változását Foxe teljesen a pápa érdekeinek tulajdonítja, aki szívesebben látja, ha keresztény uralkodók harcolnak egymással, mint hogyha együttes erővel a török ellen küzdenének.

Foxe érdeme egyébként, hogy miután beszámolt Mátyás politikai szerepéről és haditer-teiről, nem hallgatja el szerepét a kultúra magyarországi felvirágzásában sem, különös tekintettel az új könyvtárra. Ezt a bekezdést teljes egészében kell idéznünk:

„Ezt a már említett Mátyást egyhő bátor tettei mellett nem kevésbé dicsérik különleges műveltségért, a tudomány és a tanult emberek szeretetért – az utóbbiakat nagy fizetéssel szerezte meg Pannoniának; aholis, a szép írásművek és a tudós emberek segítségével rövid idő alatt ezen ország barbár faragatlanságát virágzó birodalomná változtatta. Sőt ott egy olyan könyvtárat emelt és rendezett be mindenféle szerzővel, tudománnyal és történelem-mel, amelyeket görögöből latinra rendelt fordítani, amilyenhez hasonlót Itálián kívül sehol másutt Európában nem találni. Ebből a könyvtárból maradtak ránk olyan írók különböző művei, mint Polybius és Diodorus Siculus, amelyek korábban nem voltak fellelhetőek”.²¹

Foxe kortársai közül Zsámboki-Sambucus János is Mátyás eredményes hírvetői közé tartozott. Angliában népszerű embléma-gyűjteménye (1564) darabjai közt két, Mátyás-dicsőítő verset is találunk, az „Ad Principes Ungariae” és a „Mathiae Corvini Symbolum” címűeket. Zsámboki különben újra kiadta Bonfiniét, aki részben ennek köszönhetően vált olvasottá Európában. Egy másik olasz író, Matteo Bandellot pedig az angol William Painter népszerűsített *The Palace of Pleasure* (A gyönyörűség palotája) című 1580-as londoni művében. Bandello egyik története, amit Painter újra elmond, egy cseh hölgyre vonatkozik Mátyás udvarában, akinek hűsége minden lehetséges próbát kiáll. Painter ezt az anekdotát a következőképpen vezeti be: „Corvin Mátyás, hajdan Magyarország királya, derék hadvezér volt és jóra való ember. Minden fejedelmek közül akik ott uralkodtak, ő volt az első, akit a törökök jól ismertek, vagy félték. Erényei számát tekintve nemcsak a hadviselésben és az irodalmat tekintve, de bőkezűségében és udvariasságában is kiemelkedett az akkoriban uralkodó fejedelmek közül”.²²

De az Erzsébet-kori Angliában Mátyásnak nem volt egyértelműen jó híre. Legalábbis erre mutat az a negatív kép, ami Thomas Bilson vaskos könyvében bukkan föl, amelynek

címe *The true difference betweene Christian subjection and unchristian rebellion* (Az igazi különbség a keresztény alávetettség és a keresztényietlen lázadás között, Oxford, 1585). Bilson anglikán püspök volt, aki ezt a könyvét párbeszédese formában szerkesztette meg: Theophilus, „a keresztény” beszélget benne Philander-rel, a jezsuitával. Mátyás a Podjebrád-epizód kapcsán kerül szóba, vagyis mint a cseh királyság trónkövetelője. Bilson úgy állítja be az ügyet, mintha a pápa bűjtatta volna föl a cseh urakat, hogy forduljanak szembe törvényes uralkodójukkal, s ő bírta volna rá Mátyást, hogy támadja meg Podjebrádot. Mátyás itt „gőgös, hálátlan, ravasz és csalárd” embernek van leírva, ²³ igaz, hogy nem más, mint III. Frigyes német-római császár véleménye alapján, amit a lengyel Cromer idéz.

Bonfini és Galeotto Marzio Mátyás-eulógiái kerülő úton jutottak el az angol olvasóhoz: egy 16. századbeli német humanista latin művének fordításán keresztül. Philip Camerariusról van szó, akinek *Opera horarum subcisivarum* című nagy kompendiuma először 1602 és 1606 között jelent meg két kötetben, a Majna melletti Frankfurtban. Ezt aztán angolra egy bizonyos John Molle fordította „A sétáló könyvtár” (*The Walking Librarie*), illetve „Az élő könyvtár” címen; ez utóbbi 1621-ben jelent meg. E mű ötödik könyvének tizedik fejezetében Camerarius (vagyis inkább Molle) hosszú bekezdésben méltatja Mátyás művészetpártoló tevékenységét és könyvszeretetét és néhány szót ejt a Corvina könyvtár sorsáról is. Angolul itt olvashatunk először az „igazságos” Mátyásról és arról, mennyire érdekelte a nép véleménye, hogy álruhában próbálta kifürkészni alattvalói vágyait. Idézzük Camerariust: „Ez a király nagyon művelt volt, rendkívül olvasott, odaadón szerette a szépirodalmat és a tudományokat és ezeknek tanárait dús ajándékokkal illette; igen, és mindenfelé kutattatott a régiek könyvei után, megparancsolva, hogy szerezzék be azokat, költséget nem kímélve, hogy egy pompás könyvtárat emelhessen, amelyet később a törökök kifosztottak és leromboltak. Egyébként annak is tudatában volt, hogy az igazmondás és a szólás szabadsága csak igen kevéssé férnek be a királyok és fejedelmek házaiba és ennél fogva... vadászat közben nem egyszer odahagyta kíséretét és elment egy parasztházba, vagy egy faluba, ahol az éjszakát azzal töltötte, hogy kikérdezte (bizalmas beszélgetésben) a szegényeket és az együgyűket, mit vélnek a királyról, mit mondanak róla és kormányzatáról...”²⁴

Knolles török történetében általában szépen ír Mátyásról. Igaz, hogy inkább a király haditetteit, mintsem kulturális eredményeit hangsúlyozza, de értékelése helyenként panegirikusnak hat: „[Mátyás] egész uralkodása alatt igen jeles módon nagy háborúkat folytatott Mehmed [szultán] ellen, majd később annak fia, Bajazet ellen is, s ezekből rendszerint győztesen tért vissza. Így hát igaz az, amit röviden írtak róla, hogy egyetlen más keresztény király, vagy vezér sem harcolt oly gyakran és több szerencsével a török ellen, mint ő, vagy aratott nála nagyobb győzelmeket”.²⁵ Ez már önmagában elegendő dicséret, de tegyük hozzá, hogy Knolles nemcsak a boszniai hadjárattal, vagy Jajce felmentésével foglalkozik, hanem még a Kinizsi Pál által meghíúsított erdélyi betörésről is szól, valamint a magyar segédcapatokról Otranto 1480-as ostrománál.²⁶ Itt csak egy mondatot idéznénk: „Ezekben a háborúkban Mehmed olyannyira megtapasztalhatta Mátyás és a magyarok erejét, hogy hosszú időn át nem volt különösebb kedve újabb provokációhoz; ezért a *Mátyás* név a töröknek nem lett kevésbé rettenetes, mint amilyen apjának, a derék Hunyadinak a neve volt”.²⁷

Hosszú szünet után az 1663–64-es török háborúk irányították újra az angolok figyelmét a magyarországi ügyekre és a Zrínyi testvérek nagy elődeire. Andrew Moore török történetében Mátyás uralkodását a következő, kissé túlzott mondatban foglalja össze: „László halála után, a Hunyadiak iránti szeretet miatt Mátyást, bár be volt börtönözve Prágában, katonai választással magyar királlyá emelték. 38 évig uralkodott és a törökök sokkal jobban

féltek tőle, mint az apjától és királyságát jelentősen megnövelte”.²⁶ Samuel Clarke korábban említett művében költői hangon szól Mátyásról, egy latin kétsoros verset idézve erről a rendkívül sikeres uralkodóról:

„Patria decus, unica stirpis,
Gloria, Pannonicae caedis fortissimus ultor”²⁹

Az utolsó fontos angol vélemény Mátyásról a 17. században egy ismert utazó, Edward Browne doktor tollából származik. Browne 1669-ben látogatott el Magyarországra és négy évre rá igen nagyszerű útirajzot adott ki, amit több más nyelvre is lefordítottak. „Rövid beszámoló Magyarország, Szerbia, stb. területén tett utazásaimról” című művének első fejezetében Browne arról ír, hogy a török hódoltság területén nincsenek kiváló egyetemek, ezért „Bécsből távolabb nincs miért fontos egyetemet várni”.³⁰ Másrésztől, teszi hozzá, a magyarok joggal lehetnek büszkék arra, hogy hozzájárultak a kultúra terjesztéséhez egy nagyszerű könyvtár képében, amelyet „Budán emelt királyuk Corvin Mátyás, a híres Hunyadi fia mintegy 200 éve; ez több ezer könyvet tartalmazott, különösen görög és latin kéziratokat, amelyeket schol másutt nem lehetett megtalálni, vagy megvenni; egyrésztük a török tartományokba került, amikor Szulejmán lerohanta azt a várost, de egy jórészüket sikerült aztán megszereznie a Császári Könyvtárnak, amikor Cuspinianus volt a könyvtárosa; ezek közül többön rajta van a Corvin-címer, egy holló, amelyik aranygyűrűt tart a csőrében...”³¹ Browne úgy tudta, hogy a könyvtár egyrésze, mintegy 400 kötet, Budán maradt, igen rossz állapotban, de az 1669-es tűzvész ezt is elpusztította. Browne tanúsága fontos; noha nem ő volt az utolsó angol utazó Magyarországon, aki Mátyás dicsőségét idézte, de az utolsó, aki Bécsben még kézbe vehetett Corvinákat. Azóta 320 évnek kellett eltélnie, hogy ez az „igen remek” könyvtár kiállítás formájában újra a nagyközönség elé kerülhessen – mindnyájunk őszinte örömére.

JEGYZETEK

1. Paulus Jovius, *A short treatise upon the Turkies Chronicles*, London, 1546, Fol. XVIII. 5.
2. A továbbiakban *The Acts and Monuments of John Foxe* 1844-es nyolckötetes kiadását használtam, szerk. Rev. S. R. Cattley, London. Sztárai Mihály Cranmer Tamás mártíromságáról szóló verszetének is ez a mű, illetve ennek bázezi, 1559-es kiadása a forrása.
3. *The Acts and Monuments*, Vol. III. 762.
4. U.o., 764.
5. *The Acts and Monuments...* Vol. IV. 33.
6. U.o., 34.
7. U.o., 41.
8. George WHETSTONE, Gent., *The En(g)lish Mirror*, London, 1586, 73–74.
9. *The Diary of Philip Henslowe from 1591 to 1609*, szerk. J. Payne Collier, London, 1845, 132.
10. Thomas NASHE, *The Unfortunate Traveller and other works*, London, 1972, 411.

11. Richard KNOLLES, *The generall history of the Turkes*, London, 1603, 254.
12. KNOLLES, i.m., 266.
13. U.o.
14. U.o., 299.
15. U.o.
16. KNOLLES, i.m. 358.
17. Teljes címe: „The Jesuits Ghost; with the Prayer of the Turkish Monarch to Christ; Through which he obtained a Mighty Victory against the Papists at the Field at Varna”, London, 1689.
18. I.m., 2.
19. FOXE, i.m., Vol. III, 768.
20. U.o., 769.
21. U.o., 770.
22. William PAINTER, *The Palace of Pleasure.*, Vol. III., London 1966 (reprint ed.), 196.
23. Thomas BILSON, *The true difference betweene Christian subjection and unchristian rebellion*, Oxford, 1585, 481.
24. Philip CAMERARIUS, *The Living Librarie...* London, 1621, 354–355.
25. KNOLLES, id. mű, 395.
26. U.o., 404, 426–427, 433.
27. U.o., 404.
28. Andrew MOORE, *A Compendious History of the Turks*, II. kiadás, London, 1663, 364.
29. Angolra ezt Clarke így fordította: „His countries pride, the Glory of his Race, / Revenger of th' Hungarians late disgrace”, Samuel Clarke, *A Prospect of Hungary and Transylvania*, London, 1664, 10.
30. Edward BROWNE, M.D., *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, etc.*, London, 1673, 14.
31. U.o., 15.

JÁNOS AND MÁTYÁS HUNYADI IN THE ENGLISH HISTORIOGRAPHY OF THE 16–17TH CENTURY

This study is a survey of 16–17th century English views on two outstanding figures of 15th century Hungarian history: János Hunyadi, and his son, Mátyás (Matthias) Hunyadi, also known as Corvinus. János Hunyadi is mentioned already in the English translation of Paulus Jovius (1546), but it is only in John Foxe's *Actes and Monuments...* (1563) that his historical importance is properly acknowledged. According to Foxe there was no other Christian king or prince who would have ever achieved „such noble victories, either so many in number, or so profitable for the public utility of all Europe „as did he...” The name of János Hunyadi appears in works by George Whetstone and Thomas Nashe, but in the early years of the 17th century he is most fully dealt with by Richard Knolles in his *Turkish History* (1603). At one point Knolles compares Hunyadi with Scanderbeg and asserts his belief that of the two the former was the better commander. An important event in János Hunyadi's life, the Battle of Varna is evoked by the anonymous author of a versified pamphlet in 1689 („The Jesuit's Ghost”) which uses the defeat of Christian forces in that battle to score points against „Popery” and Catholics in general.

King Matthias Corvinus who ruled Hungary from 1458 to 1490 is also treated with great reverence by John Foxe. Apart from the King's military successes Foxe stresses Matthias's merits in promoting cultural development in his kingdom, including the establishment of an excellent new library in Buda. Although one 16th century English author, Bishop Thomas Bilson mentions Matthias in a negative political context, in another work, Philip Camerarius's *The Living Librarie* translated into English by John Molle we find fulsome praise for Matthias's fairness and for his interest to learn what his subjects really think about his rule. Knolles, in his *Turkish History*, underlines Matthias's military successes which „contained” Turkish advance in Europe during his lifetime. In the course of the 17th century several English authors comment on Matthias (A. Moore, S. Clarke), but none more vividly than Edward Browne, M.D., the traveller who visited Hungary in 1669. Browne praises the Corvin Library, the remnants of which he was able to see and admire in the Imperial Library of Vienna.

PERKINS ÉS AMES RECEPCIÓJA MAGYARORSZÁGON 1660-IG

A tiszta egyház létrehozása érdekében a 16–17. században Angliában az egész akkor ismert világra ható vallási és politikai mozgalom bontakozott ki, a puritanizmus. A magyar puritanizmus kapcsolata a mozgalom angol forrásaival közismert. Már a kortársakban tudatosult a magyar puritanizmus vezéralakjának, Tolnai Dali Jánosnak szoros kötődése William Ameshez /1576–1633/, a Franekerben működő angol teológushoz, gondolataihoz, eszményeihez. Időközben egyre több és több adat gyűlt össze a 17. század során fordított magyar teológiai irodalom angol forrásairól, a Hollandiában járt peregrinus diákok angliai látogatásairól, a Magyarországon tankönyvként bevezetett puritánus művekről, és összefoglaló értekezések jelentek meg a magyar puritánus mozgalom főbb irányzatairól, alakjairól és eseményeiről.¹

Ezt a képet jól egészítheti ki, ha a kapcsolatot más szemszögből vizsgáljuk meg, ha megpróbáljuk feltárni a két legbefolyásosabb puritán teológus, William Perkins /1558–1602/ és William Ames /Amesius/ könyveinek sorsát, jelenlétüknek máig fellelhető könyvészeti bizonyítékait. Ennek során meg kell vizsgálnunk, mikor találkozhattak velük először a magyar teológusok, mely műveik kerültek Magyarországra legnagyobb számban, kik lettek tulajdonosaik, kik fordították, dolgozták fel e műveket, hol váltak olvasmánnyá, hol tankönyvvé, s meddig játszottak szerepet a teológiai gondolkodás formálásában.

I. Az első jelentkezéstől 1640-ig

A 17–18. századból fennmaradt könyvleltárakat lapozgatva a címmel, szerzővel vagy mindkettővel megjelölt tételek mellett sokszor találunk utalást könyvekre, melyekről angol voltukon túl semmi mást nem tudhatunk meg.² Vajon a leltárak felvevői nem tudtak angolul, vagy végigvonult a korszakon az angol nyelvű könyvekkel szemben valami óvatos tartózkodás, amely még az 1638-as debreceni zsinat anglo-academikusokat és könyveiket elszigetelni próbáló végzésében gyökerezett?³ A meglévő angol nyelvű könyvek nagy száma mutatja, ha a könyvtárosok nem is, teológusaink közül sokan tudtak és olvastak angolul. Angol szerzők latin nyelvű kiadásai, majd a már kifejezetten hazai olvasóköröshöz szánt magyar fordításai még szélesebb körbe eljutottak. A katalógusok gyakran visszatérő angol szerzői a „jeles Perkins”⁴ és „ama nagy hírű Amesius”.⁵

Közvetlen bizonyítékunk nincs rá, de az alábbi adatok arra mutatnak, hogy legalábbis Perkins nevével néhány évtizeddel a hollandiai és angliai utazások nagy korszaka előtt, a 17. század elején, talán már a 16. század végén találkozta a német akadémiákon tanuló diákjaink. 1617-ben egy magát meg nem nevező heidelbergi diák elkészítette tanulmányai során vásárolt könyveinek jegyzékét, egy heidelbergi disputációkat tartalmazó kolligátum üres lapjain.⁶ A számtalan Keckermann művet tartalmazó listán felsorolt egy folio alakú Perkins-könyvet: „Operum Theologic. Guilielmi Perkinsi. Tom. 1.”

Geleji Katona István 1615–1617-ben diákként, majd 1619–20-ban Bethlen István nevelőjeként fordult meg Heidelbergben. „A heidelbergi akadémián és másutt” gyűjtött könyveinek sajátkezűleg frott lajstromán szerepel Perkins egy közelebről meg nem nevezett teológiai műve.

Még korábbi találkozást sejtet Kecskeméti C. János 1620-ban már meg is jelent Perkins-fordítása.⁸ A fordítás alapjául szolgáló művel, az 1601-ben Hanauban kiadott latin

nyelvű változattal⁹ peregrinációja során találkozhatott Kecskeméti 1603-ban Wittenbergben vagy 1604-ben Heidelbergben. Hazatérve aztán több más „az Pogányságban lévő Róma” ellen írott és fordított hitvitázó műve mellett jelentette meg a „Jámbor bölcs, tudós Doctor Anglus” „Rómaiak hamisságát” bemutató könyvét.¹⁰

Tudjuk azt is, hogy az itt-ott megvásárolt, vagy frissebb (német nyelvterületen megjelent) kiadásból megismert könyvek mellett a nagy műveltségű, kortársainál szélesebb európai látókörrel rendelkező Szezi Molnár Albert több ízben irányította a német egyetemeket látogató magyar peregrinusok figyelmét Angliára. Nemcsak Medgyesi Pált biztatta sikerrel Lewis Bayly *Praxis Pietatis*ának lefordítására,¹¹ hanem, mint arról Pataki Imre, Nyáry Pálné „alumnusa” beszámolt patrónájának egy 1623-ban kelt levélben, a hozzá forduló peregrinusokat Angliába küldte: „...Továb innét Francofurtomból, nem meheltem: mert mind az szűk állapot az mezze es mas országokra valo uttol; a mind penigh az Norymbergay Ramus doctornak es Szezi Molnar Albert Uramnak Leuelej, kiktől jobb állapotu helieket tudakoztunk, megh tartoztattanak: benünket ugi vagon, hagi az kikk bőségesen valo költségesek közzülünk, el mentenek innét Anglia fele minekjük ninczen modunk benne, nemis lezen mind addigh, míg Nagtok leuelet nem vezzünk:”¹²

A Nyáry család másik pártfogoltjának, Szepsi Csombor Mártonnak útirajza tovább erősíti azt a gyanút, hogy ezek az első megfogható találkozások az angliai puritanizmussal és elsősorban Perkins műveivel nem is a legkorábbiak, és semmiképpen nem esetlegesek. Az 1616 és 1619 közötti úti élményeit 1620-ban írásba foglaló Szepsi Csombor úgy mutatja be olvasóinak Cambridge-et, mint Whitaker és Perkins városát.¹³ Kecskeméti, Geleji és ismeretlen diáktársa tehát nem véletlenül felfedezett műveket hozott Magyarországra, hanem Európa- szerre ismert híresség könyveit.

Másfél évtized múlva új Perkins-fordítások jelentek meg Iratosi T. János, tornyai prédikátor tollából az ember életének boldogul való igazgatásáról, és a jól és boldogul meghalásnak módjáról.¹⁴ Iratosi iskoláztatásáról nem maradtak fenn adatok. Ő maga *Az ember életének boldogul való igazgatásának módgyarul* ajánlásában a „vitabergi Acade-miából” Melanchthon keze alól kikerült bölcs, tudós embereket dicséri, anélkül azonban, hogy saját tanulmányairól szólna. De itthoni lelkesíti pályatutása önmagában is magyarázhatja, hogyan találkozhatott e hazája szomorú sorsán aggódó férfiú Perkins nevével, és hogyan határozhatta el, hogy a pápistasáért Isten büntetésével sújtott Magyarországon e fordításokkal járul hozzá az „igaz keresztyéni vallás” erősítéséhez.¹⁵ Gyakran változó állomáshelyei a Bedegi Nyáry familia birtokaihoz, az azt övező zempléni tájhoz kötődtek. Azzal a Nyáry családdal került kapcsolatba, amely a 17. század első évtizedeiben felvállalta a nagy író és mecénás Ecsedi Báthory István udvarának széthulltával annak örökségét. „A varannói, kisvárdai, helmeci, rozgonyi, kállói, szucsányi stb. kuriákat benépesítő prédikátorok, tanítók, deákok újsztoikus szellemű kulturális törekvéseit megértő patrónusként támogatják, a Tiszahátnak és az attól északra eső területeknek az 1630-as évekig nagyjából egységes kulturális arculata részben épp a Nyáry család igényei és mecénási tevékenysége jegyében formálódik.”¹⁶ Varannó kulturális ügyeiben, semmiképpen sem centrális helyen, de több ízben felsejlik Anglia és Perkins alakja. Pataki Imre, az Angliába vágyakozó diák Várday Kata pénzén utazott Frankfurtba, Kecskeméti C. János Várday Kata megbízásából fordította le a *Szép és Aytatos imádságos könyvecskejét*, és a mű kiadási költségeire is ő adott 52 forintot ilj. Klösz Jakabnak 1624-ben.¹⁷ Várday Kata talán éppen a *Catholicus Reformátusra* és Kecskeméti egyéb hitvitázó műveire emlékezett, mikor párisfogásába vette, és újabb művek megírására biztatta. Szepsi Csombor Márton, a Perkins városáról is megemlékező utazó 1620-tól korai haláláig Varannó főprédikátora és a gyermek Nyáry Ferenc egyik nevelője. Őt személyesen is ismerhette Iratosi, aki ekkor a szintén Nyáry-bir-

tok Bodrogszentesen lelkészkedett. Közös patrónusuk családi eseményei mindkettőjüket érintették: a pestisben 1622-ben elhunyt Nyáry Ferkó temetésén mondott *Négy Szép halottas prédikációk*¹⁸ közül az egyiket Iratosi tartotta, míg az elhunyra emlékező magyar versnek Szepsi Csombor a szerzője. A Trencsén megyei Missen mintájára, ahol a patrónus Baracskey István után maradt és 1635-ben a templomnak adományozott könyvek között Perkins mű is volt,¹⁹ az sem elképzelhetetlen, hogy Iratosi valamelyik állomáshelyén a parókiai könyvtárban találkozott a keresztyéni élet útvesztőiben eligazító Perkins-művel.

E legkorábban Magyarországra kerülő Perkins-könyvek puritánus voltát itt nem ismer-tek fel, s konzervatív környezetbe kerültek. Geleji Katona nemcsak egyházpolitikai téren volt konzervatív, s lett a puritánus Medgyesi és Tolnai Dali ellenfele, de idegen maradt tőle Perkins kegyességet követelő szelleme is. „Az élő hit és áldozatkészség, ezek a modern egyházépítő eszközök szinte teljesen kiesnek érdeklődése köréből; az elsőt pótolja az egyházi tan, a másodikat a fededelem és a patrónusok támogatása.”²⁰ Iratosi is, bár az általa lefordított művek témájának tanúsága szerint fogékonyabb lehetett az Istennek élés puritán gondolatára, egy idősebb, konzervatívabb nemzedék képviselője. Olvasói sem találtak semmi gyanúsát a perkinsi tanácsokban, hiszen a sárospataki puritánus iskola-felforgatók majdani legádázabb ellenfelei, Tolnai István pataki, Simándi János újhelyi prédikátor és Miskoczi István esperes szorgalmazták a fordítás második kiadásának megjelentetését.²¹ Másik korai Perkins-fordítónk, Kecskeméti János sem erős puritán meggyőződésből fogott a *Catholicus Reformatus* magyarításához. Több, a római hit ellen fellépő műve után, 1627-ben „átállott római katolikusnak”.

Ameszel az első kimutatható találkozás egyszersmind személyes kapcsolat volt. Először 1625-ben jelent meg több franekeri magyar tanítványának az ő elnöklete alatt tartott disputációja. Ettől kezdve franekeri professzorkodásának végéig, 1633-ig tanultak keze alatt magyarok: 34 magyar diákjának 112 disputációjáról van tudomásunk. /Franekerben az idő alatt összesen 92 magyar diák tanult; az említett Ames-disputációkon kívül fennmaradt néhány Lubbertus és Maccovius elnöklete alatt megvédett dolgozat./²² Legtöbbjük a *Bellarminus Enervatus* négy kötetének első kiadásában maradt fenn. Az első és második kötet 76 dolgozatát leírta Czegle Imre.²³ Az első kiadás harmadik és negyedik köteté, amely jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban /3.072/3–4/ és a Dunamelléki Egyházkerület Ráday Könyvtárában /csak a harmadik kötet: U 1639/ található meg, további 27 magyar respondensű dolgozatot tartalmaz.²⁴ A dolgozatot író diákok, Szepsi Literati Pál, Zempléni György, Szikszai K. András, Keresztúri L. Ferenc, Debreczeni Siderius István, Petri K. Miklós és Szikszai Kardos István valamennyien már az első két kötethez is írtak disputációkat. Ames másik két, első kiadásban disputációkra osztott műve, a *Medulla Sacrae Theologiae bipertita* /Franeker, 1623/²⁵ és az *Animadversiones in Synodalia scripta Remonstrantium* /Franeker, 1629/²⁶ nem tartalmaz magyar diáknevet.

Ames diákjai 2–4 (néhányuk 9–10) antibellarminista disputáció aktív részeseként és feltehetőleg sokkal többnek hallgatójaként elsajátították a szigorú, a „pápastaságnak” legkisebb engedelményt sem tevő kálvinizmust, és megfigyelői, részesei lehettek a franekeri egyetem „reformációjának”, amely az 1620-as években a szabadosan viselkedő diákok valláskerkolcsi normákhoz való szelídítését tűzte ki célul.²⁷ A *Bellarminus Enervatus* 3. és 4. kötetében szereplők talán még Ames rektorsága idején, 1626-ban is részben ott tartózkodtak, mikor a leghesebb volt a harc a reformpártiak és a túlzott szigorúságot ellenzők között. Mindez persze nem tette puritánná valamennyit. Simándi S. Jánosról például tudjuk, hogy hazatérve Tolnai Dali János ellenfeleként tevékenykedett,²⁸ esperesi feljegyzéseiben rosszindulatúan jellemezte Tolnaiék ténykedését. A franekeri egyetemen töltött két félév mégsem múlhatott el nyomtalanul felette, hiszen a sárospataki csatározásokkal szinte

egyidőben örömmel üdvözölte Iratosi puritán kegyességgel átitatott Perkins-fordítását. Az abaúji egyházmegye 1638-as esperesválasztása is arra figyelmeztet, hogy bár az 1630-as évektől mind a tiszáninneri, mind a tiszántúli lelkészek zsinatai igyekeztek védekezni az „arminiánus eretnokség” és az „anglo-academikusok” újításai ellen,²⁹ Tolnaiék fellépése előtt nem polarizálódtak a lelkészek egyértelműen Ames-követő puritánusokra és pozícióikat foggal körömmel védő konzervatívokra. Az abaúji esperesként jelölt Ames-tanítvány Tállyai János megválasztásán jelenlevő Miskolczi Csulyak István zempléni esperes kétszeres szavaztatással, majd az eredmények figyelmen kívül hagyásával Varsányi Dánielt jelentette ki esperesnek. Az esetet leíró zempléni Protocollum név szerint feljegyezte a Varsányira szavazókat, akik közül többen, Keresztúri L. Ferenc, Miskolczi P. Péter, Salánki György és Gyóni Vazul szintén Ames kollégiumának tagjai voltak tizenhárom évvel azelőtt.³⁰ Ugyanez a Salánki György volt az, aki 1630-ban így gúnyolódott az „arminiánusok” elszaporodásán: „Magyarországon immár máj subában járnak az arminiánusok.” E tréfája aztán az 1630-as sátoraljai zsinatnak tárgya lett és előidézője a zsinat védekező végzéseinek.³¹

Ha az egyes tanítványok nem váltak is minden tettükben következetes puritánussá, mint majd Tolnai János lesz, nem hagyható figyelmen kívül az az „arminiánizmus” elleni zsinatokat igazoló tény, hogy a huszonegy ismert sorsú Ames-tanítványnak körülbelül fele az abaúji, zempléni egyházmegyék környékén lett tanár vagy lelkész,³² többen éppen Sárospatakon, ahol egy évtizedes készülődés után Tolnai Dali 1639-es tanári működésével válik a magyarországi puritanizmus mozgalommá.

Tolnai Dali János is Franekerben diákoskodott 1632-ben, s bár olyan disputáció nem maradt fenn, amely bizonyítaná, hogy Ames közvetlen tanítványa lett volna, kortársai határozottan állították, hogy a „száműzött” cambridge-i tudós „túlzó puritanizmusa” fertőzte meg.³³ Valóban kimutatható, mint ahogy lelkészi, esperesi, tömegmozgalmat szervező vezéri tevékenysége főleg „a londoni zugokban és pincékben, vargáktól és szabóktól, anabaptisták, libertinusok, independensek, rajongók, megszállottak, Quacerek és expectansok”³⁴ között szerzett tapasztalatokon alapult, tanári működése Amesből táplálkozott. Zoványi Jenő, a korabeli iratok /a zempléni Protocollum, Szilágyi Acta Synodi c. kézirata, Váczi Tolnaival szembenálló vitáira/ adatait összegezve lefestette,³⁵ hogy Tolnai Sárospatakon egy következetesen végigvitt amesi rendszerű oktatást honosított meg, ha csak rövid időre is. A legnagyobb vihart kiváltó újítása, a Keckemann-féle logikakönyv, majd az összes többi Keckermann-tankönyv mellőzése csak a kezdetet jelentette. Helyettük előadta a minden tudomány előtt bevezetésként tanulandó *Technometriát*, teológiai előadásai a *Medulla theologicaen* és a *De Conscientián* alapultak. Ameshez hasonlóan helytelenítette a metafizika, fizika, etika haszontalan tudományának tanítását. Az utóbbit ő is a teológia részeként, feltehetően szintén egy Ames-mű, az *Ars Concionandi* alapján oktatta. A franekeri reformáció nyomán (bár annak már csak kudarcát tapasztalhatta 1632-ben) ő is megkövetelte diákjaitól az állandóvá tett áhítatossági gyakorlatokon és a nyilvános istentiszteleteken való részvételt, kötelezővé tette az úrvacsorát, megkülönböztette diákjai között a „piusokat” és „impiusokat”, az utóbbiakat gyakran ki is prédikálta. Székfoglalójában, melyet csak felháborodott ellenfeleinek elbeszéléséből ismerünk, még paptársait is bírálta szellemi és erkölcsi gyarlóságai miatt. Ames és a forradalomhoz közeledő angol puritánus közösségek meg nem alkuvásának együttes példája erősíthette Tolnai elszántságát saját céljainak végigvitelében, a hatalom által kínált kibúvók visszatartásában: a pataki, abaúji „tűzfészket” nem volt hajlandó elhagyni sem 1640-ben az esperese által felkínált gönci prédikátorságért, sem a szatmárnémeti zsinat után, amikor 1648-ban a fejedelem juttatta volna neki a dévai parókiát.³⁶

Az angol puritánus művek első jelentkezésük után, a magyar mozgalom születésénél is jelen voltak. Tolnai és ligás társai, ha nem Ames könyvek hatására is, de Ames nevét zászlójukra tűzve indították mozgalmukat, megteremtve a magyar puritanizmus egyik sajátos, mindvégig megmaradó vonását: Ames tekintélyének feltétel nélkül való elfogadását.

II. A magyar puritán mozgalom kiadványai /1640–1660/

A magyar puritán mozgalomra az 1639-es sárospataki indulás után két eseménydús, csatározásokkal teli évtized várt. A gyorsan pergő események három központ köré csoportosultak. Bár szervezeti kapcsolat nem volt köztük a Sárospatak központú abaúji és zempléni, a Várad központú partiumi és az erdélyi mozgalom azonos pályát futott be. E vidékek puritanizmusának párhuzamosságai mellett figyelemre méltó a források azonosága is. Mindhárom területen leggyakrabban név szerint is idézett külföldi szerző Ames volt. Nemcsak az iskolai tantervek nyugodtak művein,³⁷ nemcsak a puritánus prédikátortól megkövetelt önállóan írandó prédikációk szerkesztéséhez hívták segítségül,³⁸ hanem az egyes reformok körüli csatározásokban is felmerült a neve: az úri imádság kérdésében az ő tekintélyének bevonásával igyekeztek dönteni,³⁹ hozzá fordultak az angliai independentsek viselt dolgait leíró és közben a hazai eseményekre is mutogató Miskolczy Csulyak Gáspár könyvével szemben is lefordítva *Angliai puritanizmusát*, a „non-separating congregationalism” gondosan kimunkált programját,⁴⁰ az ő nevében érveltek a liturgikus formák állandó betartandósága ellen.⁴¹

a./ Nagyvárad

Nagyvárad első Ames- emléke 1636-ból való. A kolozsvári sáfárkönyv tanúsága szerint ez év februárjában rendelte a fejedelem a várad i iskola rektori posztjára Ames egyik tanítványát, Gidófalvi Szabó Balázst.⁴² A háromszéki származású ifjú rövid várad i működéséről nem maradt fönt semmi adat, annál többet tudunk azonban – az akkor már működő várad i nyomda kiadványainak jóvoltából – a tíz évvel később itt tanító puritánus mesterek Ameshez is szorosan kapcsolódó munkásságáról. Szilágyi Benjamin István rektorsága idején Váradon tanult Komáromi Szvertán István, majd utrechti tanulmányai után 1648-ban tanárként került vissza egykori iskolájába. Már tanársága idején elkezdhette *Mikoron imádkoztak azt mondgyátok* című művének megírását,⁴³ melyet 1651-ben telegdi prédikátorként adott nyomdába. A könyv előszavában szeretettel és lelkesedéssel emlékezett meg Amesről: „En /akárkinek mint tessék/ örülök azon, hogy az Úrnak illy nagy szolgájának nem magának, hanem csak árnyékának nyomát valamennyire-is szolgalthattam, s tapogalthattam.” Műve bevallottan Ames munkásságára épül, különösen elméleti része, „A könyörgésnek közönséges ki-terjedő és meghatározatlan igékkel való emlegetése” cseng össze a *Medulla* második könyvének kilencedik, imádsággal foglalkozó fejezetével. Nem követi szolgáian Ames gondolatmenetét: két fontos, még a katolikus beidegződéssel vitaközös tanulságot emel ki módszeresen pontokba foglalt közlendője elé.

Első helyen hangsúlyozza az Amesnél csak a 39. pontban felbukkanó követelményt: „nem idegen hanem született nyelven kellessék imádkozni a szentek közönséges gyülekezetében.”⁴⁴ Nem csodálkozhatunk ezen a szatmárnémeti zsinat anyanyelvi iskolákról szóló végzése és Mikolai Hegedűs népkönyvnek szánt egyszerű, kegyességre nevelő fordításai után. Ugyanakkor arra is figyelmeztet ez a felszólítás, hogy az eltelt néhány év nem hozott jelentős előrelépést e téren, a prédikátor Komáromi Szvertán nem volt megelégedve

híveinek a mindennapok vallási életében megnyilvánuló nyelvi kultúrájával. Szintén az élre kívánczó és hét pontban bizonyítandó „tanúság”: „A könyörgésnek gyakorlása, a Szenteknek fő és kivált-képpen való tisztek között nem utolsó, és a’ mellyre szorgalmatos gondviseléssel kell lenni.”⁴⁴ Ha nem is Komáromi Szvertán aprólékosan összegyűjtött minden érvével, de Ames is kiemeli, az isteni gondviselés bizonyossága és megingathatalansága nem teszi szükségtelessé az imádságot: „... those who pray to God do not affect God as much as themselves and dispose not God but themselves to the things desired... Our prayer is the means by which, and not otherwise, God is willing to communicate many things to us... We pray to him in order to obtain by our prayer what we believe he wishes to grant... The firmness and immutability of God’s providence, therefore, do not take away but establishes the prayers of the faithful.”⁴⁵ Csak e két kérdés tisztázása után ír Komáromi Szvertán a könyörgés mibenlétéről, fajtáiról, szerző és indító okairól, módjáról tíz pontban, melyek ötvözik a *Medulla Theologiae* és a *De Conscientia* imádságról tett megállapításait. Több helyen kiegészíti Komáromi mondanivalóját a hit alapvető kérdéseinek rövid magyarázatával is. Néhány pontban például, gyakorlatilag a *Medulla* első könyvének az Isten természetét tárgyaló negyedik fejezete alapján, nagyon egyszerűen, közérthető stílusban, a teológiai szakszavak mellőzésével összefoglalja, hogyan kell Istent „elképzelni.”⁴⁶ A második rész magával a miatyánkkal foglalkozik. Fő gondolata: „Jesus Christus e’ formának előnkbe írásával nem akart minket eltiltani más igékből álló buzgó könyörgésektől, a’ mellyek ezzel egygyeznek, hanem csak a mellyek ezzel ellenkeznek, minémű volt a’ Zebedeus fiainak könyörgések.”⁴⁷ És a címben ígértéknek megfelelően az úri imádság példáján keresztül mutatja be, hogyan kell a mindenkori alkalomhoz megfelelő imádságot szerkeszteni, mely formai és tartalmi elemekből állhat össze az Úrnak kedves könyörgés.

Komáromi Szvertán művét előszavának egy gondolata, miszerint prédikátori működésében „az Istenről és Isteni dolgokról való tudományak” forrásául Ames munkáit tekintette,⁴⁸ még jelentősebbé teszi és felhívja a figyelmünket arra, hogy Komáromi Szvertán nemcsak az egyházkormányzat terén követte a puritánus elveket csatlakozva a váradi esperesség területén folyó presbitériumalapító mozgalomhoz,⁴⁹ hanem mindennapi lelkipásztori munkája során is: törekedett az egyszerű hívők helyes istenképének kialakítására, a hitből fakadó, az akaratra apelláló, az ész által is támogatott puritán kegyesség kialakítására.

Bár Komáromi Szvertán rektori tevékenységéről /1648–51/ közvetlen adatunk nincs, prédikátorkodásának amesi alapjai láttán feltételezhetjük, hogy váradi tanítványai is hallottak tőle a franekeri professzorról. Ha nem bizonyítható is, hogy Ames művei már az ő idejében tananyagként szerepeltek Váradon, munkássága mindenképpen előkészítette utódai, Tarpai Sz. András /1652–57/, Szalmári Baka Péter /1653–54/ és Enyedi Sámuel /1653–59/ reformját.

A bevezetett tanterv mindenben hasonlított a Tolnai Dali által Sárospatakon kezdeményezetthez, amint azt a tankönyvként 1653-ban megjelentetett kötet tanúsítja.⁵⁰ Tartalmazza Ramus *Dialecticae Libri Duo* című műve mellett Ames *Technometriáját*, logikai téziseit, *Disputatio theol. de perfectione SS. Scripturae* című írását és a metafizika létjogosultságát kétségbe vonó *Disp. Theol. adversus metaphysicam* címűt. A kollekció mutatja, hogy az alapvető logikai, dialektikai studiumok modernizálása mellett, itt is a tudományoknak a *Technometriában* vázolt rendszerén alapult a tanítás, és bár ilyen jellegű kiadványról nem tudunk, a *Disputatio Theol. adversus metaphysicam* azt sejteli, hogy az etikát és egyéb „társadalomtudományokat” is magába olvasztó amesi gyakorlati teológia is meghonosodott Váradon. Erre utal az a tény is, hogy az 1660-ban rektorként itt működő Martonfalvi

Tóth György közvetlenül az iskola Debrecenbe menekülése után prédikációiban⁵¹ és kéziratos jegyzetként fennmaradt előadásiban⁵² folytatta ennek a tárgynak az oktatását.

b./ Sárospatak

Sárospatakon 1649-től ismét Tolnai Dali János működött rektorként, ami egyet jelentett az amesi teológiára alapozott, és 1639–1642 között már kipróbált tanterv újbóli bevezetésével. Az 1654-ben megjelent *Replika, azaz Tolnai Dali Jánosnak ... választétel* című művében Váci András így summázta Sárospatak ekkori tanügyi helyzetét: „Tolnai János Amesiushnak olyan tanítványa volt, ki annak sok szép dictatumit, maga teológiájára való szép explicatióit és magyarázatait nagy nyalábokban hozta le ... melyekből tanít ez mai napig is.”⁵³ Ezúttal a tananyag modernizálásában olyan világhírű segítséget kapott, mint Comenius, aki 1650–54 között szintén a pataki iskolában munkálkodott.

E művelődési programhoz csatlakozott Medgyesi Pál *Doce nos orare quin et Praedicare* /1650/⁵⁴ című művével, melyet „tudoss embereknek Irásokból szedegetett”, úgy mint Joannes Clark *Sacra Oratoria*jából, Ames munkaiból, „az Angliai Parlament Directoriumából.”⁵⁵ Célja e művel az volt, hogy segítse prédikátor társait az önállóan választott igék alapján, önállóan szerkesztett prédikációk írásában, melyek a „jelen való alkalmazhatóság-hoz” és a „nyáj szükségéhez” igazodva a hívek épülését is legjobban szolgálják. Az írás legfontosabb mondanivalóit ramusi táblázatokban is összefoglaló Medgyesi az előszóban forrásként megnevezettek közül csak „amaz híres neves Amesiush”-ra hivatkozik gyakran érvelése alátámasztásául. Végül pedig a következő munkákhoz utalja az okolni kívánókat: „Többek között pedig ezekre leg-inkább javaltatnak: Amesi Medulla, Casus Conscientiae Perkinsi, Calvini Institut. /fgy!/, Bucanus, Polanus, Vollebii Compendium Theol. Riveti Casus in Decalogo etc.”⁵⁶

Szembetűnő, hogy míg Komáromi Szvertan csak az előszóban emlékezett meg Amesről mint forrásáról, a kolozsvári Csepregi Turkovics Mihály *A Lelki ismeretnek akadékiról* című Perkins-fordítás kiadatásakor pedig Voetius igazolását kéri, hogy a fordítás „jó és üdvösseges tanácsból” született,⁵⁷ addig Medgyesi művében szinte tüntetőleg visszavisszatér Ames neve. Hivatkozik rá a prédikációk bevezetésének, a „Históriák, Fabulák és emberi bizonyosságok” elhagyásának kérdésében, a „Vasárnapi szokott Evangeliumok” elégtelenségének bizonyításakor, a prédikáció tanulságának elkészítéséről szólva, és az ő nevében véd a postjllák túlzott használatától. Ames teológiai tekintélyét ugyan az orthodox tábor is elismerte,⁵⁸ de Tolnai első fellépése óta személye a Felső-Tisza-vidéken összekapcsolódott a puritanizmussal; emlegetése nyílt kiállást jelentett a puritánusok mellett. Összeeseng ezzel Medgyesi előszava, mely művének célját megjelölve az egész puritánus mozgalomba ágyazta azt. A már több évtizede a puritanizmussal harcoló Felső-Tisza-vidék más polémiáira is jellemző volt ez a nyíltan csatlázó, sérelmeket felbánytorgató, pártállást vállaló hang.

Jellemző volt például a Váci András és Tolnai Dali János között folyó vitára.⁵⁹ Három egymásnak felelgető írásuk fő vonalában a néhány éve Komáromi Szvertán István által felvetett kérdés állt: hogyan imádkozzunk, kötelező-e az úri imádság. Itt is kiderül, csakúgy, mint Medgyesi prédikációkról írott könyvében, hogy mindkét vitapartner ezt a kérdést csak egy összefüggő probléma, a puritanizmus részeként, s nem is legfontosabb részeként vitatta. A vitát indító Váci-mű fordítása Jean D’Espagne /1591–1659/, a sokáig Angliában élő francia teológus 1646-ban megjelent művének, a fordító mégis szerét ejtette sok helyi vonatkozású adat közlésének. A „Mi-Atyánk” eltörlésének vádján kívül kárhöz-tatta a puritánusokat a zsoltárok francia nótára való énekeltetéséért,⁶⁰ az úrvacsorai

ceremónia megholygatásáért és a „Helvetiai Confessioban javallatott ünnepecne marczongásá”-ért, a „hirtelenkedésért” a presbitériumok ügyében. Utalt Medgyesi presbitériumokat javalló könyvére,⁶¹ amely „Olyan bosszantó, mérges és /sok helyen/ rendezem levő becsülletes embereket gunyolóló szóckal” való írás. Még a sajátos pataki helyzetet sem hagyta említetlenül: a puritanusokat védő patróna, Lórántffy Zsuzsanna kész volt elfogadni a reformokat.⁶² Tolnai is sort kerített mindezekre. A francia nótákra énekelt zsoltárokról szólva nemcsak a saját álláspontját adta elő, miszerint az „originális textust” „jobban követte a h. e. Molnár Albert a’ Franciái nótákra szabott Söltárookban, mint sem mások a’ Magunkéira szabottakban,” hanem tanáros precizitással kimutatta Váczi érvelésének logikai hibáit is. Felért a pafoúkban és templomokban eltörölt könyörgés vádjára, védelmébe vette Medgyesi Presbyteriális Dialogusát, nyomatékosan figyelmeztette Váczit, ok nélkül mocskolja atyjalfait brownizmussal, anabaptizmussal, arminianizmussal, „a’ féle tudományhéli Innovációval”, „felszabadítottak az 1652. esztendőben a’ Nemesi és Prédikatori bötsületesb rendből álló Pataki közönséges gyülekezethen, és tsak a’ mi Ecclesiáinkban szokatlan rendtartásoknak formáinak változtatásával vádoltattak”. Felsorolta és visszautasította a puritanizmussal szemben felhozott képtelen vádakait, az imádkozás, prédikálás eltiltásától, az independentizmuson át, a világi hatalmasságok eltörléséig, megemlítette a keresztyéni szabadság szerint megült, nem kötelező ünnepek ügyét. E szerteágazó kérdésekben, csakúgy, mint a traktatus központi polémiájában Tolnai igyekezett bebizonyítani, állításai középponton állnak a brownisták és más eretnekek, valamint Váczi félreértelműzésen és ferdtészen alapuló szélsőséges véleménye között, és a református doktorokkal teljes összhangban a szentírással egyező igazságot képviselik. Számtalan tudóstól sorakoztat fel idézeteket, Calvintól Alsteden át Voetiusig. Szerepel közöttük William Perkins néhány idevágó mondata is, melyeket Perkins személyén túl az is kiemelésre érdemesít, hogy új elemet jelentenek a magyarországi miatyánk-vitában. Tolnai az eddig elhangzottak alapján érthető óvatosságból csak idézte gondolatait és nem hívta fel a figyelmet arra, hogy a cambridge-i doktor nem kevesebbet állít, mint hogy a Mi-Atyánk, mint általános emberi problémákat tartalmazó könyörgés elmondható, de nem elégséges: „Továbbá, noha tökéletes ez a Könyörgés, de tsak közönséges: minden hívő embernek pedig kíváltképpen való Imádságokra szüksége vagyon, melyekkel külön való hivatalyát és állpottját, nevezetesen meg-jelenthesse Istennek: Ugy mindazonáltal, hogy e’ vel a’ Christustól adatott imádsággal egyezzenek.”

Ames neve lépten-nyomon felbukkan Tolnai és Váczi vitájában és nem is csak mint az egymásnak felelgető érvek alátámasztó egyházi tekintély. Ugy tűnik, személye, munkásságának megítélése a Felső-Tisza-vidéki puritán-ortodox ellentét egyik elemévé vált. Váczi András, aki már itthon 1639-es sárospataki diákokodása idején találkozhatott Ames nevével éppen Tolnai első reformjai révén, hollandiai éveiben Amest csúfoló anagrammájával /I A ME SUS – Menj el tőlem Disznó/ vált hírhedtté.⁶³ Mocskolódo komédiázása nagy megbotránkozást válthatott ki tanulóársai körében, ha e viccelődés híre még haza is eljutott az azt megörökítő Tolnaihoz. A *Mi-Atyánk*nak ... állításában is igyekezett aláásni Ames tekintélyét „gézen-gúz okoskodásai”-ról⁶⁴ szólva és gúnyosan figyelmeztette olvasóit „nem mind isteni lehellés az, mellyet az Altare Damascenum és Amesius mondanac”. Írásában úgy tüntette fel, hogy Ames ismert érvei⁶⁵ nemcsak javallják más imádság használatát is, hanem a brownistákhoz hasonlóan Ames el is tiltja híveit az úri imádság használatától.⁶⁶ Tolnai érzékenyen reagált a mesterét ért minden támadásra. A személyeskedő sértéseket éppúgy visszautasította, mint ahogy tisztázta Amest a brownizmus vádjá alól. Voetius és Hoonbecket is tanulságul hívta, hogy Ames nézetci mindenben egyezzenek a református doktorok „közönséges értelmével” és egyedül Váczi ferdtette el a híres

franekeri doktor gondolatait. Tolnai azt is bebizonyította, hogy az eredeti D'Espagne-mítől is idegen ez az Ames-é: telmezés, és csodálkozott azon, amire talán ő maga tudott volna legjobban megfelelni, miért éppen Amest rágalmazta meg Váczi: „Mitsoda lélektől indítatott tehát az Anaxius Auctor arra, hogy az ő Authorának minden célya, s-mind elméje ellen, Amesiusnak ditsereses nevét s-írását /mint-ha ez áránt hamis értelmű volna/ cégérre kötve kikortsmárolna? S-miért csak ötet egyedül, és nem a több Doctorokat, a'kik Amesiussal mindnyájan egy értelemben vannak, említé, kiket mi hosszú Laistomba fel-jegyzetünk? Avagy tudom, szánt- szándékkal tsináltál Doctorink között s-Mi-közöttünk ilyen gyűlölséges ellenkezést, igaz vallásunknak szidalmaztatására okot adván avagy tudatlanul. Ha úgy: dölfös gondosságodat: ha így, szüntelen vakmerőségedet árultad el, ő Raca-I.”⁶⁷

c./ Kolozsvár

Kolozsvár, az erdélyi puritanizmus egyik központja egy Perkins-fordítás 1648-as amsterdami⁶⁸ kiadásával csatlakozott a puritánus kiadványokhoz. A *lelküismeretnek akadékiról* fordításával kapcsolatban sok a talány. A fordítókról, „a némely kegyes férfiakról” semmi biztosat nem tudunk: Trócsányi Berta Mikolai Hegedüs Jánosban sejtí egyikükjüket.⁶⁹ Herepei János a mű kiadójával, Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári centumvirrel és egyházközségi kurátorral rokonságban lévő egykori ligás, Keserői Dajka Pál fordításának is el tudja képzelni.⁷⁰ Nem kevésbé tisztázatlanok a mű megjelenésének körülményei, indítékai. A kolozsvári vagyonos polgárság, melynek viselt tisztségeiből ítélve megbecsült tagja lehetett Csepregi Turkovics Mihály is, a püspökös irányzat híve volt; nem tételezhető fel, hogy az ő felfogásukkal összhangban lehetett e Perkins-mű. Gyanakvó környezetre utal az elejére nyomtatott Approbatio, melyben Voetius utrechti professzor szavatolja, Perkins traktátusának fordításához „igen jó és üdvösséges tanácsból kezdett némely kegyes férfiú”. Mi indíthatta hát Csepregit a kiadás költségeinek finanszírozására? A kolozsvári középpolgárság puritánszimpatizáns köreiből tartozott?⁷¹ A puritánus unokaöccsnek, Keserői Dajka Pálnak sikerült megnyernie fordításának megjelentetésére?⁷¹ Vagy egyszerűen csak perlekedő természete bírta rá arra, hogy e kényes művel borsot törjön mások orra alá; például a vele perben-haragban levő Fejérvári Benedek városi főbíró, majd egyházközségi kurátort akarta bosszantani?⁷² Akármí is lett légyen Csepregi személyes indítéka, a mű szervesen kapcsolódik a negyvenes évek végén erősödő, a világiak, főként a középpolgárság körében is népszerű kolozsvári puritanizmus-hoz. Megjelenésével pedig tovább szaporította a laikus rétegek számára is hozzáférhetővé tett puritánus irodalmat.

d./ Peregrinus-munkák

Az 1640–50-es évek peregrinusai már hazai tanulmányaik során találkozhattak az induló magyar puritánus mozgalommal és a külföldi akadémiákra már határozott világnézettel érkezve válogathattak a kínálózó tanok között. Ahogy Váczi András Ames-ellenessége már 1639-es pataki élményeiben gyökerezhetett, úgy több teológusjelöltünk ellenkező irányú elkötelezettségének hazai gyökerei is nyilvánvalóak. Az 1648-ban majd 1650-ben Patakon diákoskodó Telkibányai István⁷³ is minden biztonnyal tanult amesi teológiát Tolnai Dali János keze alatt mielőtt Gröningénbe és Franekerbe került. Szatmári Baka Péter 1642–46 között feltehetőleg váradi diák volt.⁷⁴ Apáczai Csere János kolozsvári tanulóévei után a mérsékelt, de Bisterfeld révén a puritánus eszmékkel legkorábban találkozó tanítéletünkben tanult.⁷⁵ Külföldre kerülve mindhárman a hagyományos diákfeladatok telje-

sítésén túl a hazai viszonyokra figyelő szemmel, tudatos puritánsággal reagáltak a jártukban-keltükben tapasztaltakra. Kint megjelenő műveik, amelyek többé-kevésbé ismét Ames gondolatait hasznosították, sokkal inkább a magyar puritánus mozgalom részei mint diákgyakorlatok.

Legszembetűnőbb ez Telkibányai István esetében, aki 1654-ben Utrechtben kiadta Ames *Angliai puritanizmusát* magyar fordításban.⁷⁶ Az előszó tudunkra adja, hogy Telkibányai célja az ugyancsak Utrechtben megjelent, Miskolczi Csulyak Gáspár által írt *Angliai independentizmus*⁷⁷ keltette félreértések tisztázása volt. Programjuk, az amesi congregationalizmus ismertetésével el akarta határolni a puritánusokat a „fejtelten lábságot” hirdető independentektől. E Magyarországtól távol zajló vita nem utrechti akadémiai ügy. Nemcsak a könyvek magyar nyelve, hanem időzítésük is mutatja, a hazai aktualitások kapcsán, hazai közönségnek szólnak. Az egyre aktívabb puritanizmus és az ellenük mind egyházi, mind világi fórumokon fellépő, a protestánsok szabad vallásgyakorlatának kockázatásával vádaskodó orodoxok⁷⁸ összecsapása nagy számban termelte a puritánok „bűneit” (sokszor nyilvánvaló rágalmakkal kiegészítve) összefoglaló jegyzőkönyveket, vitairatokat,⁷⁹ másfelől pedig a puritánok saját nézeteiket tisztázó és azok jogosságát bizonyító írásait is. Ezek közül az egyik legtöbb kérdést érintő és a fordítás szigorúbb szövegkövetése miatt legkevésbé aktualizált az *Angliai puritanizmus*.

Szatmári Baka Péter is, néhány évvel korábban, a magyarországi puritánusokat védte, részben szintén az independentizmus vádjá ellen, és több helyen ő is Ames tekintélyével. Vitába bocsátkozott Maresiuszal, a nagy tekintélyű professzorral. *Defensio simplicitatis ecclesiae*⁸⁰ c. könyve Maresius elvi állásfoglalását vitálja. Ebből az elsőt (isteni jogú-e a presbiteri kormányzat?) Ames *Angliai puritanizmusára* hivatkozva válaszolta meg.⁸¹ Szatmári megvédte a professzort azzal, hogy nincs tisztában a magyarországi viszonyokkal, mikor véleményt mond róluk. Maresius feleletére Szatmári két újabb művet jelentetett meg.⁸² Ezekben ismét visszatért a magyar egyházi ügyekre és végigvizsgálta az eredeti elvi vitapontokat is. Újabb kettőnél citálta Amest; a liturgikus formák, köztük a miatyánk állandó betartandósága ellen, és a kiközösített szülők gyermekeinek megkeresztelhetősége kérdésében.⁸³

Apáczai nem vitázott, hanem egy magyar nyelvű enciklopédia összeállításának módszeres megvalósításához látott.⁸⁴ A munka forrásául szolgáló szerzők között jelentős helyet foglalt el Ames, főként a logikáról, etikáról és teológiáról szóló fejezetekben. Ames logikája nem lehetett ismeretlen Apáczai számára, hiszen az teljes egészében Ramust követi, Ramusszal pedig minden valószínűség szerint Gyulafehérvári tanára, Bisterfeld ismertette meg, aki maga is írt egy alapfokú logikakönyvet Ramus alapján.⁸⁵ Nem tudjuk, hogy az amesi teológiával találkozott-e Apáczai Gyulafehérváron, utrechti studiumnainak azonban szerves része volt. A bűnbocsát tárgyalt harderwijki doktori értekezése Bán Imre feltételezése szerint a későbbi enciklopédia azonos témájú részéhez hasonlóan Amesre támaszkodott.⁸⁶ Az enciklopédia elemzői, Hazagh Mihály,⁸⁷ Bán Imre, Szigeti József kimutatták, hogy bár Apáczai összevonásokat, néhol kiegészítéseket alkalmaz, pontosan követi Ames *Demonstratio logicae verae* című művét a második és harmadik fejezetben, utolsó, teológiai része a *Medulla theologica* második könyvében foglaltakat ötvözi Fenner és Alsted nézeteivel. A pontos szövegösszevetés tisztázta, hogy ebben a részben Apáczai lényeges részeket hagyott el Ames szövegéből, „éppen azokat a részeket hanyagolja el [pl. a 200. lapról], amelyek Ames sajátos voluntarisztikus teológiájára jellemzők,” és elhallgatta a szélsőségek elkerülésének szükségességét tárgyaló amesi sorokat is.⁸⁸ A tulajdonjogról szólva inkább Fennerre támaszkodott, hozzá hasonlóan vetette el teljesen a kamatszédés jogosságát,⁸⁹ szemben Amesszel, aki bizonyos körülmények között megen-

gedte azt.⁹⁰ A „polgári társaság kormányzásának” forrása is Fenner volt, az ő zsarnokölési tanát látjuk viszont az *Encyclopaediában*. A tizedik fejezet „oeconomiával” azaz az emberek „házi társaságban való magaviseletével foglalkozó szakasza szószerint nem köthető egyik megadott forráshoz sem, de összecseng mind Ames *De Conscientiá-* jával, mind Alsted lényegében azonos mondanivalójával.

Alapvető Apáczai eltérése az amesi gondolatoktól, ha az *Encyclopaedia* egészét, annak önálló szerkezetét és az első fejezetben kifejtett karteziánus ismeretelméletét vetjük össze Ames *Technometriájával*. A *Technometria* a tudományokat rendszerezi, s egy-egy emberi tevékenység tökéletesítésére irányuló szerepüket emeli ki, a tudományok egymásra épülését is ez határozza meg. Az élenálló három „nyelvi tudományt” /logika, nyelvtan, retorika/ követi a matematika, fizika, teológia. Apáczai az ismeretelméleti bevezető után a logikát tárgyalja mint a természettudományos megismerés eszközt, majd maguk a tudományok következnek: számtan, mértan, csillagászat, természetrajz, az emberi „csinálmányokról” szóló fejezet, a történelem, etika, majd a teológia anélkül, hogy amesi mintára hangsúlyozná egységét az etikával. A nyelvi tudományokat a mű végén akarta bemutatni. Eltekintve a tudományok fejlődésébe vetett optimista hit hasonlóságától, nagy a távolság a két mű ismeretelméleti alapja között. Az amesi gondolatok e modernizálása azért is jelentős, mert tudatos elhatárolódást jelentett Apáczai részéről. Az *Encyclopaedia* „csinálmányokról” szóló része ugyanis, mely a *Technometria* sorrendjében sorolja fel azokat, elárulja, hogy Apáczai jól ismerte Amesi tudományrendszertanát.

Apáczai itthoni pedagógiai munkáját az *Encyclopaedia* alapján folytatta. E feltevést többek között igazolja Bethlen Miklós, aki 1658-tól Apáczai keze alatt tanult: „Publice a theológiában Amesiának a Medulláját, filozófiában Cartesiust és Regiust tanított. Privatum Ramus arithmeticaeját, Metius geometriáját és a jusban Justinianus Institutioit kezdé tanítani.”⁹¹

Rövid néhány év alatt tehát Apáczai a két jelentős erdélyi iskolában, Gyulafehérvárott, majd Kolozsváron is meghonosította az amesi teológiát. S bár Marosfalvi Tóth György úgy érezté, a magyar ifjak nem követték eléggé „a nagy elméjű és igyekezetű” tanár útmutatásait,⁹² az Apáczai-féle tanterv nem bizonyult átmenetlinek a kolozsvári iskolában, s Pórcsalmi P. András Apáczai korai halála után az ő előadásai alapján folytatta az oktatást.⁹³

Az 1660-as évekkel a puritanizmus, mint politikailag is színezett mozgalom megszűnt és bár a könyvek, melyeket hívei igyekeztek népszerűvé tenni még évtizedekig nem lütek el, szerepük megváltozott. Visszaszorultak az iskolák, a lelkesítő dolgozószobák falai közé, és a kegyesség ébresztgetésének eszközeivé váltak.⁹⁴

JEGYZETEK

1. *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I–XI, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1965–1983. (A továbbiakban: *Adattár*); BÁN Imre, Apáczai Csere János, Budapest, 1958, *Irodalomtudományi Könyvtár*, 2/; BERG Pál, *Angol hatások 17. századi irodalmunkban*, Budapest, 1946; BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika. Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiani, Szilágyi Tönkő Márton: Biga Pastoralis*, in „Irodalomtörténeti Közlemények”, 87/1983/, pp. 447–462; ID. Medgyesi Pál: *Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, in „Irodalomtörténeti Közlemények”, 85/1981/, pp. 1–16. BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942; CZEGLE Imre, *Amesius korai magyar tanítványai*, Szeged, 1972, *Irodalomtörténeti dolgozatok*, 77/; GÖMÖRI, George, *Hungarian Students and Visitors in 16–17th century England*, in „Hungarian Studies”, 1/1985/, No. 1.; HAZAGH Mihály, *Amesius és a magyar puritanizmus*, in „Angol Filológiai Tanulmányok” /1942/, pp. 94–112; KERÉKGYÁRTÓ Elemér, *Angol szellem Bethlen Kata udvarában*, in „Angol Filológiai Tanulmányok” 4/1942/, pp. 83–93; MARKAI László, *A magyar puritánok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, 1952. TRÓCSÁNYI Berta, *Református teológusok Angliában a XVI–XVIII. században*, in „Angol Filológiai Tanulmányok”, 5–6/1944/, 115–146. ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911.
2. 24 db „Tractatus Anglicus”-t tart nyilván a Specificatio Librorum Quae in Templo Valachio Zalathniensi sunt depositi Die 8 Apr. 1706 /BÁN Imre, *Debreceni könyvjegyzék a Rákóczi-korból*, in „Magyar Könyvszemle”, 71/1955/, pp. 299–305. A Sárospataki Egyházközségi Könyvtár Kt 1227-es jelzetű lajstroma tartalmazza a jezsuiták által elrabolt könyveket. Ennek 39. tétele „Egy Anglus könyv in Quarto”, 59. tétele „Anglicus liber”, 61. és 62. tétele „Egy Anglus könyv in octavo folio”. A sárospataki főiskolai könyvtár 1760-as leltára /Kt 1145/ szakszerűségében messze felülmúlja elődeit: sok esetben a könyvek kiadási adatait is feltünteti. A külön polcokra rendezett angol nyelvű könyveknek csak a számát adja meg: „Theca PP: Libri inveniuntur Anglici numer XXXIX” „Theca TT: Libri Anglici Inveniuntur numero XXX.”
3. ZOVÁNYI, *i.m.*, pp. 35–36.
4. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, 1977, 318.
5. MEDGYESI Pál, *Doce nos Orare Quin et Praedicare*, Bártfa, 1650, f. M2b.
6. A Szászvárosi Református Kollégium RMK I. 48-as jelzetű könyve; a 27. disputáció után; a listát leírja Kristóf György, in „Magyar Könyvszemle” 45/1929/, 90–94.
7. KONCZ József, *Geleji Katona István könyveinek lajstroma*, in „Magyar Könyvszemle” 15/1899/, 270–275.
8. KECSKEMÉTI C. János, *Catholicus Reformatus*, Kassa, 1620.
9. RMNY, 1214 A.
10. KECSKEMÉTI, *i.m.*, Ajánlás.
11. HERPEI János *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye*, in *Adattár*, I, 30.
12. KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter, *A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifjú Klósz Jakab*, in „Magyar Könyvszemle” 82/1966/, 336.

13. *SZEPSI CSOMBOR Márton* *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp. 1968, 206, 214.
14. RMK I. 670. második kiadásuk, RMK I. 718.
15. RMK I. 677. Az ajánlásban részletes leírását adja, sok prédikátortársának névszerinti felsorolásával az igaz keresztyéni vallás magyarországi történetének, összekapcsolva az ország sorsában beállott sorsdöntő változásokkal.
16. KOVÁCS – KULCSÁR, *i.m.* 334.
17. *U.o.*, 336–337.
18. RMK I. 534. = RMNY, 1296.
19. 64. tétel: De Idolatria tractatio Gulielmo Prokuisii // idézi SZIMONODÉSZ Lajos, *Három protestáns parokhiális egyházi könyvtár a XVII. században*, in „Magyar Könyvszemle”, 57/1941/, 41.
20. Dr. NAGY Géza: *Geleji Katona István személyisége levelei alapján*, in „Erdélyi Múzeum”, 46. évf. /1940/, 45.
21. IRATOSI T. János, *Az Ember Életének Bódogul való Igazgatásának módgyáról – Patika Szerszámos Bolt*, Lőcse, 1641, Előljárószó a Második Editiora.
22. A franekeri tanulók névsorát közli HELLEBRANT Árpád, in „Történelmi Tár”, 9. évf. (1886), 792–800.
Lubbertus – disputációk: RMK III 1359, 1361
Maccovius – disputációk: RMK III 1360, 1407, 1454, 1477, 1376, 1479.
23. CZEGLE Imre, *i.m.*
24. *Bellarminus Enervatus vel Disputationes Anti-Bellarminianae*. In illustri Frisiorum Academia, quae est Franckerae, publice habitae, A. Guilielmo Ameseo, Theologiae Doctore. Tomus Tertius. Franckerae, Ex officina Vlderici Balck, Ordinum Frisiae et eorundem Academiae Typographi. Anno 1626. A disputációk felsorolva: KOLTAY Klára, *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*, /Egyetemi doktori értekezés, KLTE, Debrecen, 1989./ Kézirat.
25. Professor Keith L. Sprunger /Bethel College, North Newton, Kansas/ közlése alapján: a könyv egyetlen példánya megtalálható: Bodleian Library, Oxford University. A műben felsorolt respondensek egyike sem magyar:
Philippus Bevers
Gerardus a Culenburg – ZiziZaeo, Zelandus
Andreas Rotarius – /holland, feltehetőleg Amsterdamból/
Ioannes Holtzius – Arenaco – Geldrus
Oltruannus Schroderus – Froninganus
Iavnues Roe – Anglus
26. DRs. Ferenc Postma /Vrije Universiteit, Amsterdam/ közlése a saját tulajdonában lévő mű alapján: a könyv 28 diapatációjából egy sem magyar respondensű.
27. SPRUNGER, Keith L., *The Learned Doctor William Ames*, Urbana, Chicago, London, Univ. of Illionis Press, 1972, p. 90; KOLTAY, *i.m.* 20.
28. CZEGLE, *i.m.* 110; MAKKAI, *i.m.* 65, 66, 72, 101, 106.
29. MAKKAI, *i.m.* 59, 77.
30. ZOVÁNYI, *i.m.* 89–90.
31. *U.o.* 31.
32. KOLTAY, *i.m.* 52–54.
33. *Acta synodi nationalis*, /1646/, in „Sárospataki Füzetek”, 1 évf. /1857/, 167–168.
34. *U.o.* 173.
35. ZOVÁNYI, *i.m.* 61–76.

36. *U.o.*, 63; MAKKAI, *i.m.* 115.
37. RMK II. 799; RMK I. 876.
38. RMK I. 832.
39. RMK I. 871, 888, 892, 853.
40. RMK I. 894.
41. RMK III. 1832.
42. *Adattár*, II. pp. 36–38.
43. RMK I. 853.
44. KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondjátok...*, Várad, 1651, 2, 4.
45. AMES, William, *Medulla Theologiae*, Book II, Chapter IX, 19–21.
46. „nem kell Istent valami teremtet állatnak, akár testi akár lelki dolognak formájára képzenünk; mert ő lelki állat ugyan, de nem teremtet, hanem örökkévaló, teremtetlen... képzenünk kell őtet nem tupa természetiben, hanem tulajdonságaival egygyütt: véghetetlenség, jóság, irgalmasság, igazság, mindenhatóság, mindenütlevőség, minden-tudóság ... képzenünk: Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek” KOMÁROMI SZVERTÁN, *i.m.*
47. *U.o.* 55.
48. „Kegyes könyörgő Olvaso, az Istennek választott edényi közzül, innmár réglől fogva számosan, az Uri imádságról való elmélkedéseket az Istennek nyájával közölték. Kik közzé jlesen illik, amaz nevezetes Amesius, Amasius /szerető/. Kinek hivatalom szerent az Istennek reám bizott nyájjának módgyával való legeltetésében, amaz rendes tanításnak és tanulásnak, tudni illik az Istenről és Isteni dolgokról való tudománynak, közönséges titulusinak folyások szerent való ányékozásait nagyobb részéről nyomozgattam.” KOMÁROMI SZVERTÁN, *i.m.*, f. A6.
49. *Adattár*, II, 74.
50. RMK, II. 799.
51. MARTONFALVI TÓTH György, „Veni mecum mellyben az Amesius nagy medullája rövid praedikatiokban foglaltatik a dolgok velejét nem konesát szerető iffiaknak kedvekért ... anno 1662.” /Egykorú kéziratok másolat/, Jelőhely: Sárospatak Ki. 64; RMK I. 1001.
52. Jelőhelyek: Debreceni Református Kollégium Kézirattára R 3803; R 168; Ráday Könyvtár K–1. 171.
53. Idézi MAKKAI, *i.m.* 62.
54. RMK, I, 832.
55. MEDGYESI Pál, *i.m.* Előljáró beszéd.
56. *U.o.* f. 04b.
57. RMK I. 800. Approbatio
58. „... az iskolai s egyházi ügyekben érdemet aratott férfiú, Amesius Wilhelm ...” *Acta synodi nationalis*, *i.m.* 168.
59. RMK, I, 871, 892, 888.
60. VÁCZI András, *A Mi-Atyánknak A vagy mindennapi Imádsóggal való élésnek állatása és meg-oltalmazása*, 1653, 26, 100, 83.
61. „Presbyterialis Dialogus” = RMK, I, 831.
62. VÁCZI, *i.m.* 83; „a” kic az Vrtul vött könyörgést innmár a palotákból ki-rekesztették, s-rész szerent a templomból-is”, *Ibid.*, 83.
63. TOLNAI DALI János, *Daneus Ráca-i*, Sárospatak, 1654, 103, 97–100, 105–106, 110, 122, 124, 161, 25, 134.

64. VÁCZI, *i.m.* 87, 97.
65. AMES, William, *Conscience with the Power and Cases Thereof*, Facs. reprint of 1639. ed./, ed. Waller J. Johnson, Amsterdam, 1975, IV, 17, 12–29; IV, 11.
66. VÁCZI, *i.m.* 6. 7–8, 13, 14, 87.
67. TOLNAI DALI, *i.m.* 134–137, 35–39, 32–34, 77–96, 65–66, 76.
68. RMK I. 800.
69. TRÓCSÁNYI Berta, *Református teológusok Angliában a XVI–XVIII. században*, in „Angol Filológiai Tanulmányok”, V–VI /1944/, 134.
70. HERÉPEI János, *Keserői Dajka Pál*, in *Adattár*, I, 439–440.
71. MAKKAI, *i.m.*, 122.
72. HERÉPEI János, *Legidősebb Csepregi Turkovics Mihály* in *Adattár*, II, 268.
73. ZOVÁNYI, *i.m.*, 628.
74. HERÉPEI János, *Szatmári Baka Péter*, in *Adattár*, II, 88–93.
75. ZOVÁNYI, *i.m.*, 29.
76. RMK I. 894.
77. RMK I. 893.
78. MAKKAI, *i.m.*, 162–163.
79. Az előzőekben ismertetettek mellett MEDGYESI, *Rövid tanítás az presbyteriumról*, Sárospatak, 1653; Lippai és ellenfele az úrvacsorai reformról, vö. ZOVÁNYI, *i.m.*; hivatalos összeírás 1654-ből a puritánus programpontokról, vö. „Történelmi Tár”, 12. évf. /1889/, 476–479.
80. RMK III. 1724.
81. ZOVÁNYI, *i.m.* 234.
82. RMK III. 1832.
83. ZOVÁNYI, *i.m.*, 244–245.
84. APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. Szigeti József, Bukarest, 1977, 75–77.
85. MAKKAI, *i.m.*, 83.
86. BÁN, *i.m.* 136.
87. HAZAGH Mihály, *Az első magyar Enciklopédia angol forrásai*, in „Angol Filológiai Tanulmányok”, 5–6/1944/, 157–158.
88. BÁN, *i.m.*, 315–316.
89. *U.o.*, 322–323.
90. AMES, *op. cit.*, Book V, Ch. 44, 1–13.
91. BETHLEN Miklós, *Önéletrása*, kiad. Tolnai Gábor, Budapest, 1955, I, 162–163.
92. „Nékem ebben segítségemre volt a nagy elméjű, és igyekezeti, már meg bődögült Apácza János Magyar Encyclopaediája – is, kit ő miért nem követ, és hogy nem követhet sok Magyar Ifjú.” MARTONFALVI Tóth György, *Tanító és Czáfoló Theologia*, Debrecen, Rosnyai János, 1679, A Kegyes Olvasóhoz.
93. *Adattár*, II, 306–307.
94. KOLTAY, *i.m.* 77–92.

RECEPTION OF PERKINS AND AMES IN HUNGARY TILL 1660

By collecting the data proving the spiritual presence of the English Puritan theologians, William Perkins and William Ames in the first half of the 17th century, the paper aims at supplementing the history of English and Hungarian cultural relationship. The data support the fact, that both Perkins and Ames were known among Hungarian theologians as early as the first decades of the 17th century. It were the Hungarian students studying at German academies that met Perkins's name for the first time, while Ames's fame and books were brought back by his own Hungarian disciples at Franeker. The number of disputations with Hungarian respondents presided by him is increased here by the 27 ones in the third and fourth volumes of *Bellarminus Enervatus*, which have not been described by Czeglé. One of the characteristic features of Hungarian Puritan movement starting with the 1639 Sárospatak reform of Tolnai Dali was the fact that on the Puritan side Ames's authority was always accepted without reservation, and the way his character and his works were judged became a determinant element of the Puritan-Orthodox controversies. On the other hand it was in this period that his works were introduced to the curriculum of our Protestant colleges. After the Hungarian puritan movement had come to an end, Ames's theology remained a basic part of the curriculum of Hungarian Protestant colleges, and both pastors and laymen continued to collect his works.

AZ AMERIKAI PURITANIZMUS IRODALMA MAGYARORSZÁGON*

A magyar puritanizmus irodalmi termékei csak kis részben eredetiek, többségük az angol puritánus teológusok¹ műveinek fordítása. Az amerikai puritanizmus ihlető hatásával, a földrajzi, nyelvi, ízlésbeli távolságok, a vallási doktrínák és politikai gondolkodás különbségei miatt, a magyar irodalomban csupán egy vallásos prózaírónál találkozunk. Idősebb Köleséri Sámuel, a magyar puritánus teológiai irodalom képviselője, aki a legtradíciósbab puritánus központnak, a nagyváradi kollégiumnak tanára, majd Debrecen lelkésze volt, az 1677-ben Debrecenben kiadott *Szent Írás Rámájára Vonatott Fél-Keresztyény* című prédikációs gyűjteményének előjáró beszédében Thomas Hooker (1586–1647) is megemlítette forrásai között, a valódi puritán stílusesszéményt képviselő „connecticuti liberális puritánt”, aki 1636-ban megalapította a demokratikus és szabad szellemű Connecticut települését, és megfogalmazta az első olyan gyarmati alkotmányt,² amely önkormányzatról szól.³ Rajta kívül még két amerikai puritán szerzőről, Roger Williamsról és Increase Matherről, valamint írásaikról tudjuk, hogy lényeges amerikai-magyar irodalomtörténeti, vallás- és kultúrtörténeti kapcsolatokat rejtenek magukban, így témánk szempontjából célszerű e szerzők magyarországi ismeretét együttesen áttekintenünk.

1. Roger Williams: szemben a puritanizmussal

A kiváló reformkori történész, Horváth Mihály,⁴ akinek történetírása úttörő jelentőségű és mindmáig forrásértékű, a nemzet erkölcsi és értelmi fejlődését, a lelkiismeret, a gondolat és a szó szabadságát vizsgálva, a társadalom erkölcsi viszonyait, valamint az állam és az egyház kapcsolatát kutatva jutott el az „éjszakamerikai szövetséges államok társadalmából kölcsönzött 'szabad egyház a szabad államban' nagy elvhez”, amely „egy láng lelkű, szent buzgalomú s törhetetlen erélyű lelkész, Williams Roger, e nagy eszmének a világon első megpendítője”⁵ nevéhez fűződik. Az államalapító és vallásújító Roger Williams (1603–1683) 1631-ben, a Mayflower utasainak partraszállása után 11 évvel, és az Újvilágban Új Siont kereső és Új Izraelt alapító első puritán honfoglalók után 7 évvel érkezett Amerikába. Salem népszerű, meg nem alkuvó telkipásztora demokratikus elvei miatt összeütközésbe került a puritán teokráciával s ennek következtében száműzték Massachusettsből. Így vált 1636-ban Rhode Island településének és Providence városának alapítójává, ahol az angol levellerek egyenlőségét hirdető elveit elfogadó és a baptizmus felé közeledő lelkész „mindenfélle lelkiismeretnek”, anglikánoknak, katolikusoknak és zsidóknak menhelyül nyitotta meg birtokát, hogy a gondolat és a gyakorlati élet logikáját teljes egyensúlyban megvalósíthassa. Új államában és egyházközségében vallási türelmet és tisztá, tökéletes demokráciát alkotott, amelyben minden hatalmat maga a nép gyakorolt.

A liberális főpap és politikus Horváth Mihály, több cikkében és könyvében⁶ tanulmányozta az állam és az egyház elvi kérdéseit, és mind vallásban, mind politikai gondolkodásban elfogadta Roger Williams állammodelljét, s azt a magyar és az európai társadalmak figyelmébe ajánlotta. Horváth Roger Williamsról írt tanulmánya az első

*Részlet egy nagyobb tanulmányból

könyve és az első tudományos igényű kismonográfia amerikai íróról a magyarországi amerikanisztika történetében.

Horváth Mihály összefoglaló célzatú dolgozatában végig követte a „mívelt, tevékeny, buzgó szellemű Williams” küzdelmes életútját; az Újvilágha érkezését, harcát a puritán teokráciával, üldöztetéseit, Providence városának és Rhode Island településének alapítását, barátságát az indiánokkal, békebírói szerepét a bennszülöttek és a gyarmatosok között, intézkedéseit a négerek rabszolgasága ellen, valamint politikai és diplomáciai küldetéseit.

A magyarországi polgári átalakulás időszakában, a polgári haladás ügyét képviselő Horváth Mihályt mindenekelőtt a „szabad egyház a szabad államban” elv érdekelt, amelyben Williams a teljes vallásszabadság elméletét fogalmazta meg, amely szerinte „a nyilvános béke és nyugalom legfőbb biztosítója, minden szabadságok magna chartája”. Horváth Roger Williams hitújítói és történelmi szerepét és jelentőségét a következőképpen összegezte: „első volt a világon, aki az értelmi szabadság nagy tanát kikiáltta, s annak elvén egy új államot alapította, gyakorlatilag bizonyítva be annak egyedüli helyességét, ... korlátlan szabadságot kíván minden vallás számára, szabadságot a hívők úgy mint a tévelygők számára, teljes szabadságot a gondolatnak és a nagy elv biztosítása végett az egyház és állam teljes különválasztását, ... Ő teljes életében forradalmi elveket tanított, ... kortársait messze túlhaladva nagy bátorsággal és eréllyel kezdé vitatni azon elveket, melyek az Egyesült-Államokban ma már teljesen uralomra jutottak, Európában mindazáltal még távol állnak a győzelemtől.”¹⁰ Dícsérte a törvényhozó és államalapító társadalmi igazságon alapuló történelmszemléletét, valamint a hitújító filozófus logikai következtetességét, amellyel a „nagy elvet” létrehozta és magyarázta. „Ő a dolgok velejére hat, s azok természetéből vonja következtetéseit, melyek minden időben, minden helyen, minden körülmények közt egyaránt valók és helyesek.”¹¹

Horváth Mihály elsőként írt Magyarországon tudományos alapossággal a fiatal amerikai gyarmatokon létrejött puritanizmusról és az amerikai puritán egyház szervezetéről. A puritán frazeológiát használó Williams újkori szabadelvű eszméit szembeállította a puritán teokráciával és szigorú bírálatot mondott a puritán erkölcsiségről és vallásról. Horváth különösen fontosnak ítélte Williams irodalmi ambíciójáról is tanúskodó értekezéseit és vitairatait,¹² amelyekben vallási doktrínáját fejtette ki, és amelyekben „a keresztényi szabadelvűség alapelvei oly teljes kifejezést nyertek, hogy még mai napság is bajos volna az egyén és társadalom jogairól, az egyház és az állam kölcsönös viszonyairól oly merész tételt fölállítani, mely ezen röpíratokban ben nem foglaltatik. Ezen alig ismert puritán bölcselő következtetességével még századunk legszabadabb elvő publicistáit is túlhaladja.”¹³ Példaként idézte a magyar litviták szellemére és ékes nyelvezetére emlékeztető vitairat-párhajt,¹⁴ amelyet Roger Williams és John Cotton az 1640-es években folytatott egymással.¹⁵

Horváth Mihály tanulmánya korára és nemzedékére való visszatérő hivatkozásaival, közérthető és egyben művészi stílusa miatt is,¹⁶ Roger Williams-féle értekezéssé, röpíratná válik az olvasó kezében. Mint legtöbb művét, ezt is azzal a határozott célkitűzéssel írta, hogy hatni akart nemzetére, tanítva, felemelve és lelkesítve azt.

A „szabad egyház a szabad államban” williamsi elvet Magyarországon elsőként Vurda kanonok, a győri káptalan követe képviselte az 1843. évi országgyűlésen, amikor az ország képviselőinek egyhangú helyeslése közepette „szabad országot, szabad vallást, szabad egyházat” kívánt mindenki számára.¹⁷ Horváth Mihály Williams-tanulmánya megírásának időpontja nem véletlenül esett közvetlenül a kiegyezés utáni évre, amikor a polgári állam- és jogrendszer kiépítése következtében a liberális eszmék követelménye volt a feudalizmus idején összefonódott egyház és állam szétválasztása, a polgárok vallási szabadságának és

egyenjogúságának érvényesítése.¹⁸ A tanulmány először 1868-ban a Budapesti Szemlében jelent meg,¹⁹ s jelentőségét és fontosságát bizonyítja, hogy még ugyanabban az évben könyv formájában is kiadták.²⁰ A könyv további két újrakiadása is azokban az években történt, amikor az állam és az egyház közötti harc kiéleződött. Az 1873-as második kiadás valószínűleg annak az 1870-től 1873-ig tartó feszültségnek és vitának az eredménye, amely a magyar állam és az egyház, valamint a Vatikán között folyt.²¹ Nyilvánvalónak tűnik az is, hogy az 1890-es évek első felében, az újabb egyházpolitikai vita kellős közepén, 1893-ban, a reformpárti sajtó tudatos politikai céllal jelentette meg harmadszor is a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformjának célkitűzéseit és szellemét is támogató Williams-kötetet.²²

2. Increase Mather és Misztótfalusi Kis Miklós: úvilági híradás Kolozsvárott

A Napnyugati India (De Successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia, Epistola ad cl. virum D. Johannem Leusdenum, Linguae Sanctae in Ultrajectina Academia Professorem, scripta a Crescentio Mathero, apud Bostonienses V. D. M. nec non Collegii Harvardini quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum Rectore, 1688) az első magyar nyelven megjelent önálló amerikai tárgyú kiadvány és egyben az első magyar fordítás amerikai szerzőtől. A nyolclapos könyvecske írója Increase Mather (1639–1723), az észak-amerikai brit gyarmati világ egyik legkiemelkedőbb tudós puritánus teológusa, hitszónoka, politikusa és diplomatája, pedagógus, a Harvard College rektora. A mű Increase Mather latin nyelvű levele Johannes Leusdenhez,²³ az utrechti egyetem tanárához, amelyben beszámol az indiánok megtérítésében elért eredményekről. A levél közzétételének politikai és teológiai okai voltak, rendkívüli népszerűségét viszont nem is elsősorban irodalmi értéke, hanem érdekessége és lömörsége garantálta, rövid idő alatt közismertté válását pedig több nyelvre történt lefordítása és kiadása biztosította.²⁴

A Napnyugati India 1694-es kolozsvári magyar kiadása, hat évvel az első londoni, öt évvel a francia, egy évvel az utrechti megjelenés után és két évvel a német nyelvű editio előtt azt mutatja, hogy a magyar könyvkiadás és szellemi élet, a külföldön iskolázott Misztótfalusi Kis Miklós jóvoltából ez idő tájt igen gyorsan reagált a nyugat-európai kulturális eseményekre.

Increase Mather magyar nyelvű könyvecskéjét első ízben Szabó Károly említette²⁵ 1879-ben, filológiai irodalmunk figyelmét pedig Berg Pál hívta feljára.²⁶ Behatóan Országgh László tanulmányozta a művet s annak magyar nyelvű kiadását.²⁷ Rekonstruálta az idők folyamán súlyosan megrongálódott, a debreceni Református Kollégium Könyvtárában őrzött egyetlen megmaradt példány címlapját, amely sokat elárul az írás szerzőjéről és tartalmáról, valamint könyvészeti adatairól.²⁸ Betűhíven közölte a levél magyar nyelvű fordításának szövegét²⁹ és a címlap hátoldalán lévő rövid előbeszédet, amelyben a magyar fordító az amerikai gyarmatosítás és hűtterjesztés történeti előzményeiről és az Újvilág felfedezéséről írt.³⁰

Mather könyve egyetlen fennmaradt magyar példányának sorsát a mű keletkezésétől napjainkig nyomon tudjuk kísérni.³¹ Hollandiából hazatérve a kolozsvári nyomdáját üzembe helyezve Misztótfalusi már az első évben kiadta a *Napnyugati Indiát*, amely az első nyolc kiadványa között szerepelt.³² Országgh László több szempontot is lehetségesnek tartott, amely Misztótfalust az irodalmi szándék nélküli röpirat (műfaját illetően ténybeszámoló, helyzetjelentés) kiadására készítellette: a külszövegi missziók, exotikus népek, indiánok iránti érdeklődés Magyarországon, a jó üzleti vállalkozás reménye, az erdélyi és magyar nép látókörének, tudásanyagának növelése és a nálunk is nagyrabecsült Leusden-

nek, hollandiai pártfogója hírnevének öregbítése.³³ Országgh László bizonyítási eljárása a fordító személyét illetően is logikus és eredményes.³⁴ Annak ellenére, hogy a magyar címlap nem nevezi meg egyértelműen³⁵ a fordítót, a „közönségessé tétel” a „Magyar Nemzet kedvéért” felettébb valószínűen azt jelenti, hogy Misztótfalusi nemcsak mint kiadó, nyomdász és korrektor nyomtatta ki a könyvet, hanem az idegen nyelvű művet anyanyelvére is átültette. Egyébként Misztótfalusi többnyire megnevezte fordítóját, ha nem tüntette fel a fordító nevét, ami igen ritkán fordult elő, valószínű azt jelentette, hogy ő maga volt a fordító is. Jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk minden kétséget kizáróan megmondani azt sem, hogy a fordító melyik kiadást használta forrásul. Az 1694-es kolozsvári megjelenés időpontja kizárja, hogy a közvetlen forrás az 1696-os hallei német nyelvű kiadás lett volna, az angol változatok szövegmodosításai valószínűtlenné teszik, hogy az angol nyelvű kiadások szolgáltak volna forrásul. Mivel a magyar kiadás egészen jelentéktelen változtatásoktól eltekintve, szó szerint követi az 1688-as londonit³⁶ és annak belüli 1693-as utrechti kiadását, biztosra vehetjük, hogy e két kiadás valamelyike volt a magyar fordító forrása.

Mather könyve 1761-ben már a Debreceni Református Kollégium könyvtárának a tulajdona volt,³⁷ bár először csak az 1815-ben készült VIII. katalógusban szerepel.³⁸ A címlapon található feljegyzés szerint 1704-ben a könyvecske Püspöki B. János debreceni diák majd mezőtúri lelkész tulajdonában volt, aki valószínűleg Szőnyi Gergelytől, a kollégium seniorától kapta ajándékba.³⁹

A Napnyugati India egykorú hazai visszhangjáról semmiféle értesülésünk sincsen.

3. Modern kutatások

Az Egyesült Államok gyarmati korszaka művelődéstörténete és irodalma még ma is úgyszólván „terra incognita” Magyarországon. A magyar olvasók zöme úgy tudja, hogy az amerikai irodalom története csak a 19. század második felében, Mark Twain fellépésével kezdődik, de a tájékozottabbak ismerete sem igen terjed ki az Edgar Allan Poe és James Fenimore Cooper előtti irodalomra. A gyarmati korszak irodalmának megismerését mind a mai napig nehezíti, hogy hozzáférhetetlen az angolul nem tudó magyarok számára. Ez ideig csupán két prózai alkotás (*John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580–1631* és Increase Mather *Napnyugati Indiája*) és három vers, Anne Bradstreet *Midőn a házuk lángban állt*,⁴⁰ valamint Edward Taylor *Min állt...*⁴¹ és 38. *elmélgedés* című költeményei⁴² olvashatók magyar nyelven. De az angol nyelven megjelent egyetemi és főiskolai antológiákba is csak az 1980-as évek végén kerültek be John Smith, William Bradford, Cotton Mather, Anne Bradstreet és Michael Wigglesworth művei.⁴³

1836-ban a *Literaturai Lapokban* jelent meg az első magyar írás,⁴⁴ amely alaposan és részletesen mutatja be az amerikai irodalmat és a jelentősebb amerikai írókat. Az ismeretlen szerző az amerikai irodalmat első egy-két évszázadában „az Angol literatura sarjzatának” tekintette, mert „Oly gyarmatok, melyek nyelvüket valamely műveltebb tengerentúli néptől kölcsönözték, soha nem bírtak saját literatúrával. Legyenek járomban, legyenek lázadásba, vagy felszabadulva, a' nyelv örökké az anyahonhoz csatolja őket.”⁴⁵ A független, nemzeti irodalom kialakulásának okait és akadályait abban látta, hogy „az űslakosok nyomról nyomra az erdőkhöz 's Savanokba lettek visszatolatva, majd egészen eltűntek, a nélkül hogy nemzeti sajátosságait a' győzelmeskedőkéihez elégesítették volna, 's az életdűzs vadon fiainak Géníusza nem önté erejét az európai szellembe.”⁴⁶ „Amerikának nem lehetett költője, mivel nem adhatott neki nemzetet, kultust és hazát; szellemének nem kínálhatott nagy és rejtélyes egységgel, mellyel személyiségét elegyíthette volna, az

amerikai társaság még nem született volt 's még most sem létez.'⁴⁷ „... ezen roppant tartományak literaturai kora még fel nem jött. Ott még a' szellem ugyan azon mérlegben van, melly minden emberi környületeket hasonlökká tesz; a kiválasztott emberek elnémulnak, vagy eltűnnek; az értelem elsőségei elenyésznek. Amerika eddig megelégszik anyagi 's műszeri szabadságával. Minden individuumok neki most csak egy hatalmat képeznek – a' munkát.”⁴⁸ A tanulmány az amerikai irodalom kezdetét Cooper és Irving nevével jelzi, s mint a legtöbb 19. századi magyar folyóiratokban megjelent cikk, a gyarmati korszak szellemi életét és irodalmát Anglia köldökzsinórjához köti.

Amerika gyarmati korszakának magyar nyelvű irodalma nem gazdag ugyan, de kimagasló eredményei vannak. Horváth Mihály Roger Williams- tanulmánya után száz esztendőig nem született írás az amerikai puritánus irodalomról magyar szerző tollából. Puritán írók nevével folyóirataink oldalain először az 1880-as években találkozunk. Scotta Dezső elsőként mutatta be Henry Dunstert, a Harvard College tudós rektorát, a *Zsoltárok Könyvének fordítóját*, Anne Bradstreetet, a gyarmatok első „hivatalos” költőjét, Cotton Mathert, salemi tudós papot, versírót és boszorkányüldözött, William Bradford történetírót és Mather Bylest, a bostoni költőt, az *Ország-Világ* hasábjain 1880-ban.⁴⁹ Egy másik írónk, Erdélyi Gyula *A Budapesti Bazar* című folyóiratban⁵⁰ Anne Bradstreet személyes hangú, de tartalmában és gondolatvilágában a puritanizmushoz kötődő verseit dicsérte John Norton bostoni lelkész, a Harvard egyik vezetője szavaival.⁵¹

Az észak-amerikai angol gyarmatok irodalmának határainkon túl is elismert tudós kutatója Kretzoi Sarolta, a debreceni, szegedi majd budapesti angol tanszék tanára, aki a magyarországi amerikanisztika történetében elsőként szentelte egész munkásságát az amerikai irodalomnak, egy évtizedes hazai és egy éves amerikai kutatómunka eredményeként írta meg tanulmányait⁵² és nagy összefoglaló művét,⁵³ a gyarmati korszak irodalmáról. Az *amerikai irodalom kezdetei 1607–1750* alapos, sokoldalú, úttörő munka, nem is elsősorban az új-angliai puritanizmus irodalomtörténete, hanem inkább klasszikus kultúrtörténeti alkotás, amely egyetlen összefüggő folyamatot, a puritanizmus irodalomelméletének kialakulását, virágzását és bukását öleli föl. Kretzoi Sarolta rekonstruálta a korszak irodalmi légkörét és eszméletörténeti háttérét, megvizsgálta az új körülmények között létrejött irodalom funkcióját, az irodalmi tudat alakulását, a művészi tudatosság fejlődését, a puritán irodalom „amerikaiságát”, valamint a különböző jellegű gyarmatok ideológiai-műveltség-beli- vallási örökségét, tudományos világképét, állam- és társadalomszemléletét, amelyek meghatározták a korabeli írás motívumait. A mű magas színvonalú szintézis, adatokban gazdag, élvezetes olvasmány, amely kiegészítette, helyenként módosította az amerikai irodalomtörténetírás klasszikusainak⁵⁴ megállapításait. A könyv alapos ismereteket nyújt a 19. század nagy amerikai íróinak és a 20. század irodalmának megértéséhez, így méltó folytatása és kiteljesítése annak a munkának, amelyet Országh László kezdeményezett a gyarmati korszak literaturájáról szóló összefoglalásával.⁵⁵ Ujabbban Halácsy Katalin⁵⁶ és Máté Krisztina⁵⁷ részlettanulmányai nyújtottak a témához adalékokat. A régi amerikai irodalom kutatásának azonban célszerű párhuzamosan haladnia az amerikai-magyar kapcsolattörténeti vizsgálódásokkal, amelyekhez jelen dolgozatunk is hozzájárulást, ösztönzést kívánt adni.

JEGYZETEK

1. Legjelentősebbek: William PERKINS /1558–1602/, Lewis BAYLY /?–1631/, William AMES /1576–1633/. E fordítás-irodalom együtt járt az angol nyelv ismeretének terjedésével a református egyházi értelmiség körében. Az angol puritán szerzők magyarra fordításának és az angol vallásos könyvek eredetiben való olvasásának igénye készítette KOMÁROMI CSIPKÉS Györgyöt az első magyarországi angol nyelvtan megírására /*Anglicum spicilegium*, Debrecen, 1664/.
2. *Fundamental Orders* /1639/.
3. Id. KÖLESÉRI Sámuel valószínű angliai tartózkodása folyamán ismerkedett meg az Amerikába vándorolt puritán Thomas HOOKER műveivel. Vö. GÖMÖRI György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp. 1989, 80–81 /Irodalomtörténeti füzetek, 118/.
4. MÁRKI Sándor, *Horváth Mihály*, Bp. 1917; PAMLÉNYI Ervin, *Horváth Mihály*, Bp. 1954.
5. HORVÁTH Mihály, *Williams Roger a „szabad egyház a szabad államban” elv teremője s megtestesítője*, Pest, 1868, 5, 8.
6. HORVÁTH Mihály, *Párhuzam az Európába költözőkő magyar nemzet és az akkori Európa polgári s erkölcsi miveltsege között*, Pest, 1847; *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig*, Genf, 1864; *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*, Genf, 1865; *A kereszténység első százada Magyarországon*, Bp. 1878; *Szükség és szabadság a történetben*, in „Athenaeum”, 1838, II. félév, 53. sz. 833–840; *Gondolatok a történetírás teoriájából*, in „Athenaeum” „Athenaeum”, 1839, I. félév, 22. sz. 337–341; *Az olygarchia harca az alkotmány ellen*, „Hazánk” 1860, II. évf., 1–37; *A magyar egyház függetlensége Szent István alatt*, in „Reform”, „Reform”, 1870, 48–51. sz.
7. Horváth Mihály utalása szerint Roger Williams életrajzi vonatkozású adatait J. F. Astié 1865-ben megjelent jeles munkájából merítette: *Histoire de la Republique des États-Unis*.
8. HORVÁTH Mihály, *i.m.* 56.
9. *U.o.* 67.
10. *U.o.* 25.
11. *U.o.* 55.
12. A vallási vitairatok legfőbb 17. és 18. századi amerikai művelői Roger Williams mellett: John Cotton, Thomas Hooker, Richard Mather, Cotton Mather, Benjamin Colman és Jonathan Edwards.
13. HORVÁTH Mihály, *i.m.* 47.
14. KREZTOI Saroltát is a magyar hitvitákra emlékeztette Roger Williams és John Cotton szópárbaja: *Az amerikai irodalom kezdetei 1607–1750*, Budapest, 1976, 174.
15. John Cotton 1638-ban írta Roger Williams Massachusettsból való kiállítását igazoló pamfletjét, amelyre Williams Angliából választott: *The Bloody Tenent of Persecution* (London, 1644). Cotton válasza: *The Bloody Tenent Washed and Made White in the Blood of the Lamb*. (London, 1647). Williams vitázáró írása: *The Bloody Tenent Yet More Bloody*. (London, 1652.)

16. Horváth Mihály és Roger Williams nemcsak történelmi és vallási elvi kérdésekben vallottak hasonló nézeteket. Mindketten, mind írásaikban, mind prédikációikban nagy gondot fordítottak a tiszta, közérthető, gyakran művészi stílusra. Mindketten írtak egyházi alkalmi verseket is.
17. HORVÁTH Mihály, *i.m.*, 5.
18. Az Andrássy-kormány programja, bár messze elmaradt az azonos tárgyban intézkedő 1848-as törvényektől, jelentős polgári reformokkal korszakosította a magyar állam- és jogrendszert. A kormány hivatalba lépése napján elismerte a polgári szabadságjogokat: a sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot.
19. HORVÁTH Mihály, *Williams Roger*, in „Budapesti Szemle”, 1868. XI. kötet, 91–147.
20. *U.ő.*, *Williams Roger „a szabad egyház a szabad államban” elv teremtője és megtestesítője*, Pest, 1868.
21. 1870-ben a vatikáni zsinat a pápa követelésére kimondta a „pápai csallhatatlanság” dogmáját. A Vatikánnak ez a lépése azzal fenyegetett, hogy a pápa nem enged beleszólást a kormánynak a püspökök kinevezésébe, a papságot kivonja a világi törvények alól, a katolikus híveket pedig szembeállítja az állam liberális politikájával. A kormány a vatikáni lépésre a placetum regium felújításával válaszolt, amely évszázados gyakorlat szerint az egyházi javadalmak betöltését, a pápai bullák kihirdetését a király jóváhagyásához kötötte. Ez tehát a csallhatatlansági dogma kihirdetésének tilalmát jelentette. Deák Ferenc halála előtt utolsó képviselőházi beszédét 1873-ban tartotta. Ebben mintegy végrendeletül a liberális reformok következetes megvalósítását, mindenekelőtt az egyház és az állam szétválasztását szorgalmazta.
22. 1892. november 21-én a Wekerle-kormány bemutatkozásakor a legsürgősebb teendőjét az egyházpolitikai reformok megalkotásában jelölte meg. 1893-ban a „vallás-üldözésnek” bélyegzett reformok elleni agitáció, a vallási fanatizmus szítása fokról fokra erősödött. A klerikális ellenzék harcának nagy lendületet és bizonyos szervezettséget adott a pápa 1893 szeptemberében kiadott „Constanti Hungarorum” című enciklikája, amely aktívabb harcra buzdította a magyar egyházfőket, erőteljesebb befolyást követelt a politikai életben, és az ifjúság gondosabb katolikus szellemű vallásos nevelését szorgalmazta. Az egyházpolitikai küzdelem lényegében 1894 végén befejeződött. „A házassági jogról” (1894: XXXI. tc.), „a gyerekek vallásáról” (1894: XXXII. tc.), „az állami anyakönyvekről” (1894: XXXIII. tc.), „az izraelita vallás recepciójáról” (1895: XLII. tc.) és „a vallás szabad gyakorlatáról” (1895: XLIII. tc.) szóló törvények haladó liberális alkotások voltak, amelyek ha megkésve és részlegesen is, a polgári átalakulás egyik követelményét, az egyház és az állam szétválasztását valósították meg, és vallási téren biztosították a polgári szabadságot.
23. Johannes Leusden (1624–1699) az utrechti egyetem keleti nyelvek tanára, alapvető ószövetségstudományi munkák szerzője, a legjobb héber Ószövetség kiadója.

24. Increase Mather latin nyelvű levelét 1688-ban kétszer is kiadták Londonban. 1689-ben kisebb változtatásokkal megjelent angol nyelven a szerzőnek *The Brief Relation of the State of New England from the Beginning of that plantation to the present year* című munkájában. Az Újvilágban angol fordításban először 1691-ben látott napvilágot Mathernek *The Triumphs of Reformed Religion in America* című művében. Hollandiában, Utrechtben három latin nyelvű kiadást is megért 1693-ban, 1697-ben és 1699-ben. Francia fordítása 1689-ben hagyta el a sajtót. Az első német nyelvű fordítását 1696-ban Halleban nyomtatták. Tudunk még egy elveszett valamelyik indián nyelvre történt fordításról. Vö. ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*, in „Magyar Könyvszemle”, 1958. (LXXIV. évf.) 1. sz., 24.
25. *RMK*, I. 1455.
26. BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946, 177–178.
27. ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról*, in „Magyar Könyvszemle”, 1958. (LXXIV. évf.) 1. sz., 22–41.
28. A mű rekonstruált címlapja – a kikövetkeztetett hiányzó szavak és betűk aláhúzásával megjelölve – betűhű másolatban és sor- elrendezésben a következő: *A Napnyugati* || *INDIABAN* || Melly *AMERICANABAN* az *ÚJ* || *VILÁGNAK* - is nevezették || *Az ÚJANGLIAI POGÁNYOK KÖ* || zött az Evangéliumnak *terjedéséről* || *ÍROTT-LEVÉL* || A Tiszteletes || *LEUSDEN JÁNOSHOZ* || az Ultrajectumi *Academiában* a *Szent* Nyelvnek *Professzorához* || *CRESCENTIUS MATHERUSTÓL* || Bostóniai *Lelki- tanítótól*, *az Új-Angliai* || Cantabrigiában való *Harvard Collégiumának* || *Igazgatójától* || Melly Angliában *elsőb*ben 1688-ban, azután is egy- néhány ízben; Az elmúlt esztendőben pedig *Belgiumbanis* || a *Napkeleti INDIABAN* az *Evangéliumnak* hasonló || *terjedéséről* *ÍROTT-LEVELEKKEK* együtt || *Deák-nyelven* kibotsáttatott. || Már most a *Magyar Nemzet* kedvéért *Ma-* || *gyarrá fordítatván közönségessé tétetett* || *KOLOSVARATT* *M. Tótfalusi Kis Miklós által* || 1694-ben.
29. ORSZÁGH László, *i. m.*, 24–27.
30. *U. o.* 28.
31. A debreceni példányon kívül még egy példányról van a könyvszeretők irodalomnak tudomása, amely 1752-ben Bethlen Kata könyvtárában volt található. Lásd: *KERÉKGYÁRTÓ* Elemér, *Angol szellem Bethlen Kata udvarában*, in „*Angol Filológiai Tanulmányok*” IV, 1942, 94. Bethlen Katától a példány a nagyenyedi református kollégium könyvtárába került, ahonnan 1849-ben elveszett.
32. FÉRENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 65–68; DÉZSI I.ajos, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702)*, Magyar Történelmi Életrajzok, Bp. 1899, 120–121.
33. ORSZÁGH László, *i. m.*, 39–40.
34. *U. o.* 29.
35. ....már most a Magyar Nemzet kedvéért Magyarrá fordítatván közönségessé tétetett Kolosvaratt M. Tótfalusi Kis Miklós által”
36. Országh László a címlap szövegezése alapján nem tartotta valószínűnek, hogy a fordító az 1688-ban londoni kiadásból fordított, *i. m.*, 39.
37. A hátlapon a következő bejegyzés olvasható: *Liber Collegii Rfti Debreceniensis emptus Ac. 1761.*
38. R. HARKÓ Viola: *A Debreceni Református Kollégium angol könyvanyaga és annak kialakulása* (Kéziratos disszertáció.), Debrecen, 1948, 63–64.

39. ORSZÁGH László, *i.m.*, 40–41.
40. *Észak-amerikai költők antológiája*. (Válogatta, szerkesztette VAJDA Miklós.), Bp. 1966. 21–23. (Ford. Tarbay Ede.)
41. *U.o.* 24. Ford. Eörsi István.
42. *U.o.* 24–26. Ford. Jánosy István.
43. KRETZOI Sorella: *Amerikai irodalmi szöveggyűjtemény a kezdetektől 1900-ig*. Bp. 1987. 7–18. William Bradford: *Mayflower Compact*; *The Bay Psalm Book* (Psalm 23); *A Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson*; Anne Bradstreet: *The Tenth Muse. The Prologue, The Author to Her Book, To My Dear and Loving Husband, Before the Birth of One of Her Children, In Memory of My Dear Grandchild Elizabeth Bradstreet, Who Deceased August, 1665, Being a Year and Half Old*; Michael Wigglesworth: *The Day of Doom*. – VADON Lehel, *An Anthology of American Literature. Prose*, Bp. 1989. 7–18. *Captain John Smith: From A Description of New England*; *William Bradford: From Of Plymouth Plantation. From „Chapter XI. (The Mayflower Compact)”*; *Cotton Mather: From Magnalia Christi Americana. A General Introduction*.
44. *Az Egyesült Északamerikai Birodalmak' literatúrája*, in „*Literaturai Lapok*” 1836, 3dik Szám. Januárus 15-én. 17–21; 4dik Szám. Januárus 22-én, 25–30; 5dik Szám. Januárus 29-én. 33–36; 6dik Szám. Februárus 5-én. 48–49; 7dik Szám. Februárus 12-én. 49–56.
45. *U.o.* 1836. 5dik Szám. Januárus 29-én. 35.
46. *U.o.* 36.
47. *U.o.* 1836. 6dik Szám. Februárus 5-én. 49.
48. *U.o.* 1836. 7dik Szám. Februárus 12-én. 56.
49. SCOTTA Dezső, *Az amerikai költészet története*, in „*Ország-Világ*”, 1880, VII. Füzet, 158–159.
50. ERDÉLYI Gyula, *Amerikai költők*, in „*A Budapesti Bazár Melléklapja*”, 1883, XIV. évf. április 15., 62.
51. „ha Virgil elolvasta volna verseit, a magáét elégeti”.
52. KRETZOI Miklósné, *A költészet szerepe Amerikában a függetlenségi háború előtt (1607–1760)*, in „*Filológiai Közöny*”, 1967. XI. évf. 3–4. sz. 276–292; KRETZOI, *The Concept of Poetry in Colonial America*, in „*Angol Filológiai Tanulmányok*”, III., 1967. 5–21; *Az irodalom funkciója az észak-amerikai angol gyarmatokon /1607–1750/*, in „*Helikon*”, 1974 /XXX. évf./, 11–17; *The Function of Literature in Colonial America*, in *Actes du VIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, 1979, 53–57; *Attitude and Form: Puritan Style in 17th Century American Prose*, in „*Angol Filológiai Tanulmányok*”, XIV, 1981, 57–68; *Changes in the Meaning and Function of Plain Style*, in *Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association*, Innsbruck, 1979 /Classical Models in Literature, I/, 1981, 249–253.
53. *U.ő.* *Az amerikai irodalom kezdetei 1607–1750*, Bp. 1976.

54. P. MILLER, *The New England Mind*, Cambridge, Mass. 1940; T. G. WRIGHT, *Literary Culture in Early New England, 1620–1730*, New Haven, 1920; L.B. WRIGHT, *The Cultural Life of the American Colonies, 1607–1763*, New York, 1962; S.E. MORISON, *The Intellectual Life of Colonial New England*, New York, 1936; H.S. JANTZ, *The First Century of New England Verse*, New York, 1962; J.K. PIERCY, *Studies in Literary Types in Seventeenth Century America, 1607–1710*, New Haven, 1939; V.L. PARRINGTON, *Main Currents in American Thought*, vol. I/*The Colonial Mind, 1620–1800*/, New York, 1927; K.B. MURDOCK, *Literature and Theology in Colonial New England*, Cambridge, Mass. 1949.
55. ORSZÁGHI Ászló, *Az amerikai irodalom története*, Bp. 1967, 13–26.
56. Katalin HALÁCSY, *The Double Compromise of New England Puritanism*, in „Studies in English and American”, 1977, vol.3, 23–32; K. HALÁCSY and L. SCHOLZ, „Novel-substitutes” in the Colonial Literature of the Americas, in *The Origins and Originality of American Culture* /ed. Tibor FRANK/, Bp. 1984, 195–202.
57. Krisztina MÁTFÉ, *Witchcraft as Science in 17th Century America*, in *Az angol tudományos diákkör évkönyve*, 1980, 44–58.

Lehel Vadon:

AMERICAN PURITAN LITERATURE IN HUNGARY

Besides some references to American puritan literature and writers there are only two puritan authors. Roger Williams and Increase Mather, who can be brought into Hungarian literary, cultural, and religious connections.

The humanist, enlightened and liberal prelate and politician Mihály Horváth was the first in Hungary to write on the Puritanism that had come into existence in the young American colonies, and the church organizations of the Puritans. His study on Roger Williams was the first scholarly monograph to be written on an American author in the history of American Studies in Hungary. In the Reformist Era, during the period of the development of the Hungarian middle classes Roger Williams' „great principle of a free church in a free state” was accepted both from a religious and political point of view, and was considered of exemplary value to the societies of Hungary and Europe in general. Williams' principle was first represented by Canon Vurda, delegate of the Chapter of Győr at the diet of 1843, and the idea reappeared during the years when the struggle between the church and state became particularly fierce.

In the second part of the study the author traces the history of the Hungarian translation of Increase Mather's *De Successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia, Epistola ad cl. virum D. Johannem Leusdenum*, which was the first publication in Hungarian on America, and the first Hungarian translation of the work of an American author, printed by Nicholas Misztótfalusi Kis in Kolozsvár (Transylvania) in 1694.

Finally the author makes a survey of the Hungarian reception of American puritan literature in books, anthologies, and periodicals.

ISSN 0562-2867

A kézirat nyomdába érkezett: 1990. szeptember 27.

Felelős kiadó: Lipták András, a KLTE rektora

Felelős szerkesztő: Bitskey István

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 350 példányban

Terjedelem: 11,1 A/5 ív

91-030